

काव्यमाला ।

श्रीमदप्पदीक्षितप्रणीता

चित्रमीमांसा ।

अभिवन्द्य चन्द्रशेखरमाद्यं गौरीसखं परं ज्योतिः ।

वितनोमि विपुलविषयां विशदार्थामर्थचित्रमीमांसां ॥

त्रिविधं तावत्काव्यम् । ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्य-चित्रमेदात् ।

यत्र वाच्यातिशायि व्यङ्ग्यं स ध्वनिः ।

यथा—

‘स्थिताः क्षणं पद्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेवनिपातचूर्णिताः ।

वलीषु तस्याः स्तलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदनिन्दवः ॥’

अत्र तपस्यन्त्या देव्या देहोपरि निपततां प्रथमवृष्टिबिन्दूनां क्रिया-
स्वभाववर्णनेन देव्याः समाध्युचितावस्थानाभिव्यक्तिद्वारा चिरनिदाघत-
सदेहोपरि निपतनेन सुखपारवश्यसम्भ्रमहेतौ प्रथमवृष्ट्यावप्यविहता समा-
ध्यवस्था व्यज्यते ।

तथा हि—

‘नासाग्रन्यस्तनयनः संवृतास्यः सुनिश्चलः ।

ध्ययीत मनसा देवपुरो विष्टम्य चाग्रतः ॥’

इति समाधिमतामवस्थानमाहुः । तत्र पद्मसु स्थिता इत्यनेन नासाग्र-
न्यस्तनयनतारूपमर्थनिमीलनं व्यज्यते । सर्वथोन्मीलने पद्मणामूर्ध्वा-
ग्रत्वेन सर्वथा निमीलने तेषामधोग्रत्वेन च तेषु जलबिन्दूनां स्थित्य-
संभवात् । पद्मम्यङ्ग्युतानां तेषामास्याप्रवेशोनाधरोष्ठे निपत्य ततश्च्यु-

तिकथनेन संवृतास्यत्वं व्यज्यते । ततश्च्युतानां तेषां स्तनोत्सेधनिपत-
नादिवर्णनेन तूरोविष्टम्भः । अलसवदवनतावस्थाने हि स्तनयोरन्तःसंकु-
चिताकारतया तदुत्सेधयोस्तेषां पतनं न स्यात् । कथंचित्तयोः पतित्वा
वलित्रयं प्राप्तानामपि वलीषु तिर्यगेव गमनं स्यात्, न नाभिदेश-
प्राप्तिः । नामौ च सवृतायां प्रवेशो न स्यात् । पक्ष्माधरादिपतनक्रम-
कथनेन च निश्चलत्वं व्यज्यते । मुखादिचलने सति पक्ष्मपतितानां
तेषामधरपयोधरादिक्रमेण पतनासंभवात् । किं चैभिरेव विशेषणैर्देव्या
लोकोत्तरं सौन्दर्यमभिव्यज्यते; स्थिता इत्यनेन पक्ष्मणामविरलतायाः,
क्षणमित्यनेन तेषां मसृणतायाः, पक्ष्मपतनशिथिलवेगैरुदबिन्दुभिस्ताड-
नोक्त्याऽधरस्यातिसौकुमार्यस्य पक्ष्माधरपतनादिभिः शिथिलवेगानां तेषां
स्तनोत्सेधे चूर्णीभाववर्णनेन तयोरतिकाठिन्यस्य, उरोविष्टम्भेऽपि वलीषु
तेषां स्खलनोक्त्या वलीनां विस्पष्टतायाः सर्वबिन्दूनां नाभावेव प्रवेश-
कथनेन नाभेरतिगभीरतायाश्चाभिव्यञ्जनात् । एवं च वाच्यातिशायि
व्यङ्ग्यमत्रेति ध्वनेरुदाहरणमिदम् ।

यथा वा—

‘नि शेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा (मै?)

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥’

अत्र वापीं स्नातुं गतासि न तु तत्सकाशमिति वाक्यार्थे स्थिते
तत्सकाशमेव रन्तुं गतासीत्यधमपदेन प्राधान्येन व्यज्यते । तथा हि—
अधमत्वमपठुष्टत्वम्, तच्च जात्या कर्मणा वा भवति । तत्र जात्याऽपकर्षं
नोत्तमनायिका नायकस्य वदति । नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसंभोगा-

दिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा । तादृशं च दूतीसंभोगात्पाचीनं सर्वं
 सोढमेवेति नोद्घाटनार्हम् । अन्यथा, स्वयं दूतीसंप्रेषणानुपपत्तेः । तद-
 नन्तरं च स्वप्रेषितदूतीसंभोगरूपमेव स्वयं संनिहितचिह्नैर्ज्ञातुं शक्यं
 हीनकर्म संभवतीति तत्पर्यवसायिनाऽधमपदेन तस्यान्तिकमेव रन्तुं गता-
 सीति व्यज्यते । निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटमित्यादीनि वाच्यानि संभो-
 गचिह्नोद्घाटनेन तत्र साहायकमाचरन्ति । कथम् ? 'निःशेषच्युतचन्दनं
 स्तनतटम्' इत्यत्र तावद्वापीं स्नातुमितो गतासीति वाच्यार्थमुपपादयितुमि-
 होत्तरीकर्ष(प)णेन चन्दनच्युतिरित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निःशेषविशे-
 पणं कृतम् । ततश्चन्दनच्युतेः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नो-
 द्घाटनाय तदग्रहणम् । स्नाने हि सर्वत्र चन्दनच्युतिः स्यात्, तव तु
 स्तनयोस्तटे उपरिभाग एव दृश्यते, इयमाश्लेषकृतैवेति । तथा निर्मृष्टरा-
 गोऽधर इत्यत्र ताम्बूलग्रहणविलम्बात्पाचीनरागस्य किञ्चिन्मृष्टेत्यन्यथा-
 सिद्धिपरिहाराय निर्मृष्टराग इति रागस्य निःशेषमृष्टतोक्ता । पुनः स्नान-
 साधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनायाधर इति विशिष्य ग्रहणम् ।
 उत्तरोष्ठे सरागेऽधरोष्ठमात्रस्य निर्मृष्टरागता चुम्बनकृतैवेति । नेत्रे दूर-
 मनञ्जने इत्यत्र प्रातर्दत्तमञ्जनं कालविलम्बेन किञ्चिद्विस्तृप्तमित्यन्यथासि-
 द्धिपरिहाराय दूरमित्युक्तम् । दूरमत्यर्थमित्यापाततोऽर्थः । कालतः
 स्नानेन वा सर्वतोऽञ्जनलोपः स्यात्, तव तु लोचनयोः कचित्प्रान्त एवा-
 नञ्जनत्वमिदं चुम्बनकृतमेवेति । 'पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः' इत्यत्रापात-
 तस्तन्वीति सहजतानवकीर्तनेन पुलकितेति स्नानचिह्नोपन्यासः । पुलकि-
 ताऽपि तन्वी वर्तत इति हृदि स्थितोऽन्वयः । तेन च स्नानेन पुलकिता

१. 'हि दूतीसंप्रेषणादि' ख-ग. २. 'स्वयं' क-घ-पुस्तकयोर्नास्ति; 'स्वसंनिहित'
 ख. ३. 'श्वोत्तरीयकर्षणेन' घ.; 'श्वोत्तरीयापकर्षणेन' घ. ४. 'सर्वच्युतिः' ख-ग.
 ५. 'निर्मृष्टरागा' ख.

तनुः किंचिदुच्छ्वसिता भवति, इयं तु न तथेति रतिक्लेशजनितावेव
 तौ नवपुलकोद्गमाविति मर्मोद्घाटनम् । एवमेभिर्वाक्यैरुपस्कृतेनाधमपदेन
 तस्यान्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यज्यमाने प्राग्वाच्यार्थतादशायां वार्त्ता
 स्तातुं गतासीत्येतदनुगुणार्थतयाऽन्वितम्, मिथ्यावादिनीति संवोधनमपि
 व्यङ्ग्यानुगुण एवार्थं पर्यवस्यति । ततश्च न्यग्भावितवाच्यमस्यापि व्यङ्ग्यं
 वाच्यमतिशायीति इदमपि ध्वनेरुदाहरणम् ।

यत्र व्यङ्ग्यं वाच्यानतिशायि तद्गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

यथा—

‘गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुपघते
 कित्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा ।

इत्यामन्नमन्नमन्नसूचितवृथावस्थानस्वेदालसा-

माश्लिष्यन्पुलकोत्कराधिततनुं गोपी हरिः पातु दः ॥’

अत्र गच्छाम्यच्युतेत्याद्यामन्नमन्नेन त्वया रन्तुमेतावत्कालं स्थितम्, तन्न
 लब्धमिति व्यङ्ग्यम् । तत्तु इत्यामन्नमन्नमन्नसूचितवृथावस्थानस्वेदालसा-
 मित्येतद्वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति तदङ्गत्वात् वाच्यातिशायि । अतो
 गुणीभूतव्यङ्ग्यमिदम् ।

यथा वा—

‘प्रहरविरतौ मध्ये बाहस्ततोऽपि परेऽथवा
 किमुत सकले याते बाहि प्रिय त्वमिहैष्यसि ।
 इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य प्रियास्ततो
 हरति गमनं बालालपैः सबाष्पगलज्जलैः ॥’

अत्र सकलमहः परमावधिः, तनः परं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति

व्यङ्ग्यं प्रियगमननिवारणरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति तदङ्गत्वाद्वा-
च्यानतिशायि । अत इदमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

यदव्यङ्ग्यमपि चारु तच्चित्रम् ।

तन्निविधम्—शब्दचित्र-मर्थचित्र-मुभयचित्रमिति ।

शब्दचित्रं यथा—

‘नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपद्मजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥’

अर्थचित्रं यथा—

‘स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्ठात्पवनावधूतः ।

अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥’

उभयचित्रं यथा—

‘वराहः फल्गुणं वितरतु स वः फल्गुविरमे

विनिर्घुन्वन्नौदन्वतमुदकमुर्वीमुदवहत् ।

शुराघातघुञ्जितुलशिरिक्लृप्तप्रविभुठ-

च्छिलाफोटिस्फोटस्फुटपटितमङ्गल्यपटहः ॥’

तदेवं त्रिविधे घ्यनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरन्यत्रास्माभिः प्रपद्यः कृतः ।
शब्दचित्रस्य प्रायो नीरसत्वाच्चात्यन्तं तदाद्रियन्ते कथयः, न वा तत्र
विचारणीयमतीवोपलभ्यत इति शब्दचित्रांशमपहायार्थचित्रमीमांसा
प्रसन्नविस्तीर्णा प्रस्तूयते ।

चिन्त्येऽत्र चित्रवर्गे प्रदर्श्ययोर्लक्ष्यलक्षणयोः ।

प्राचीनानामेव श्लोकाः प्रायेण लिख्यन्ते ॥

इति चित्रमीमांसायां प्रन्यासप्रकरणम् ।

उपमैका शैलूपी संप्राप्ता चित्रभूमिकामेदान् ।

रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः ॥

चन्द्र इव मुखमिति सादृश्यवर्णनं तावदुपमा । सैवोक्तिभङ्गीमेदेना-
नेकालङ्कारभावं भजते । तथा हि—‘चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्रः’
इत्युपमेयोपमा । ‘मुखं मुखमिव’ इत्यनन्वयः । ‘मुखमिव चन्द्रः’ इति
प्रतीयम् । ‘चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं सरामि’ इति सारणम् । ‘मुखमेव चन्द्रः’ इति
रूपकम् । ‘मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति’ इति परिणामः । ‘किमिदं मुख-
मुताहो चन्द्रः’ इति संदेहः । ‘चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुधावन्ति’
इति भ्रान्तिमान् । ‘चन्द्र इति चकोराः कमलमिति चञ्चरीकास्त्वन्मुखे
रञ्जयन्ति’ इत्युल्लेखः । ‘चन्द्रोऽयं न मुखम्’ इत्यपह्वयः । ‘नूनं चन्द्रः’
इत्युत्प्रेक्षा । ‘चन्द्रोऽयम्’ इत्यतिशयोक्तिः । ‘मुखेन चन्द्रकमले निर्जिते’
इति तुल्ययोगिता । ‘निशि चन्द्रस्त्वन्मुखं च हृष्यति’ इति दीपकम् ।
‘त्वन्मुख एवाहं रज्ज्यामि चन्द्र एव चकोरो रज्यते’ इति प्रतिवस्तूपमा ।
‘दिवि चन्द्रो भुवि त्वन्मुखम्’ इति दृष्टान्तः । ‘मुखं चन्द्रश्रियं विभर्ति’
इति निदर्शना । ‘निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादतिरिच्यते’ इति व्यतिरेकः ।
‘त्वन्मुखेन समं चन्द्रो निशाय हृष्यति’ इति सहोक्तिः । ‘मुखं नेत्राङ्क-
रुचिरं सितज्योत्स्नोपशोभितम्’ इति समासोक्तिः । ‘अञ्जेन सदृशं वक्रं
हरिणारहितसैक्तिना’ इति श्लेषः । ‘मुखस्य पुरतश्चन्द्रो निष्प्रभः’ इत्य-
प्रस्तुतप्रशंसा । एवमुक्तानेकालङ्कारविवर्तवतीयमुपमा ।

तदिदं चित्रं विश्वं ब्रह्मज्ञानादिवोपमाज्ञानात् ।

शास्त्रं भवतीत्यादौ निरूप्यते निखिलभेदमहिता सा ॥

अस्यास्तावदेवं लक्षणमाहुः—

{ उपमानोपमेयत्वयोग्ययोरर्थयोर्द्वयोः ।
हृद्यं साधर्म्यमुपमेत्युच्यते काव्यवेदिभिः ॥

कविसमयप्रसिद्धचनुरोधेनोपमानोपमेयत्वयोग्ययोरेव साधर्म्यमुपमा । नत्वतथामृतयोः । अत एव 'कुमुदमिव मुखं प्रसन्नम्' इत्यादि नोपमा । तथाभूतयोरपि वस्तुत्वद्रव्यत्वादिकृतमहृद्यं साधर्म्यं न तथा । किंतु हृद्य-मेव कान्तिमत्त्यादिकम् । सर्वोऽपि छलङ्कारः कविसमयप्रसिद्धचनुरोधेन हृद्यतया काव्यशोभाकर एवालङ्कारतां भजते । अतः 'गोसदृशो गवयः' इति नोपमा । 'गौर्वाहीकः' इति न रूपकम् । 'स्वाणुर्वा पुरुषो वा' इति न संदेहः । 'इदं रजतम्' इति न भ्रान्तिमान् । 'नायं सर्पः' इति नाप-हुतिः । 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के' इति न पर्यायोक्तम् । 'पर्यतो वह्निमान्' इति नानुमानम् । 'स देवदत्तः' इति न स्मरणम् । 'तस्यस्य-मिषां तातंतामः' इति न यथासद्व्ययम् । 'पुत्रेण सहागतः पिता' इति न सहोक्तिः । 'तेन विना गतः' इति न विनोक्तिः । 'श्वेतो धावति' इति न श्लेषः । इत्याद्यहनीयम् ।

अत्रेदं विचार्यते—द्वयोरिति विशेषणमिह किमर्थम् । त्वस्य स्वेनैव साधर्म्यवर्णनात्मकस्यानन्वयस्य व्युदासार्थमिति चेत्, एवमप्यु-पमानस्योपमेयत्वकल्पनात्मके प्रतीपे द्वयोः पर्यायेणोपमेयत्वरूपना-त्मिकायामुपमेयोपमायां चातिव्याप्तिः । तयोः सादृश्यवर्णनसत्त्वा-दुपमात्वेन संग्राह्यत्वे तथैवानन्वयोऽपि संग्राह्यः स्यादिति व्यर्थं द्वयो-रिति पदम् । एतेन 'साधर्म्यमुपमा भेदे-' इति काव्यप्रकाशिकोक्त- (काशोक्त)लक्षणेऽनन्वयव्युदासाय कृतं भेदग्रहणमपि प्रत्युक्तम् । नहि

संभवत्साधर्म्यवर्णन एवोपमात्वम् । येन स्वस्य स्वेन साधर्म्यसंभवादन-
न्वयस्य व्यवच्छेदत्वमितरयोः संग्राह्यत्वं न स्यात् । तथात्वे 'हंसीव
धवला कीर्तिः स्वर्गज्ञामवगाहते' इत्यादौ कविकल्पितसाधर्म्योपमाया
अनुपमात्वप्रसङ्गात् । किञ्च, सत्यामप्युपमानोपमेयत्वयोग्यतायां सत्यपि
हृद्यत्वे लिङ्गवचनभेदादिदुष्टायामुपमायां 'हंसीव धवलश्चन्द्रः सरासीवा-
मलं नमः' इत्यादिरूपायामतिव्याप्तिः । उदाहरिष्यमाणे चोपमाध्वनाव-
तिव्याप्तिः । न हि सोऽप्यलङ्कारः; अलङ्कार्यत्वात् ब्राह्मणश्रमणन्यायेन
तत्रालङ्कारध्वनिव्यपदेश इति सिद्धान्तात् । यदि च दुष्टादुष्टालङ्कार्या-
लङ्कारसाधारणोपमासामान्यलक्षणमिति नोक्तातिव्याप्तिस्तदोपमानोपमेय-
त्वयोग्ययोरिति हृद्यमिति च व्यर्थम् । कविसमयप्रसिद्धभावादिदुष्टोप-
माया अपि संग्राह्यत्वात् ।

यत्तु विधानाद्येन लक्षणमुक्तम्—

{ 'स्वतःसिद्धेन भिन्नेन समतेन च धर्मतः ।

{ साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकदोपमा ॥' इति ।

अत्र स्वतःसिद्धेनेत्युपेक्षाव्यावृत्तिः । तत्रोपमानस्य कविकल्पितत्वेन
लोकसिद्धत्वाभावात् । भिन्नेनेत्यनन्वयव्यावृत्तिः । समतेनेति सर्वविध-
दुष्टोपमाव्यावृत्तिः । कविसमयप्रसिद्धभावेन लिङ्गवचनभेदादिना वा
यद्यदसंमतं तस्य सर्वस्यापि संमतपदेन व्यावर्तनात् । धर्मत इति श्लेष-
व्यावृत्तिः । श्लेषे हि—'सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुविन्ममिव ।'
इत्यादौ शब्दसाम्यमात्रमिवशब्देनोच्यते, न गुणक्रियारूपधर्मसाम्यम् ।
अन्येन वर्ण्यस्येत्यनेन प्रतीपव्यावृत्तिः । तत्र वर्ण्येन प्रवृत्तेन सैद्धांत्यकृतस्य

१. 'इत्यादे.' क. २. 'धर्मित' इति, 'धर्मित्वेन' ग. ३. 'रक्षि' ख-ग-मुद्र-
श्रयोनांति. ४. 'विक्रिया' क. 'प्रसिद्धता' ग. ५. 'मन्यस्य सादृश्य' ख-ग.

सादृश्यवर्णनात् । एकदेत्यनेनोपमेयोपमाव्यावृत्तिः । वाच्यमित्यनेन
व्यङ्ग्योपमाव्यावृत्तिः' इति । तत्रोत्प्रेक्षाव्यावृत्तये स्वतःसिद्धेनेत्युक्तम-
युक्तम् । उत्प्रेक्षायामिवकारस्य विषयविषयिणोस्तादात्म्यादिसम्भावना-
वाचकत्वेन तत्र साम्यस्यावाच्यतया तत एव तद्व्यावृत्तेः ।

उक्तं हि चक्रवर्तिना—

‘यदायमुपमानांशो लोक्तः सिद्धिमृच्छति ।

तदोपमैव येनेवशब्दः साधर्म्यसूचकः ॥

यदा पुनरयं लोकादसिद्धः कविकल्पितः ।

तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्दः सम्भावनापरः ॥’ इति ।

दृष्टं च लोके सम्भावनापरत्वमिवशब्दस्य । ‘दूरे तिष्ठन्देवदत्त इव
माति’ इति । कथं च स्वतःसिद्धेनेत्यनेनोत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः ?

‘न नित्यमस्मिन्परिपूर्णतेति त्यक्त्वा नमः क्षोणितलावतीर्णः ।

आनन्दयन्निन्दुरिव स्वयाम्ना विमाति लोके नवकाकतीन्द्रः ॥’

इति तदीयोत्प्रेक्षोदाहरण एवोपमानस्य स्वतःसिद्धत्वात् । इन्दुः क्षोणि-
तलावतीर्णत्वाकारेण कविकल्पित इति चेत्तर्हि,

‘चन्द्रविम्बादिव विषं चन्दनादिव चानलः ।

परुषा वागितो वक्रादित्यसंभावितोपमा ॥’

इत्युक्तायामसंभावितोपमायामव्याप्तिः । विषानल्योः स्वतःसिद्धत्वेऽपि
चन्द्रचन्द्रनभभवत्वेन कविकल्पितत्वात् ।

‘उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गाभ्यसः पतेताम् ।

तेनोपमीयेत तनालनीलमामुक्तमुफालतमस्य वशः ॥’

इति कविकल्पितोपमानायामुपमायां सर्वथैवाव्याप्तिः । मित्रेनेत्यनन्वय-
व्यावृत्त्यर्थमुपात्तमप्ययुक्तम् ।

‘अनेन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥’

इत्यस्यामुपपादकोपमायामव्याप्तेः । तत्रोपमेयदोषगुणसामान्यान्तर्गता-
नामुपमानानां दोषगुणविशेषाणां कलङ्ककिरणानां तद्विन्नत्वाभावात् ।
अथोपमेयतावच्छेदकमिन्नोपमानतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमुपमानस्य तद्वि-
न्नत्वमेतदपि न युक्तम् ।

‘अनवरतकनकवितरणधृतजललवकरतरङ्गितार्थिततेः ।

भणितिरिय मतिर्मतिरिय चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥’

इति रशनोपमायामव्याप्तेः, मतित्वाद्युपमानतावच्छेदकानामुपमेयतावच्छे-
दकमिन्नत्वाभावात् । उपमेयोपमायामुपमानतावच्छेदकयोर्द्वयोरपि तद्वि-
न्नत्वाभावेनोक्तविशेषणेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्ध्या एकदेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ।

‘रजोभिः’ स्यन्दनोद्धतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।

भुवस्तरुमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥’

इत्युपमेयोपमाप्रकरणोदाहरिष्यमाणपरस्परौपमायामव्याप्तेश्च । अथ स्वोप-
मेयतावच्छेदकमिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वमुपमानस्य तद्विन्नत्वमिति विवक्षित-
मिदमपि न मम्यक् ।

‘उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्यष्टा नवं निर्मितमातपत्रम् ।

सं तदुकूलादविदूरमौलिर्नभौ पंतद्वद्ग इवोत्तमाङ्गे ॥’

‘द्वारं द्वारमग्निस्रुः शिशत्येवं न याचते ।

अदत्त्वा मादृशो मा भूदत्त्वा त्वं त्रादृशो भव ॥’

१. ‘गुणशेष’ क. २. ‘उपाददा’ क. ३. ‘मित्रे उप’ इ. ४. ‘वच्छेदकप्रभव-
वच्छिन्नत्व’ क. ५. ‘उपमेय’ इ. ग. ६. ‘मातृकुलादिव’ इ. ग. ७. ‘परमाङ्ग-
मिव प्रसङ्ग’ क. ‘पंतद्वद्ग’ इ. ग. ८. ‘द्वारमिष्य’ इ. ग. ९. ‘अदत्त्वा’ इ. ग. १०. ‘पुण्यप्रीति’.

इत्याद्यभिन्नधर्मिकोपमास्वय्याप्तेश्च । तत्र परमेश्वरत्वादेः स्वोपमेयतावच्छे-
दकस्यैवोपमानतावच्छेदकत्वान् । श्लेषव्यावृत्त्यर्थं धर्मत इति विशेषण-
मप्ययुक्तम् । तत्र न शब्दसाम्यमात्रमिवेनोच्यते, किंतु गुणसाम्यमपीति
तदव्यावृत्तेः ।

ननु पुरे सकलकलत्वं कलकलशब्दसाहित्यं सुधांशुविम्बे कलासा-
कल्यमिति, नैकोऽनुगतो गुणो लभ्यते, मैवम्; श्लेषमिच्छामेदाध्य-
वसायमूलया भेदेऽभेद इत्येवंरूपयाऽतिशयोक्त्या धर्मसाधारण्यलाभात् ।
नष्टुपमानोपमेययोरनुगत्या धर्मस्य मुख्यसाधारण्य एवोपमालङ्कारः ।

‘पाण्ड्योऽयमंमार्पितलम्बहारः कृसाङ्गरागो नवचन्दनेन ।

आभाति चालातपरक्तसानुः संनिर्झरोद्गार इवादिराजः ॥’

इत्यादौ हरिचन्दनचालातपहारनिर्झरादीनां विम्बप्रतिविम्बभावेन निर्दि-
ष्टानामपि साधारणधर्मत्वाङ्गीकारात् ।

ननु सकलकलमित्यादावपि गुणसाम्यं चेतुपमैव स्यादिति चेत्,
शब्दसाम्यमात्रं चेदपि त्रिमित्युपमा न स्यात् । नहि शब्दान्यगुणादि-
साम्यमेवोपमाप्रयोजकं न शब्दसाम्यमिति कुलधर्मः ।

‘यथा प्रहादनाचन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽमृदन्वर्थो राजा प्रहृतिरञ्जनात् ॥’

इत्यनुगुणार्थनामरूपशब्दसाम्येऽप्युपमादर्शनात् । किन्तु श्लेषालङ्का-
रान्तरप्रिविक्तविषयाभावेन निरवकाशतया बल्यत्वेनालङ्कारान्तरवा-
धकत्वादुपमाप्रतिमानेऽपि तत्प्रतिभोऽपि हेतुः श्लेष एव नोपमेति मङ्ग-

१. ‘न दृष्टावृत्तिः’ क-घ. २. ‘विमिच्छित्’ क-घ. ३. ‘भेदे भेदः’ ग. ४. ‘उपमेयानुगता’ क. ५. ‘अनुगन्धर्मस्य’ घ. ६. ‘ननु’ ख-ग-पुष्पकोटो नं वि. ७. ‘येऽपरि’ घ. ८. ‘इत्यनुगुणार्थ’ ख-ग. ९. ‘मृदन्वर्थः’ क ख-ग.

कादिभिरभ्युपेयते । ततश्च यथा शब्दसाम्यमाश्रित्योपमाप्रतिभाने तद्वा-
धकत्वं श्लेषस्य तथा श्लेषभिर्चिकामेदाध्यवसायलब्धामेदगुणसाम्यमात्र-
माश्रित्योपमाप्रतिभानेऽपि तद्वक्तुं शक्यमिति तदनुरोधेन न तत्र गुण-
साम्यपरित्यागः ।

यत्तु रुद्रदेन—सकलकलमित्यादावुपमां समर्थयमानेन,

{ 'स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ किंतु ।

{ आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः ॥'

इति शब्दसाम्यमात्रमिहोक्तम्, तदन्ततः शब्दसाम्यमात्रमाश्रित्याप्यु-
पमा समर्थयितुं शक्येति भावेन, न त्वमेदाध्यवसायेनापि गुणसाम्यं न
सम्भवतीति भावेन श्लिष्टविशेषणेष्वप्यमेदाध्यवसायेनैक्यस्यालङ्कारान्त-
रेषु सर्वैरपि समाश्रयणात् । तस्माद्धर्मत इत्यनेन न श्लेषो व्यावर्तयितुं
शक्यते । वस्तुतस्तु सकलकलमित्यादावुपमैवेति व्यर्थं धर्मत इति विशे-
षणम् । अलङ्कारान्तरविविक्तस्तु श्लेषस्य विषयस्तत्प्रकरणे दर्शयिष्यते ।
किञ्च, विविक्तविषयाभावेनालङ्कारान्तरबाधकत्वमिति वाचोयुक्तिरप्य-
युक्ता । विषयसद्भावमात्रेण निरवकाशत्वहानेर्विविक्तविषयानपेक्षणात् ।
नह्ययमलङ्कारगोचरो लोकन्यायो यद्विविक्तविषयो वक्तव्य इति । अर-
न्ध्ररत्नानां सुवर्णविविक्तविषयाभावेऽपि सुवर्णाश्रितानामेव चारुताहेतु-
त्वेनालङ्कारान्तरत्वव्यवस्थितेः । अन्यथा निरवकाशैररन्ध्रप्रत्युत्तरत्नैः साव-
काशस्य तदाश्रयसुवर्णस्यालङ्कारता बाध्येत । नाप्ययं वाक्यवित्संसमतः
शास्त्रीयन्यायः पदे जुहोतीत्यादीनामिवोत्तरार्धे जुहोतीत्यादीनामाहव-
नीयशास्त्रादिविविक्तविषयाभावेऽपि सविषयत्वमात्रेण प्रतिष्ठितत्वात् ।
नाप्यसाधारण्येनैतच्छास्त्रन्यायः । सहोक्त्यादीनामतिशयोक्त्यादिविविक्त-

१. 'निमित्तद' क. घ. २. 'न तदनुरोधेन तत्र' क. घ. ३. 'श्लेषस्य इति' क.

४. 'श्लेषस्य' एत-ना.

विषयमावेऽपि तदबाधेनालङ्कारान्तरत्वव्यवहारादविरोध इहाप्यवि-
शिष्टः । तस्मादत्रोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषालङ्कार इत्ययुक्तम् । प्रत्यु-
तोपमैवात्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । नहि पुरवर्णेनप्रकरणे सकलकलमिति
तद्विशेषणपदस्य सुधांशुविश्वमिवेत्युपमाया अनिवन्धने कलासारक्यल-
क्षणार्थान्तरप्रतिभा सम्भवति । प्रतीपव्यावृत्त्यर्थमन्येन वर्ण्यस्य साम्यमि-
त्युक्तं तत्रान्येनेत्ययुक्तम् । अर्धेनेत्यस्य भिन्नविशेषणेन पौनरुक्त्यात् । ८
किंच, वर्ण्यारूपकृतादन्येनाप्रकृतेनेति यद्यर्थस्तदा—

‘इतराप्यपि रक्षांसि पेतुर्यानरकोटिषु ।

रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥’

इति सगुणितोपमायामव्याप्तिः । तत्र समराजत्वेन रजमां शोणितेषु
पतनस्यापि वर्ण्यत्वात् । यदि तु स्वयं वर्ण्येनावर्ण्येन वा युनूद्धिद्वर्ण्य-
दन्येनेत्यर्थः । तदाप्युद्दिष्टगुणत्वादुपमानभावमप्यसहमानस्योपमानत्व-
स्वरूपे प्रतीपेऽतिव्याप्तिः । यथा—

‘अहमेव गुरुः सुदारणानामिति हान्यहल सात मा न्न दृष्यः ।

ननु संति भगवदशानि भूयो भुजनेऽसिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥’

अत्र हि वर्ण्यानां दुर्जनवचसां हाताहलेनातिप्रकृष्टदोषत्वादुपमान-
भावमप्यसहमानेन साम्यनिबन्धनं प्रतीपम् । अत्र वर्ण्यस्वेत्यप्ययुक्तम् ।

‘त्यत्कीर्तिः पुरतो भाति ज्योत्स्ना ध्वान्नमलीमसा’ इत्यप्रस्तुतप्रशंभाम-
ङ्गीर्णोपमायामव्याप्तिः । तत्र कीर्तिरेव वर्ण्यत्वेन ज्योत्स्नाया अपर्यन्त्यात् ।

अपि च, ‘अन्येन वर्ण्यस्य साम्यं वाच्यम्’ इति कोऽर्थः । निनन्दप्रति-
योगिद्वयेन वर्ण्यगतं साम्यं वाच्यमिति, किं वा यथाऽयच्चिद्वर्ण्यवर्ण्यो-
भयनिवृत्तिनं साम्यं वाच्यम्, अथवा वर्ण्यानुरयोगिद्वयेन साम्यं वाच्य-

मिति । आद्ये, 'सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते' इत्युभयविश्रान्तसादृश्योपमायामव्याप्तिः । द्वितीये, प्रसिद्धप्रती-
पेऽप्यतिव्याप्तिस्तदवस्था । एवं तृतीये वर्ण्यस्य साम्यमित्येतावता विव-
क्षितार्थलाभादन्येनेत्यस्य वैयर्थ्यम् । उपमेयोपमाव्यावृत्त्यर्थमेकदेति
विशेषणमप्ययुक्तम् । तेन 'स्वमिव जलं जलमिव स्वं' इत्यादौ पर्यायेण
प्रवृत्तायामुपमेयोपमायामतिव्याप्तिनिरासेऽपि,

‘तद्वल्गुना युगपदुन्मिपितेन ताव-

त्सद्यः परस्परतुल्यमधिरोहता द्वे ।

अस्पन्दमानपरुपेतरतारमन्त-

श्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥’

इति युगपत्प्रवृत्तायां तस्यामतिव्याप्त्यनिरासात् ।

अपि चैवम्,

‘ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।

प्रभुतेव समाकृष्टसर्गलोका नितम्बिनी ॥’

इति भिन्नसाधारणधर्मायां मालोपमायामव्याप्तिः । तत्रानेकदा साम्यप्र-
तिपादनात् । न च बहूपमामेलनमेव मालोपमा नैका, तासु च प्रत्येकं
लक्षणमस्त्येति वाच्यम् । तथा सत्युपमेयोपमाप्युपमाप्रतीपमेलनमेवेति
तद्यावृत्त्यर्थं विशेषणान्तरकरणायोगात् । संसृष्टिसकरात्पृथगग्रन्थकृतां
लेखनमुभयत्रापि तुल्यम् । एवमुपमेयोपमाप्रकरणे उदाहरिष्यमाणायां
‘रजोभिः स्यन्दनोद्धृतेः’ इति परस्परुपमायामव्याप्तिः । व्यङ्ग्योपमाव्या-
वृत्त्यर्थं वाच्यमित्युक्तमप्ययुक्तम् ।

‘न पद्मं सुसमेवेदं न मृत्नौ चक्षुषी इमे ।

इति विस्पष्टसादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमेव सा ॥’

इत्युक्तरूपायां तत्त्वाख्यानोपमायां साम्यस्यावाच्यत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः ।

‘त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।

अमद्भृमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥’

इत्यादौ विशिष्टोपमाद्याक्षिप्तविशेषणाद्युपमायामव्यास्यापत्तेश्च । ‘शक्ती श्यामा’ इत्यादिवाचकस्तुतोपमायां ‘चन्द्रसुहन्मुखम्’ इत्यादिसाम्यलक्षक-
पदवदुपमायां चाव्यास्यापत्तेश्च ।

किंच, वाच्यमित्यत्र विधेयतया वाच्यतोच्यते अनुवाद्यतया वा ?
आद्ये,

‘स कर्पन्महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीम् ।

यमौ हरजटाग्रष्टां गङ्गामिव भर्गारथः ॥’

इत्यादावेवेदं लक्षणं स्यात् ।

‘स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥’

इत्यादौ न स्यात् । द्वितीये, यत्र व्यतिरेकालंकारे साम्यस्य निषेधायानु-
वाद्यता ‘मुखेन निष्कलद्वेन न समस्तव चन्द्रमाः’ इत्यादौ, तत्रापीदं
लक्षणं स्यात् । नच निषेधाप्रतियोगित्वेन वाच्यमिति विशेषणीयम् ।

‘असिमात्रसहायोऽपि प्रभृतारिपराभने ।

नैवान्यतुच्छजनत्रत्सगर्वोऽयं महाद्युतिः ॥’

इति व्यतिरेके तथाप्यतिव्याप्तेः । न च निषेधप्रतियोगिकोऽन्यनुप्रवि-
ष्टतया वाच्यमिति विशेषणीयम् ।

‘वृथा चरसि किं भृङ्ग तत्र तत्र वनान्तरे ।

मातुल्याः सदृशीं षापि अमत्रपि न लप्स्यसे ॥’

इत्युपमानस्तुतायामव्याप्तेः । तत्र सदृशतामनिषेधे साम्यस्यापि प्रतियो-
गिकोऽतिनिविष्टत्वात् । तस्माद्विधानाथोक्तलक्षणमप्ययुक्तम् ।

यत्तु सरस्वतीकण्ठामरणोक्तं लक्षणम्—

{ 'प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः ।
मूयोऽवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता ॥'

इति । तदपि गुणक्रियादीनां परस्परसादृश्यवर्णनात्मिकायाम्—

'ससञ्चुरश्चक्षुष्णानामेलानामुत्पत्तिष्णवः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेमकटेषु फलरेणवः ॥'

इत्याद्युपमायामव्याप्तम् ।

'उद्धर्महूणतरुणीरमणोपमर्द-

भग्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।

निम्बं कठोरविसकाण्डरुडारमेत-

द्विष्णोः पदं प्रथममग्रकुरैर्व्यनक्ति ॥'

'सद्योमुण्डितमच्छहूणचिबुकप्रस्पर्धि नारङ्गकम्' इत्यादौ प्रसिद्धिर-
हितोपमानायां कल्पितोपमाया चाव्याप्तम् ।

यत्त्वलङ्कारसर्वस्वरूपोक्तम्—“उपमानोपमेययोः साधर्म्ये भेदाभेदतु-
ल्यत्वे द्योषमा” । साधर्म्ये त्रयः प्रकाराः । भेदप्राधान्यं, दीपकतुल्ययो-
गितादृष्टान्तप्रतिवस्तूपमासदोक्तिव्यतिरेकादिषु । अमेदप्राधान्यं, रूपक-
परिणामप्रान्तिमदुल्लेखादिषु । द्वयोस्तुल्यत्वं, यथास्यामुपमायाम् । अत्र
मुपमानोपमेयासाधारणरूपाभ्यां भेदः साधारणधर्मेणामेदश्चेति द्वयोरपि
तुल्यतैव” इति तदप्युपमानोपमेयातिव्याख्यादिदुष्टमिति स्पष्टमेव ।
तस्मादुर्वचमस्या लक्षणमिति । अत्रोच्यते—

{ व्यापार उपमानाख्यो भेदोऽदि विवक्षितः ।

{ त्रियानिष्पत्तिपर्यन्तमुपमात्वंतिष्ठु सा ॥'

उपमानव्यापार उपमिति क्रियानिष्पादको व्यापारः सादृश्यवर्ण

सोऽयमुपमिति क्रियानिष्पत्तिर्यन्तं विवक्षितं चेदुपमालङ्कार इत्यर्थः ।
तथा च व्यतिरेके नातिव्याप्तिः । तत्र सादृश्यवर्णनासत्त्वेऽपि 'मुखेन
निष्कलङ्केन' इत्यादौ साक्षात्तस्यैव निषेधेन, 'नैवान्यतुच्छजनवत्'
इत्यादौ तत्प्रयोजकधर्मनिषेधेन चोपमिति क्रियाया अनिष्पत्तेः । नाप्य-
नन्वयेऽतिव्याप्तिः । तत्रापि स्वेन स्वस्य सादृश्यस्य सदृशान्तरव्यवच्छेदे
रुद्रोदनवपोत्वननाद्यर्थवादेऽसदर्थस्य निन्दास्तुत्योरिव द्वारमात्रतया
वर्ण्यमानत्वेनोपमिति क्रियाया अनिष्पत्तेः । अन्यथा स्वस्य स्वेनोपमिति-
क्रियानिष्पत्तौ सदृशान्तरव्यवच्छेदेऽपि सर्वेथानुपमत्वद्योतनं फलं न
स्यात् । आहुश्च तस्य तदेव फलं मामहादयः—

‘यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।

असादृश्यविवक्षातो वदन्ति तमनन्वयम् ॥’ इति ।

अत एव वर्ण्यमानमपि स्वस्य स्वस्मिन्साधर्म्यं नान्वेतीत्यनन्वयपद-
व्युत्पत्तिमलङ्कारसर्वस्वकारादयो वदन्ति । ततश्च यथाम्भसि कतकरजः-
संयोजनेन रजोन्तरव्यवच्छेदे सति कतकरजसोऽपि विलयनात्सर्वेथाना-
विलम्बः सिध्यति तथा ‘रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव’ इत्यादौ
स्वेन सादृश्यवर्णनया सदृशान्तरव्यवच्छेदे सति वस्तुतः स्वेनाप्युपमाया
असंभवादनुपमं रामरावणयोर्युद्धमित्यत्रैव कविसंरम्भ इत्युपमिति क्रि-
याया अनिष्पत्तेर्नानन्वयेऽतिव्याप्तिश्चावकाशः । एवं प्रतीपेऽपि यत्रो-
पमित्यनिष्पत्तिः,

‘आरुण्यं सरोजाक्षि वचनीयमिदं मुवि ।

शशाङ्कस्रव वक्त्रेण पामरैरुपमीयते ॥’

इत्यादौ न तत्रातिव्याप्तिश्चावकाशः । उपमिति क्रियानिष्पत्तिरिहात् ।

‘गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥’

इत्यादि प्रतीपमुपमेयोपमा चेत्युभयमपि सद्वाह्यमेवेति न तद्व्यापनं लक्षणस्य दोषः । तथा ह्युदाहृतं प्रतीपं तावदुपमाविशेष एव । सादृश्यवर्णनस्य प्रकृतविषयत्व इवाप्रकृतविषयत्वेऽपि स्मृतिरूपकसन्देह-
आन्त्यनेकवाग्रहणापह्नवसम्भावनासम्भवद्वस्तुसंबन्धनिबन्धननिर्दिष्टसमर्थ-
नादीनामिवालङ्कारान्तरत्वायोगात् । अन्यथा तेषामपि प्रकृतविषयत्व एव स्मरणरूपकसन्देहान्तिमदुल्लेखापह्नुत्युत्प्रेक्षानिदर्शनार्थान्तरन्यासा-
धलङ्कारत्वम् । अप्रकृतविषयत्वेऽपि चानलङ्कारत्वमिति करुणप्रसंगात् ।
स्मृत्यादयश्च प्रकृतविषया इवाप्रकृतविषया अप्यलङ्कारभूतास्तत्र तत्रो-
दाहरिष्यन्ते । न चोपमायामयं नियमो यदप्रकृतेन प्रकृतसादृश्यवर्ण-
नात्मनैव तया भाव्यमिति । समुच्चयोपमाद्युदाहरणेषु प्रकृतयोरेवाप्रकृत-
योरेव वा सादृश्यवर्णनस्याप्युपमात्वाङ्गीकारात् । तद्वत्प्रकृतेनाप्रकृतस्य
सादृश्यवर्णनमप्युपमैवेति युक्तम् । एवं चोपमेयोपमापि प्रकृताप्रकृतवि-
षयोपमाद्वयरूपतया नालङ्कारान्तरतां भजते । अन्यथा तत्प्रकरणोदाह-
रिष्यमाणपरस्परौपमाया अप्यलङ्कारान्तरत्वप्रसंगात् । परस्परभ्रमनिब-
न्धनादिष्वप्यलङ्कारान्तरतापेक्षेयम् । न चान्वयप्रतीपोपमेयोपमासु सादृ-
श्यवर्णनस्य पृथद्विरूपणस्य चाविशिष्टत्वेनानन्वयस्यानुपमात्वमितरयोरु-
पमात्वं न वक्तुमयुक्तमिति वाच्यम् । यत्रोपमिति क्रियानिष्पत्तिस्तत्रोप-
माशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेन, यत्र तदनिष्पत्तिस्तत्र तदभावेन च वैष-
म्यस्य स्फुटत्वात् । इममेव विशेषमभिप्रेत्य काव्यप्रकाशिकादिलक्षणे-
ष्वनन्वयव्युदासार्थमेव यलः कृतो नोपमेयोपमादिव्युदासार्थम् । उपमे-

योपमादेरुपमान्तर्गतत्वेऽपि व्यङ्ग्यादिकृतवैचित्र्यविशेषेण पृथग्गणनं न विरुध्यते, रूपरूपरिणामवत् । 'उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ' इत्यादौ लक्षणाभावो न दोषः । यदि तथाभूतौ प्रवाहौ स्यातां तर्ह्युपमीयेत । न च तौ संभवतः । तस्मान्न केनाप्युपमीयत इत्युपमापरप-
र्यायोऽयमित्यनिष्पत्तावप्युपमात्वस्वीकारे तत्रोपमाशब्दस्य पारिभाषिक-
त्वापत्तेः । किंतु तत्रातिशयोक्तिविशेषोऽलंकारः । अत एव काव्यप्र-
काशिकायां 'प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्' इत्यतिशयो-
क्तिपु परिगणय्य यद्यर्थोक्तौ कल्पनस्य,

‘राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपरामबमवाप्नुयात् ॥’

इत्युदाहृतम् ।

‘पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्यम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्य ताम्रौष्ठपर्यन्तरुचः स्मितस्य ॥’

इति तु कविकल्पितोपमानाया उत्पाद्योपमेति व्यवहृताया उदाहरणम् ।
तत्र यद्युत्पाद्यस्योपमानस्य संभाविततया तेनोपमितिनिष्पत्तेर्लक्षणमस्त्ये-
वेति नाव्याप्तिः । न चैवं ‘चन्द्रबिम्बादिव त्रिषं’ इत्यसंभावितोप-
मायामव्याप्तिः, तत्रासंभावितेनैरोपमानेनोपमितिक्त्रियानिष्पत्तेः कविना
प्रिवक्षितत्वेन विवक्षानुसार्युपमितिक्त्रियानिष्पत्तिसद्भावात् । नहि ‘वस्तु-
सदर्यानिबन्धनोपमितिक्त्रियानिष्पत्तिरूपमा’ इति लक्षणमुच्यते किंतु
कविविवक्षानिबन्धना । अत एव श्लोके प्रिवक्षित इति विशेषणम-
र्थवत् । अन्यथा ‘चन्द्र इव मुखम्’ इत्यादावपि लक्षणं न स्यात् ।
चन्द्रगतकान्त्यतिशयस्य वस्तुतो मुरोऽभावेन प्रिवक्षानुमरणं विना ग-

त्यभावात् । 'चन्द्रधवला कीर्तिः' इत्यादौ च सर्वथैव लक्षणं न स्यात् ।
 'कीर्तौ' धावत्यस्य लेशतोऽप्यभावात् । न चैवमनन्वयेऽपि कविविवक्षया
 स्वस्य स्वेनोपमिति क्रियानिष्पत्तिः संभवतीति वाच्यम् । सन्नेयवानुपमत्व-
 द्योतने कविसंरम्भे सति तथा विवक्षानुदयात् । 'वृथा चरसि किं भृङ्ग'
 इत्यादौ सादृश्याधिकरणस्यानुपलम्भोक्त्योपलभ्यमानेषु सादृश्यनिषेधपर्य-
 वसानेऽप्यनुपलभ्यमानगतसादृश्याभ्यनुज्ञानात्तत्रोपमिति क्रियानिष्पत्तिर-
 स्तीति नाव्याप्तिः । अत एव तस्य विशिष्यानुपादानादुपमानलुप्तता । एवम्,
 'निरूप्यमाणं कविना सादृश्यं स्वात्मनो न चेत् ।

प्रतिषेधमुपादाय पर्यवस्यति सोपमा ॥'

इत्यपि लक्षणमनुसंधेयम् ।

उपमिति क्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्यवर्णनमुपमा ।

स्वनिषेधापर्यवसायि सादृश्यवर्णनमुपमा ।

इति द्विविधमप्येतदुपमासामान्यलक्षणम् । अलंकारभूतोपमालक्षणं त्वे-
 तदेवादुष्टाव्यङ्ग्यत्वविशेषितम् । विशिष्टोपमादिस्थले विशेषणाद्युपमाना-
 वाच्यभूतविशिष्टोपमादिसिद्ध्यङ्गत्वात् । वाच्यसिद्ध्यङ्गरूपगुणीभूतव्य-
 ङ्गतयैव तासां नालंकारतेति न तदव्यापनं द्रोपः । 'न पद्मं मुखमेवेदं'
 इत्यादौ नोपमालंकारः । किं तु प्रतिषेधाक्षिप्तप्रसक्तितया भ्रान्तिमान्,
 तदुपपादकतयोपमा चेत्युभयं व्यङ्ग्यम् । तथापि भ्रान्तिमदादिकमपि
 त्साधर्म्यमूलत्वमात्रेणोपमामध्ये परिगणयता दण्डिना तत्त्वाख्यानोपमेत्येता-
 दृशव्यवहारः कृतः परमिति न तत्राप्यव्याप्तिर्दोष इति दिक् ।

सा चैयमुपमा द्विविधा—पूर्णा लुप्ता च ।

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानां चतुर्णामुपादाने पूर्णा ।

तेषामेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे सति लुप्ता ।

पूर्णायां कचित्साधारणधर्मस्यानुगामितया निर्देशः । कचिद्वस्तुप्रति-
वस्तुभावेन । कचिद्विम्बप्रतिविम्बभावेन । कचिच्छ्लेषेण । कचिदु-
पचारेण । कचित्समासान्तरार्थेण । कचिदेषां यथासंभवं मिश्रणेन ।
लुप्तायां तु नैवं भेदाः । तस्यां साधारणधर्मस्यानुगामित्वनियमात् । किं तु
प्रकारान्तरेण भेदा वक्ष्यन्ते । तत्र पूर्णायां धर्मस्यानुगामिता यथा—

‘वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥’

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति वागर्थयोर्नित्यसंबन्धित्वं प्रसिद्धम् ।
उमामहेश्वरयोरप्यनयोर्न पृथग्भावः चन्द्रचन्द्रिकयोरिवेति तत्प्रसि-
द्धम् । तथा च नित्यसंबन्धित्वरूपोऽत्र साधारणधर्मोऽनुगामितया
निर्दिष्टः । यद्यप्युमामहेश्वरयोर्वागर्थवन्नित्यसंबन्धित्ववर्णनेन तयोर्निरति-
शयपरस्परप्रेमशालित्वं महामहिमत्वमित्यादि व्यज्यते तथापि न घनि-
गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः । न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शप्रतिभासादेवात्र चालता-
प्रतीतिः, किं तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभामादपीति प्रायस्तत्र संभवद्रसादिरूपं
व्यङ्ग्यमलंकारान्तरं चागणयित्वैव तत्तदलंकारा उदाह्रियन्ते ।

एकस्यैव धर्मस्य संबन्धिभेदेन द्विरुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । स
तु शुद्धो न संभवति । किं तु विशेषणतया विशेष्यतया वा सर्वत्र
विम्बप्रतिविम्बभावकरम्बितः । वस्तुतो भिन्नयोर्धर्मयोः परस्परसादृश्या-
दभिन्नतयाध्यवसितयोर्द्विरुपादानं विम्बप्रतिविम्बभावः । तत्र वस्तुप्रति-
वस्तुभावस्य विशेषणता यथा—

‘यान्त्या मुहुर्वलितकंधरमाननं त-

दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

दिग्घोऽमृतेन च विषेण च पद्मलाक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥'

अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टयोः कंधरावृन्तयोर्वलितावृत्तशब्दाभ्यामेक एव धर्मो विशेषणतया निर्दिष्टः । विशेष्यता यथा—

‘सा तेन जगृहे साध्वी हठात्साध्वसकम्पिता ।

यानरेणातिलोलेन वाताघूतेव वल्ली ॥’

अत्र साध्वसघातयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोः कम्पिताघूतशब्दाभ्यामेक एव धर्मो विशेष्यतया निर्दिष्टः । शुद्धबिम्बप्रतिबिम्बभावो यथा—

‘पाण्ड्योऽयमंसार्षितलम्बहारः’ इत्यादि । अत्र हरिचन्दनबालातपौ हारनिर्झरौ च बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टौ । श्लेषो यथा—

‘नरसिंह महीपाल समस्तोऽपि रिपुस्तत्र ।

पारावारसमानत्वं दधाति स्वपदच्युतः ॥’

उपचारो यथा—

‘उद्भवन्तमुदिताचिपं ततो भानुमन्तमिव हेमभूमृतः ।

पङ्कजैरिव कुमारमीक्षणैर्विस्रयेन विकचैः पपुर्जनाः ॥’

अत्र विकासः पुष्पधर्म उपमेयेषु वीक्षणेष्पचरितः । समासमेदाश्रयणं यथा—

‘तया विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या ।

प्रसन्नचेत सलिलः शिवोऽमृतसंसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥’

अत्र विवृद्धाननचन्द्रकान्त्येति विशेषणं देव्यां शरदि च समासमेदेन प्रवर्तते । मिश्रणेऽप्यनुगामित्वबिम्बप्रतिबिम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

‘भीमकान्तैर्नृप्सुणैः स चम्वोपजीविनाम् ।

अधुष्यथाभिगम्यथ यादोरत्नैरिवार्णवः ॥’

अत्राधृष्यत्वमभिगम्यत्वं च नृपगुणानां यादोरत्नानां च विम्बप्रतिवि-
म्बभावमपेक्ष्य लब्धात्मकं साधारणो धर्मः । अनुगामित्वरूपयोर्मिश्रणं
यथा—

‘गते तव आतरि वत्स पञ्चतां चिराय नश्चान्द्रमसं कुलं महत् ।
अदृष्टसंतानतया न शोभते वनं हरेः प्राञ्जयनादिवोदधेः ॥’

अत्र संतानशब्दरूपमपेक्ष्य लब्धात्मकं शोभारहितत्वं साधारणो
धर्मः । अनुगामित्वोपचारयोर्मिश्रणं यथा—

‘तडिदुज्ज्वलहेतिमुत्तरः कुरुराजध्वजिर्नां विलोकयन् ।
प्रिययेव मिया सकम्पया परिरमे धृतवर्मपायसा ॥’

अत्र सकम्पत्वानुगामिधर्मापेक्षया लब्धचारुभावं परिरम्भकर्तृत्वं
भीत्यामुपचरितम् । अनुगामित्वसमासमेदाश्रयणयोर्मिश्रणं यथा—

‘श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।
अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥’

अत्र श्येनपक्षपरिधूसरेत्यादिविशेषणयोः समासमेदाश्रयणेन साधा-
रण्यमपेक्ष्यानवलोकनक्षमत्वमनुगामिधर्मश्चास्तातिशयं पुष्पाति । वस्तु-
प्रतिवस्तुभावविम्बप्रतिविम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

‘लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते हृदाः प्रमत्ता इव गूढनकाः ।
वैदर्भमामक्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाहलेन ॥’

अत्र विम्बप्रतिविम्बभावपक्षयोः क्रोधनत्रयोः संवृतगूढशब्दाभ्यामेक
एव धर्म उक्त इति विम्बप्रतिविम्बभाववस्तुप्रतिवस्तुभावः । संतोषचिह्न-
प्रसादयोर्विम्बप्रतिविम्बभावश्च । रूपविम्बप्रतिविम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

‘पार्थनाशमुदिता नृपालज्जा चाप्पमूहुरविनीतमन्यवः ।
आतपफयितपायसो बहिः शीतगर्भसलिला इव हृद्यः ॥’

अत्र वाष्पशब्दे श्लेषस्य नृपात्मजहृदविशेषणानां बिम्बप्रतिबिम्बभावमपेक्ष्य चारुता । उपचारबिम्बप्रतिबिम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

‘सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।

उद्वयमेन्द्रसिक्ता भूर्बिलमग्राविवोरगौ ॥’

अत्राश्वासितेन्द्रसिक्तेत्यनयोर्वोरगाणां च बिम्बप्रतिबिम्बभावमपेक्ष्योद्वयमनुमानोपमेययोर्द्वयोरप्युपचरितम् । मुख्यार्थस्य द्वयोरप्यसंभवात् । मुख्यार्थे तस्य ग्राम्यत्वाच्च । तदाहुः—

‘निष्ठचूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्तु (त्र) ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥’ इति ।

एवमन्यदपि द्वयोर्मिश्रणमूह्यम् । अनुगामित्वबिम्बप्रतिबिम्बभावसमासमेदाश्रयणानां मिश्रणं यथा—

‘नृपं त्रमावर्तमनोज्ञनाभि. सा व्यत्यगादन्यवधूर्मवित्री ।

महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥’

अत्र व्यत्यगादित्यनुगामिधर्मः । अन्यवधूर्मवित्री सागरगामिनीत्यनयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । आवर्तमनोज्ञनाभिरित्यत्र समासमेदाश्रयणमित्येतेषां मिश्रणम् । अनुगामित्वश्लेषोपचाराणां मिश्रणं यथा—

‘असौ मरुच्चुम्भितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाप्रणीः ।

विद्युक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकाले हनुमानिवागतः ॥’

अत्रात्रिदृष्टिवीक्षित इत्यादावनुगामिता । रामादिशब्दश्लेषः । चुम्भितशब्दस्य यन्मन्तपक्षे उपचारः । इत्येतेषां मिश्रणम् । एवमन्येऽपि मिश्रणोदाहरणमेदाः स्वयमेव द्रष्टव्याः । बिम्बप्रतिबिम्बभावोदाहरणेषु कश्चिद्विशेषः । षण्चित्प्रसिद्धसाधर्म्यतया प्रतीयमानसाधर्म्ययोर्बिम्बप्रति-

बिम्बभावः । यथा—‘पाण्ड्योऽयमंसार्षितलम्बहारः’ इत्यादौ । कचिद-
प्रसिद्धसाधर्म्यतया येनकेनचित्प्रकारेणोपात्तसाधारणधर्मयोर्विम्बप्रतिबि-
म्बभावः । यथा—‘तया विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या’ इत्यादौ । अत्र हि
शरदपर्णयोः स्वतोऽप्रसिद्धसाधर्म्ययोर्विवृद्धाननेत्यादिना समासमेदाश्रय-
णेनोपात्तसाधारणधर्मयोरेव बिम्बप्रतिबिम्बभावः । यथाकथंचित्साधर्म्य-
प्रतीतिं विना बिम्बप्रतिबिम्बभावो न संभवत्येव ।

‘यथा त्वं गुणवाँल्लोके तथा ते निर्गुणो रिपुः ।

इतीदमुपमानं तु विपरीतमिति स्मृतम् ॥’

इत्युक्तरूपाया निपरीतोपमायाः कथं निर्वाहः । तत्र हि सगुणत्वनि-
गुणत्वयोर्नोपात्तेन न वा प्रतीयमानेन धर्मेण साधर्म्यप्रतीतिरस्ति । नैष
दोषः । तत्राप्यात्यन्तिकत्वस्वाभाविकत्वादिधर्मेण प्रतीयमानेन तयोः
साधर्म्यप्रतीतिः । अन्यथा यथाशब्दोदितस्य सादृश्यस्य सर्वथा निराल-
म्बनत्वप्रसङ्गात् । एवं पूर्णाया दिगुदाहृता ।

लुप्ताष्टविधा—वाचकलुप्ता, धर्मलुप्ता, उपमानलुप्ता, वाचकोपमान-
लुप्ता, धर्मोपमानलुप्ता, धर्मवाचकलुप्ता, वाचकोपमेयलुप्ता, धर्मोपमानवा-
चकलुप्ता चेति । क्रमेणोदाहरणानि—

‘कैलासगौरं वृषमारुरक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

अनेदि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निरुग्मतुष्यम् ॥’

अत्र कैलासगौरमित्यत्र वाचकलोपः । निरुग्मतुष्यमित्यत्र धर्म-
लोपः । वाचकलोपः सर्वत्र समासविधायकशास्त्रतः । धर्मलोपस्तै-
च्छिकः । प्रमावादिना निरुग्मतुष्यमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् ।

‘यद्योराणामस्य च समागमो यद्य तैरेषोऽस्य शृतः ।

उपननमेतदकृत्वादासीद्वत् अकृत्वालीयम् ॥’

इत्यत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ । तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमिति इवार्थे 'समासाच्च तद्विषयात्' इति ज्ञापकात्सुप्पुपेति समासः । उभयत्रोपमेयं क्रमेण देवदत्तागमनं दस्यूपनिपातश्च । तेन देवदत्तदस्युसमागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति । ततः काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीये इवार्थे 'समासाच्च तद्विषयात्' इति छप्रत्ययः । ततश्च पतता तालफलेन यथा काकस्य वध एवमुपनिपतितैर्दस्युभिर्देवदत्तस्य वध इत्यर्थः । यदाह भगवान्भाष्यकारः—'एवं तर्हि द्वाविमावर्थौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयम्' इति । तच्च विवृतं कैयटेन—

“तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानम् । तालपतनं दस्यूपनिपातस्य । तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति । अकस्मादुपनतत्वं च समानो धर्मः । तदाह वृत्तिकारः—'तेन काकतालीयं नामाकस्मादुपनतं चित्रीकरणमुच्यते' इति । ततश्चात्र काकागमनतालपतनसमागमनरूपस्य पततालकृतकाकवधरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात् । प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः । समासार्थोपमायां वाचकोपमानलोपः । अत्रैव 'किमिति ब्रूमो वयमिदम् ।' इति तृतीयपादपाठे प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः । समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलोपः । अत्र धर्मलोपमात्रमैच्छिकम् ।

‘यं त्वं पालेयसे धर्मं वृत्त्या च नियमेन च ।

स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥’

अत्र राघवः शार्दूल इवेत्यर्थे 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासे धर्मवाचकयोर्लोपः । अत्र वाचकलोपवद्गर्गलोपोऽपि

शास्त्रीयः । सामान्यप्रयोग एवैतत्समासानुशासनात् । धर्मवाचकलुप्तायां धर्मलोपस्यैच्छिकत्वमपि संभवति । यथा—

‘नृणां यं सेवमानानां संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं जगत्यभजन्मर्त्यश्चञ्चा चन्द्रकलाधरम् ॥’ १

अत्रापवर्ग इवाचरतीत्यर्थेऽपवर्गतीत्यत्राचारार्थस्य किपो लोपाद्वाचकवद्धर्मस्यापि लोपः । चञ्चेत्यत्र चञ्चा सृणुपुरुष इवेत्यसिन्नर्थे ‘इवे प्रतिकृतौ’ इति विहितस्य कनो ‘लुम्भनुप्ये’ इति लुब्धिवानाद्वाचकलोपो धर्मलोपश्च । अस्य श्लोकस्य

‘यद्वक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं शंभुमभजन्मर्त्यश्चैवात्महिताकृतेः ॥’ १ ॥

इति पाठे नोभयत्रापि धर्मस्य श्रवणमपि संभवति । लृ.

‘रूपयौवनलावण्यस्पृहणीयतराकृतिः ।

पुरतो हरिणाक्षीणामेव पुष्पायुधीयति ॥’

अत्र वाचकोपमेयलोपः । रूपयौवनेत्यादिस्वविशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानं पुष्पायुधमिवाचरतीत्यस्यार्थस्य गम्यमानत्वात् स्वात्मन उपमेयस्य लोपः कवेरैच्छिकः । न चैव इत्युपमेयस्योपादानमस्तीति शङ्क्यम् । तस्य कर्मविभवत्यभावेन पुष्पायुधीयतीत्यत्रोपमेयासमर्पकत्वात् । अत्रैव हरिणस्याक्षिणी इयायते अक्षिणी आसामित्यसिन्नर्थेऽनुक्षिप्ते हरिणाक्षीणामिति पदे धर्मोपमानवाचकानां लोपः । सर्वोऽप्ययं ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य’ इत्यादिशास्त्रकृत एव लोपः । त्रिलोपे धर्मलोपस्त्वैच्छिकोऽपि संभवति । यथा—

‘यद्योराणामस्य च’ इति श्लोकस्य द्वितीयपाठे समासार्थोपमायाम् । एवं लुप्ताया अष्टौ विधाः प्रदर्शिताः ।

कान्यप्रकाशिकाकारादिभिस्तु पूर्णायाः पद्धिधाः लुप्तायास्तु धर्मलुप्ता-
दिप्यवान्तरमेदेन कैश्चिदेकोनविंशतिरन्यैर्विंशतिविधाः प्रदर्शिताः । तत्रायं
विभागः—पूर्णा तावद्विविधा श्रौती आर्थी च । सादृश्यमात्रवाचक्य-
येवादिशब्दवती श्रौती । सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्याप्ततुल्यसदृशसंकाशादि-
शब्दवती आर्थी । द्विविधापि वाक्ये समासे तद्धिते चेत्येवं पद्धिधा
पूर्णा । धर्मलुप्तापि पूर्णावदेव विभागवती । किं तु श्रौती तद्धितेन संभ-
यतीत्येवं पञ्चविधा । वाचकलुप्ता कर्मकर्तृणमुलोः कर्माधिकरणक्यचोः
क्यङि णिनौ समासे चेत्येवं सप्तविधा । उपमानलुप्ता वाक्यसमासयोर्द्वि-
विधा । धर्मवाचकलुप्ता किप्समासयोर्द्विविधा । धर्मोपमानलुप्ता वाक्यस-
मासयोर्द्विविधा । उपमेयवाचकलुप्ता क्यचि एकविधा । धर्मवाचकोप-
मानलुप्ता समास एवैकविधेति । यदाहुः—

└ 'पूर्णा लुप्ता च सा द्वेधा श्रौत्यार्थी चेति ते पुनः ।
द्विविधे प्रथमा वाक्ये समासे तद्धिते भवेत् ॥
तद्वलुप्तापि धर्मस्य लोपे श्रौती न तद्धिते ।
इवादिलोपे द्विविधे णमुलि क्यचि च क्यङि ॥
तथा णिनौ समासे च सप्तधा परिकीर्तिता ।
उपमानस्य लोपे तु द्विधा वाक्यसमासयोः ।
इवादिधर्मलोपेऽपि द्विविधा किप्समासयोः ।
धर्मोपमानयोर्लोपे वाक्यगा च समासगा ॥
इवादिरूपमेयस्य द्वयोर्लोपे भवेत्क्यचि ।
इवादिधर्मोपमानलोपे त्वेषा समासगा ॥' इति ॥

अत्रोदाहरणानि तन्मतरतीत्या संगृह्यासाभिलिख्यन्ते—

‘यस्याज्ञा शिरसोद्यते सुमनसां वृन्दैर्यथा मालिका
वद्धा मुञ्चति यः पशूनिव जनान्यस्याम्रवद्वैभवम् ।
हृद्यं शैवधिना समं हृदि भजन्त्यानन्दसारोपमं
यं धन्याः शशिवत्प्रसन्नवपुषे तस्मै नमः शंभवे ॥’

अत्र पट्विधापि पूर्णा दर्शिता । तत्र प्रथमवाक्ये वाक्यगा श्रौती ।
द्वितीयवाक्ये समासगा श्रौती । ‘इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पू-
र्यपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इति वार्तिककृद्बचनेन पशूनिवैत्यस्य समासपद-
त्वात् । तृतीयवाक्ये तद्धितगा श्रौती । अम्रवदिति षष्ठीसमर्थाद्वृत्तेः ‘तत्र
तत्सेव’ इति सूत्रेणैवार्थे विहितत्वात् । ‘हृद्यं शैवधिना समं हृदि भज-
न्ति’ इत्यत्र वाक्यगा आर्था । ‘आनन्दसारोपमं’ इत्यत्र समासगा आर्था ।
हृद्यमिति विशेषणमत्राप्यपेक्ष्यते । अन्यथा धर्मनुष्ठेव स्यान्न पूर्णा ।
शशिवदित्यत्र तद्धितगा आर्था । तत्रत्यवतेः ‘तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः’
इति तुल्यार्थे विहितत्वात् ।

‘मूर्तिर्यथा नवमुषा बलभिन्मणीव

कण्ठप्रभा मुसदृशश्च जटास्तडिद्धिः ।

शङ्काक्षि काञ्चननिभं पद्मवज्रदेश्यं

यस्यैव मेऽस्तु हृदि दैवतसार्धभौमः ॥’

अत्र पञ्चविधापि धर्मनुष्ठा दर्शिता । तत्र मूर्तिर्यथा नवमुषेति
वाक्यगा । बलभिन्मणीव कण्ठप्रमेति समासगा श्रौती । उभयत्रापि
मार्तीत्यादिक्रियाप्रयोगे सैन साधारणो धर्म इति धर्मनुष्ठा न मयेव, अत्र-
स्तदप्रयोगः । श्रौती तु धर्मनुष्ठा तद्धिते न संभवति । षष्ठीसमर्थात्सप्त-
मीसमर्थाद्वा इयार्थे विहितस्य वतेर्धर्मोपादानं विनान्वयसौकर्यमायात ।

न च वाच्यं 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारे इवार्थे विहितस्य तद्वितस्य धर्मोपादानं विना नैराकाङ्क्ष्यमस्ति । 'कुशाप्रीया बुद्धिः' 'शैलेयं दधि' 'पौण्डरीकं मुखम्' इति दर्शनात् । अतस्तत्र श्रौती धर्मलुप्ता तद्वित उदाहर्तुं शक्यत इति । 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारे विहितप्रत्ययानां तुल्यार्थे एव विधानात् । अन्यथा तेषां सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्यन्तत्वाभावेन कुशाप्रीया बुद्धिरित्याद्युपमेयसामानाधिकरण्यासंभवात्सादृश्यविधानमपि सहशे पर्यवस्यति सामानाधिकरण्यदर्शनादिति सूत्रे इवग्रहणं न विरुध्यते । सुसदृशमेत्यादि वाक्यत्रये क्रमेणार्थी वाक्यगा समासगा तद्वितगा च । अब्जदेश्यमित्यत्रेपदसमासौ विहितोऽपि देश्यप्रत्ययः सादृश्ये प्रयुज्यते सोऽपि सामानाधिकरण्यात्सदृशपर्यवसायी । ननु सदृशादिशब्दप्रयोगे सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्यन्तत्वादार्थीति युक्तम् । सादृश्यादिशब्दप्रयोगे कथम् । किं श्रौती उत्तरी । यथा—

‘परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्जितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाच्चद्वदृष्टिषु ॥’

इत्यादौ श्रौत्येवेति ब्रूमः । तत्र तद्वितप्रकृत्या धर्मिपर्यन्ताभिधानेऽपि प्रधानप्रत्ययाभिहितस्य सादृश्यस्यैव वाक्यार्थान्वयित्वात् ।

‘यं पश्यन्दीपदर्शं सपदि मनुसिजः कीटनाशं स नष्टः

स्वान्ते योऽन्तःपुरीयत्यतिभजनकृतस्तं कुमारीयति द्राक् ।

मूलस्तम्भायते यस्त्रिभुवनमवने कोकिलालापिनी यं

वामाङ्गे कल्पवल्ली श्रयति कुवलयश्यामला तं भजामि ॥’

अत्र सप्तविधापि वाचकलुप्ता दर्शिता । तत्र दीपमिव पश्यन्नित्यर्थे दीपदर्शमिति कर्मणमुलि, कीट इव नष्ट इत्यर्थे कीटनाशं नष्ट इति कर्तृणमुलि, स्वान्तेऽन्तःपुर इवाचरतीत्यर्थेऽन्तःपुरीयतीत्यधिकरणव्यचि,

कुमारं स्कन्दमिवाचरतीति कर्मक्यचि, त्रिभुवनस्योत्पत्तौ मूलस्तम्भ इवा-
चरतीत्यर्थे मूलस्तम्भायत इति कर्तृक्यचि, कोकिल इवालपतीत्यर्थे कोकि-
लालापिनीति णिनौ, कुवलयमिव श्यामलेत्यर्थे कुवलयश्यामलेति समासे
च क्रमेण वाचकलुप्ता द्रष्टव्या ।

‘पूजनं पुररिपोस्तनोतु मे चित्तमन्यदपहाय चापलम् ।

यत्समं प्रियहितं न दृश्यते येन नापि सदृशं निशम्यते ॥’

अत्र यत्सममिति समासे येन सदृशमिति वाक्ये चोपमानलुप्ता
द्विविधापि दर्शिता ।

‘यथा मम अमत्यहो मनः स्थिते महेश्वरे

धृतोऽस्ति तेन किं समः स्मृतोऽथवास्ति तत्समः ।

पण्डित्यत्वदः सदा तदङ्घ्रिपङ्कजद्वये

चकोरकीयतु स्थिरं तदानने शशिप्रमे ॥’

अत्रावशिष्टाः षड्विधा अपि लुप्ताः प्रदर्शिताः । तत्र द्वितीयपादे
वाक्यसमासयोर्धर्मोपमानलुप्ता द्विविधा, तृतीयपादे क्विप्समासयोर्धर्मवा-
चकलुप्ता द्विविधा, चकोरकीयत्विति वाचकोपमेयलुप्ता, शशिप्रमे इति
धर्मोपमानवाचकलुप्ता च क्रमेण द्रष्टव्या ।

एवमयं पूर्णलुप्ताविभागो वाक्यसमासप्रत्ययविशेषगोचरतया शब्दशा-
स्त्रस्युत्पत्तिद्वौशल्यप्रदर्शनमात्रप्रयोजनो नातीवालंकारशास्त्रे व्युत्पाद्यतामर्ह-
ति । न वा लुप्तानामयं सामान्येन विभागः । तथाहि—धर्मलुप्ता वाक्य-
समासतद्धितेषु दर्शिता. द्विभावेऽपि दृश्यते—‘पटुपटुदेवदत्तः’ इति ।
अत्र हि ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति सादृश्ये द्विर्भावविधानात् । पटुमदृश
इत्यर्थः । यो हि शम्भादिष्वपटुरेव पटुमदभिनयति स उच्यते पटुपटु-

रिति । न तावदियं वाक्ये धर्मलुप्ता । 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति समा-
ससद्भावविधानेनैकपद्यसिद्धेः । अत एव न समासेऽपि धर्मलुप्तेयम् ।
वाचकलुप्ता णिनिं विनां कैश्चित्पङ्क्तिषा दर्शिता । णिनिना सहापरैः सप्त-
विधा । किमद्वितयोरपि दृश्यते—

‘यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं शंभुमभजन्मर्त्यश्चैव स्वहितावृत्तेः ॥’

इति विवृतमेतदधस्तात् । वाक्यसमासयोरुपमानलुप्तापि दर्शिता ।
'उपनतमेतदकस्मादासीद्वत् काकतालीयम्' इति तद्वितेऽपि दृश्यते
वाचकोपमानलुप्ता स्वरूपत एव नोदाहृता । सापि काकतालीयमिति
प्रकृतिभूते समासे दृश्यते । धर्मोपमानलुप्तापि तद्विते काकतालीयमित्यत्र
दृश्यते । धर्मवाचकलुप्ता किप्समासयोरिव तद्वितेऽपि दृश्यते । 'तं जग-
त्यभजन्मर्त्यश्च चन्द्रकलाधरम्' इति हि प्रागुदाहृतम् । तस्माल्लुप्तावि-
भागे दिष्मात्रप्रदर्शनमेवेदं प्राचां न तु सामस्त्येन विभागः । ये चान्ये
काव्यालोकादिपुष्पमायां प्रकारमेदा दर्शितास्ते सर्वे तेष्वेव द्रष्टव्याः ।
दर्शिताश्चेहापि लेशतो लक्षणविचारमस्तावे । रूपकप्रकरणे चास्याः प्रका-
रमेदान्कांश्चित्प्रदर्शयिष्यामः ।

पुनश्चेयमुपमा संक्षेपतस्त्रिधा—कचित्त्वैचित्र्यमात्रविश्रान्ता यथा—
'स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः' इत्यादौ । कचिदुक्तार्थोपपादनपरा यथा—
'अनन्तरत्नप्रभवस्य' इत्यादौ । यथा वा—

‘विश्रब्धघातदोषः स्वगघाय सलस्य वीरकोपकरः ।

वनतरुमङ्गघनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥’

कचिद्व्यङ्ग्यप्रधानासा, व्यङ्ग्यस्य वस्त्वलंकाररसरूपतया त्रैविध्यान्नि-
विधा । तत्र वस्तुध्वनिर्यथा—

दर्पान्धगन्धगञ्जकुम्भकपाटकूट-

संक्रान्तिनिम्नघनशोणितशोणरोचिः ।

वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकपायकान्तिः

कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः ॥

अत्र कृपाणस्य कुपितकालीकटाक्षसादृश्यवर्णनेन सकलरिपुबलक्षयः
क्षणादेव फरिष्यत इति वस्तु व्यज्यते । अलंकारध्वनिर्मेधा —

‘यशसि तव विकसिते नृप हिमकरकिरणच्छद्राधवले ।

अमर इव पुण्डरीके विराजते विष्णुपदमेतत् ॥’

अत्रोपमालंकारेण यशसः पुण्डरीकवैद्वंपुल्यस्य, गगनस्य च अमरव-
दल्पत्वस्य प्रतीतेराश्रयाश्रयिणोरनानुरूप्यलक्षणोऽधिकारो व्यज्यते ।
रसध्वनिः ‘वागर्थोविव’ इत्यादायुदाहृतः ।

कचिदेकत्रैव त्रिविधोऽपि ध्वनिर्दृश्यते यथा—

‘पेश्यात्र नलिनीपत्रे बलाका परिदृश्यते ।

हरिन्मणिमये पात्रे शुक्तिकेव प्रतिष्ठिता ॥

विभावयोः संकेतस्त्वनं भविष्यतीति प्रद्युम्नसो जनसमक्षमपृच्छतश्च
प्रच्छन्नकामुकस्याभिप्रायमिहितेन विदितवत्या विदग्धार्थाः संकेतस्त्वन-
सूचनार्थमिदं वचनम् । अत्र पद्मपत्रस्यतुल्यलाकाया मरुत्पात्रप्रतिष्ठित-
शुक्तिकासादृश्यवर्णनेन तस्यास्तद्वन्निश्चलत्वप्रतीतेराश्रयस्तत् व्यज्यते, तेन
तत्प्रदेशस्य निर्जनत्वं व्यज्यत इति वस्तुध्वनिः । ततश्च तदेव सक्ति-
ग्यानभावयोरिति प्रकाशनात्संश्लिष्टतुद्गमाद्येप्रकाशनरूपमुद्गमालंकार-

ध्वनिः । एवं तदभिप्रायानुरूपवर्णनात्परस्परं रतिभावो व्यज्यत इति रसध्वनिश्च ।

ननु रसादिध्वनिरसंलक्ष्यक्रम इति प्रसिद्धिः कथमत्र तस्यानुरणनेन व्यज्यतोच्यते । मैवम् । यत्र विभावाम्भावादिवशादाशुभाविनी रसाभिव्यक्तिस्तत्रासंलक्ष्यक्रमता । अन्यत्र तु रसादिध्वनिरपि संलक्ष्यक्रम एव । तदुक्तमभिनवगुप्तपादाचार्यैः—‘यद्यपि रसभावादिरथो ध्वन्यमान एव न वाच्यः कदाचिदपि तथापि न सर्वोऽसंलक्ष्यक्रमस्य विषयः’ इति । अत एव ध्वनिकारोऽपि—

‘एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥’

इत्यत्र लज्जास्यं संचारिभावमनुरणनव्यञ्ज्यमुदाजहार ।

, अयोपमाव्यङ्ग्यमसङ्गादुपमाध्वनयः प्रदर्शयन्ते । तत्र शब्दशक्तिमूलोपमाध्वनिर्यथा—

‘किरिति प्रकरं गवां प्रकामं सुमनःस्वच्छतरं निधौ कलानाम् ।

कतिचित्कलयन्ति यत्प्रबोधं कतिचिन्नेति स तत्स्वभाव एव ॥’

एकस्माद्गुरोर्विधां शिक्षमाणानां केचित्प्रगल्भन्ते नान्य इति विशेषो बोधकस्य गुरोस्तेषु तेषु बोधनविशेषकृतो न भवति, किं तु तत्स्वभावकृत इत्यसिन्नर्थे प्रकृतोऽप्रकृतार्थस्योपमानत्वकल्पनयात्रैवमुपमा व्यज्यते यथा चन्द्रे किरणानां प्रकरमविशेषेण सर्गपुष्पेषु विकिरति कानिचिद्विकसन्ति ज्ञान्यानीत्येष विशेषस्तत्तुल्यस्वभावकृत एव न ॥ चन्द्रस्य किरणविशेषकृतः । एवं गुरो सर्वशिष्येष्वविशेषेण त्वाक्यं विकिरति तेषु बोधाबोधविशेषोऽपि तत्तन्स्वभावकृत एवेत्यत्र छिष्टानां गोसुमन कलानिधि-

शब्दानां वागादिपर्यायपरिवृत्त्यसहिष्णुत्वाच्छब्दशक्तिमूलानुरणनरूप-
ध्वनिः ।

अर्थशक्तिमूलो वस्तुनोपमाध्वनिर्यथा—

‘वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश ।

त्वयि मे गात्रसस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥’

अत्रार्थशक्त्या चन्द्रे दृष्टिसमागम इत्यनेन चन्द्रे सीतामुखसादृश्यं
व्यज्यते । अलंकारेणोपमाध्वनिर्यथा—

‘येद्दृष्टोऽसि तदा ललाटपतितप्रासप्रहारो युधि

स्फीतास्रस्तुतिपाटलीकृतपुरोभागः परान्दारयन् ।

येषां दुःसहकामदेहदहनप्रोद्भूतनेत्रानल-

ज्वालीमरभामुरे पुररिपायस्त्रं गतं कौतुकम् ॥’

अत्रान्यत्कार्यं प्रवृत्ततोऽशक्यान्यवस्तुकरणात्मको विशेषालंकारः ।
उक्तत्वं त्वां पश्यतो यथोक्तविशेषणविशिष्टपुररिपुदर्शनमासीदिति निर-
न्धनात्करणस्य क्रियासामान्यात्मनो दर्शनेऽपि सद्भावाद्यप्ययमर्थो न
वाच्यमनथापि तस्मिन्कौतुकास्तमयवर्णनाद्वान्तर्ये । तेन तदा त्वं तथामृतः
पुररिपुरिव स्थितोऽसीत्युपमा व्यज्यते । एवमुपमादिगुदाहृता ।

अथोपमादोषाश्चिन्त्यन्ते—न्यूनत्वमधिकृत्यं लिप्तभेदो पचनभेदोऽ-
सादृश्यमसंगत इत्येताः पञ्च दोषानाहुः । तत्रोपमेयादुपमानस्यापटुत्वं
न्यूनत्वम् । उल्टुत्वमधिक्यम् । द्वयमपि जान्या प्रमाणेन धर्मतो येति
प्रत्येकं त्रिविधम् । तत्र जातिप्रमाणगतन्यूनावाधिस्ये यथा—

‘चण्डालैरिव युन्मामि’ सादृशं धर्मं कृतम् ।’

‘वद्विष्णुलिङ्ग इव भानुरयं चराम्नि ।’

‘अथ पद्मास्त्रासीनश्चक्राक्षो विराजते ।

युगाक्षो भगवान्येषा विनिर्मितरिव प्रजाः ॥’

—‘पातालमिव नाभिस्ते पर्वताविव च स्तनौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥’

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यन्तमेव कदर्थित इत्यनु-
चितार्थतायामिमे न्यूनत्वाधिक्ये पर्यवस्यतः । धर्मतो न्यूनत्वाधिक्ये तु
हीनाधिकपदत्वरूपौ दोषौ । यथा—

‘स मुनिर्लब्धितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं बहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतमागच्छिष्ट इवांशुमान् ॥’

‘स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञमीमं वपुराप कृष्णः ।

शतद्वन्द्वेन्द्रायुधवाक्षिशयां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥’

अत्राय उपमानस्य मौञ्जीप्रतिविम्बस्तद्विल्लक्षणधर्मो न निबद्ध इति
न्यूनत्वम् । द्वितीये उपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशेन शशिनो ग्रहणमतिरि-
च्यत इत्याधिक्यम् । लिङ्गवचनभेदो यथा—

‘भाम्याभावात्करस्योऽपि चिन्तारत्नमिव च्युतः ।

सक्तयो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ॥’

‘इमौ प्रक्रममन्त्रान्तर्भूतौ । कथं, च्युतत्वादिरत्र साधारणधर्मो भवितुं
नार्हति । उपमानोपमेययोर्मध्ये यत्र लिङ्गवचनसारूप्यं तत्रैवास्य समन्व-
येनोभयान्वयाभावात् । तथा चोपात्तविशेषणविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमे-
यत्वं वा भवेत् । प्रतीयमानेन तु धर्मान्तरेणोपमानिर्वाह्यः स्यात् । तत-
श्चोपमानोपमेययोः कस्यचित्सविशेषणत्वमन्यस्य नेत्येवं विशेषणप्रक्रमभ-
ङ्गरूपता ।

केचिन्तु कालपुरुषलोटर्यादिभेदमपि दोषमाहुः । यथा—

‘तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेशः ।

त्यस्यामि वैदेहमुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराश्रयेव ॥’

अत्र समुद्रनेमिमत्यजमित्यन्वेति न तु त्यक्ष्यामीति । पुरुषभेदो
यथा—

‘शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नामासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥’

नीवारे आभातीत्यन्वेति न त्वाभासीति ।

विध्यादिभेदो यथा—

‘आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजम्मुपस्ते ।

पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥’

भवन्तमलभतेत्यन्वेति न तु लभस्वेत्याशीः । असादृश्यार्संभवानुपमा-
यामनुचितार्थतायां पर्यवस्यतः । असादृश्यं यथा—

‘अग्नमि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ।’

काव्यस्य शशिना सादृश्यमप्रसिद्धम् । यद्यर्थानां रश्मीनां च सादृश्यं
प्रसिद्धं स्यात्तदा तदीयविम्बप्रतिविम्बभावेन काव्यशशिनोः सादृश्यमप्र-
सिद्धमप्यानीयेत न च तदप्यस्ति । यथा वा—

‘एष विन्ध्याचलः सान्द्रैकुञ्जोल्लसितनिर्झरः ।

भालेक्षणाफुरद्वहि शिखाटोप इवेश्वरः ॥’

असंभवो यथा—

‘निपेतुं रास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥’

ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलाक्षिप्ततन्त्यो न संभवन्तीत्यसंभवः ।

१. ‘आभ्यशशि-नोः’ ग. २. ‘आनीयेते’ ख. ३. ‘सान्द्रः कुञ्जोल्लसित’ क-ख.
४. ‘विन्धेयः’ क-ख.

केचिदुपमानाप्रसिद्धिं पृथग्दोषमाहुः । यथा—

‘वाष्पदिग्भेक्षणं वक्रं तरुण्याः परिदृश्यते ।

तुषारसिक्तच्छदनं तरङ्गिण्या इवोत्पलम् ॥’

अत्र ‘वाष्पदिग्भेक्षणं’ तुषारसिक्तच्छदनमित्यनयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावेन सादृश्यसंभवेऽप्युत्पलस्य मुखं प्रत्युपमानत्वाप्रसिद्धिरेव दोषः ।

अथैषा दोषाणां यथासंभवमपवादाः प्रदर्श्यन्ते—कविसमयसंमतेषु जात्या प्रमाणेन च न्यूनत्वाधिक्ये न दोषौ । यथा—

‘तवाननसमश्चन्द्रश्चन्द्रतुल्यं त्वदाननम् ।

द्यणुकं मध्यसदृशं मध्यं द्यणुकसंनिभम् ॥’

अत्र कविसमयप्रसिद्धेर्न किञ्चिदनौचित्यम् । उपमेयोपमानगताधिक-
धर्मोपादानस्यैकैकधर्मकानेकोपमार्थत्वेन वा साधारणधर्मवत्तासंपादनार्थ-
त्वेन वा धर्मिस्वरूपविशेषलभार्थत्वेन वा विधान्तरेण वा प्रस्तुतकार्या-
न्तरार्थत्वे धर्मतो न्यूनत्वाधिक्ये न दोषौ । यथा—

‘क्षीरोदवेलेव सपेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रेव शरत्रियामा ।

नवं नवं क्षौमनिवासिनीं सा भूयो धमौ दर्पणमादधाना ॥’

इत्युपमेयगताधिकविशेषणोपादानस्यैकैकविशेषणकानेकोपमाना-
र्थत्वात् ।

‘क्षीरोदवेला च सपेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रा च शरत्रियामा ।

अनुव्यधात्क्षौमनिवासिनीं तामच्छुभ्रं दर्पणमादधानाम् ॥’

इत्यस्यैव श्लोकस्य पाठे उपमानगतानेकधर्मोपादानमेकैकधर्मकोपमा-
द्वयार्थमित्युपमानस्य धर्मत आधिक्याच्च दोषः ।

‘इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृपिस्तस्यै सुप्तमीन इव हृदः ॥’

अत्र विज्ञापितविशेषणं ध्यानस्तिमितलोचन इति साधारणधर्मवत्ता-
संपादनार्थमिति न्यूनत्वं न दोषः ।

‘ज्यानिनादमग्निरुद्धती तयोः प्रादुरांस बहुलक्षपाछविः ।

ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निविडा बलाकिनी ॥’

अत्र निविडेति विशेषणं कालिकायां बहुलक्षपाछविरिति साधारण-
धर्मवत्तासंपादनार्थमित्याधिक्यं न दोषः ।

‘अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमायामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥’

अत्रातिथिं नामेति विशेषणं धर्मिस्वरूपविशेषलभार्थमित्याधिक्यं
न दोषः ।

‘रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्रुते ।

देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्रयमविक्रियः ॥’

अत्र दिव्यमिति विशेषणं धर्मिविशेषलभार्थमित्याधिक्यं न दोषः ।

एवं प्रकृतकथासंघटनचमत्कारादिकार्यान्तरत्वेऽपि द्रष्टव्यम् ।

एवं च प्रस्तुतकार्यान्तरोपयोगरहितानां विन्ध्यप्रतिविन्ध्यभावेऽपि न
साधारणधर्मतैरुपयोजनतया संभाव्यमानानामुपमेयोपमानविशेषणानां
प्रतिविशेषणानिर्देश एव न्यूनत्वमधिक्यं च दोषः ।

कार्यान्तरार्यानामप्यनुगामिनामतया विशेषणनिर्देशेन वा साधारणी-
करणे त्यधिको गुणः । यथा—‘ज्यानिनादमग्निरुद्धती’ इति श्लोके
ज्यानिनादमग्निरुद्धतीत्युपमेयविशेषणं ताडका श्यमेव जिषामया प्रादु-

भूय प्रथममभिद्रुतवती रामेण हतेति स्त्रीवधानौचित्यपरिहारार्थत्वेऽप्यु-
पमानसाधारणम् । कालिकायामपि गर्जितशालिन्यामतिशयोक्त्या तद्वि-
शेषणानुवृत्तेः । तथा—‘वृषं तमावर्त—’ इति श्लोके ‘अन्यदधूर्भवित्री’
इत्यस्य व्यतिक्रमणार्थत्वेऽपि सागरगामिनीति तत्प्रतिविशेषणनिर्देशः
कृतः । .

यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि सामान्याभिधायिपदं स्वरूपभेदं नापद्यते स
तत्र न दोषः । उभयानुगतिक्षमत्वात् । यथा—‘भीमकान्तैर्नृपगुणैः’ ।

‘तद्वेपोऽसदृशोऽन्यामि. स्त्रीभिर्मधुरतामृतः ।

दधते स्म परा शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥’

सामान्याभिधायिपदस्य स्वरूपभेदापत्तावपि लिङ्गवचनभेदो महाक-
विप्रयोगेषु दृश्यते ।

‘द्वेप्योऽपि समतः शिष्टस्तस्यातंस्य यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥’

‘प्रवृद्धो हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।

१ . स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविव क्षयी ॥’

इत्यादौ । कालादिभेदे तु भूयास्तुदाहरणानि । ‘एतादृशीषु लोक-
सिद्धत्वाद्भिक्तादिभेदो न दोषः’ इति धामनः । एवं गुणदोषत्रयवस्थायां
सदृश्यदृश्यमेव प्रमाणम् । उक्तं हि दण्डिना—

‘न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिस्ते अपि ।

उपमावृषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥

स्त्री न गच्छति पण्डोऽयं वक्त्रेण स्त्री पुमानिव ।

प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्यार्थनगियार्जिता ॥

भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।

अलमंशुमेतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥
 इत्येवमादि सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।
 अस्ति च कचिदुद्वेगः प्रयोगे वाग्विदां यथा ॥
 हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नमः ।
 भर्तृमक्तो भटः श्वेत् स्वद्योतो भाति मानुवत् ॥
 ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।^१ इति ।

कविसमयप्रसिद्धौ सत्यामसादृश्यं न दोषः । यथा—‘चन्द्रधवला
 कीर्तिः’ इत्यादौ । उपमेयगतासंभावितत्वविवक्षायामुपमानस्यासंभवो न
 दोषाय । यथा—‘चन्द्रविम्बादिव विपम्’ इत्यादौ । श्लिष्टसाधारणध-
 र्मीयामन्यत्रापि सहृदयहृदयाहादिन्यां कल्पितोपमानायामुपमायामप्रसि-
 द्धत्वं न दोषः । यथा—

‘कविमतिरिव बहुलोहा मुषटितचक्रा प्रभातवेलेन ।
 हरमूर्तिरिव हसन्ती भाति विधूमानलोपेता ॥’
 ‘सद्यो मुण्डितमत्तहृणचिबुकप्रस्पर्द्धिं नारङ्गरुम्’

इत्यादौ । एवमन्येऽपि दोषापवादप्रकारा विद्वद्भिश्चिन्तनीयाः ॥

इति चित्रमीम गायामुपमाप्रकरणम् ।

अधोपमेयोपमा निरूप्यते —

उपमानोपमेयत्वं द्वयोः पर्यायतो यदि ।

उपमेयोपमा सा साद्विवर्धणा प्रकीर्तिता ॥

यदि द्वयोर्यद्वर्ण्यते सोपमेयोपमेत्युच्यते तदा तुल्ययोगितायामति-
 व्याप्तिः । तत्र—

‘जनस्य तस्मिन्समये विगाढे वभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।

तापाप्नोदक्षमपादसेवौ ॥ चोदयस्यो नृपतिः शर्शा च ॥’

इति द्वयोर्नृपशशिनोर्युगपदेकधर्मान्वयवर्णनात् । अतः पर्यायेणेत्युक्तम् ।

तथापि—

‘तस्य द्विपानां मदवारिसेकात्तुरामिघाताच्च तुरङ्गमाणाम् ।

रेणुः प्रपेदे पचि पङ्कभावं पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय भूयः ॥’

इत्यत्रातिव्याप्तिः । तत्र रेणुपङ्कयोः पर्यायेण पङ्करेणुभाववर्णनात् । अतः उपमानोपमेयत्वमित्युक्तम् । द्वयोर्यदुपमानोपमेयत्वं वर्ण्यते सोपमेयोपमेत्युक्तेऽपि—‘व्युष्टं प्रमाणं च वियोगवेदनाविदूननारीकमभूत्समं तदा’ इत्युभयविश्रान्तसादृश्यायामुपमायामतिव्याप्तिः । न च तत्रोभयोरपि सादृश्याश्रयत्वरूपस्योपमेयत्वस्यैव प्रतिपादनमस्ति न सादृश्यप्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्यातो नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । मुख्यतः प्रतिपादनाभावेऽपि तयोः परस्परमुपमानत्वस्यार्थात्प्रतीतिः । न ह्युपमानोपमेयत्वं यत्र वाच्यमिति लक्षणे विवक्षितम् । व्याप्त्योपमेयोपमासंग्रहाभावप्रसङ्गात् । अतः पर्यायेणेत्युक्तम् । एवमपि—‘भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा’ इत्यादिरसगोपमायां मतिचेष्टयोः पर्यायभेदेनोपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च सत्त्वेनातिव्याप्तिपरिहारायैकसिन्धुपर्याये यं प्रत्युपमानत्वं तं प्रत्येव पर्यायान्तरे उपमेयत्वं विवक्षणीयम् ।

द्विविधैवेत्युक्तम् । द्वैविध्यं धर्मस्य साधारण्यवस्तुप्रतिबस्तुभावाभ्याम् ।

‘सुगन्धि नयनानन्दि मदिरामदपाटलम् ।

अम्भोजमिव ते यक्रं त्वद्वक्त्रमिव पद्मजम् ॥’

‘सच्छायाम्मोजवदनाः सच्छायवदनाम्बुजाः ।

वाप्योऽङ्गना इवामान्ति यत्र वाप्य इवाङ्गनाः ॥’

इति क्रमेणोदाहरणे ।

अत्रेदं विचार्यते । लक्षणस्य ‘त्वद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्’ इति प्रागुदाहृतायां युगपदुपमेयोपमायामन्यासिः । न चेयमुपमेयोपमा न भवति, किं तूभयविश्रान्तोपमामात्रमिति शङ्कनीयम् । परस्परस्तुल्यमित्यनेन द्वयोरपि प्रतियोगित्वस्यापि प्रतिपाद्यमानतया उपमेयोपमेत्यवयवार्थस्याविशिष्टत्वात् । अर्थादपि सिद्ध्यतः परस्परप्रतियोगित्वस्य मुख्यतः प्रतिपादनेन तृतीयसदृशव्यवच्छेदरूपफलत्वाभाच्च । किं च ‘रजोभिः स्यन्दनोद्भूतैः’ इति प्रागुदाहृतायां परस्परोपमायामतिव्याप्तिः । न च तत्राप्युपमेयोपमा । तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतीतिः । ‘द्विविधैषा प्रकीर्तिते’ति विभागासामञ्जस्यप्रमद्वाच्च । न यत्र धर्मस्य साधारण्यं यस्तु प्रतिवस्तुभावो चास्ति । गगनस्य भूतलेन सादृश्ये रजोव्याप्तत्वं साधारणधर्मः । भूतलस्य गगनेन सादृश्ये गजानां मेघानां च बिम्बप्रतिबिम्बभाव इत्यत्यन्तविरक्षणत्वात् । अत एवात्र तृतीयसमस्तप्रकारिव्यवच्छेदरूपं फलमपि न सिद्ध्यति । एकधर्माश्रयेण परस्परसाम्ये वर्ण्यमाने छनयोरस्मिन्नप्ये तृतीयः समस्तप्रकारी नास्तीति फलति । कस्यचित्त्वेनचित्सादृश्ये वर्णिते तस्याप्यन्येन सादृश्यमर्थसिद्धमपि मुञ्चतो वर्ण्यमानं तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थं मरतीति हि तत्फलरूपे बीजम् । न चैनद्धर्मसाधारण्य इव धर्मभेदेऽपि लभ्यते । रजोभिर्गगनस्य भूतलसादृश्यवर्णनेन भूतलस्य मेघान्तरैर्गजगनसादृश्यस्यार्थतः सिद्ध्यमाणात् ।

अपि च—

‘पिता समाराधनतत्परेण पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन ।

पुत्रस्तथैवाधिकवत्सलेन च तेन पित्रा पितृमान्बभूव ॥’

इति व्यत्यस्तधर्मिबिम्बप्रतिबिम्बकोपमायामतिव्याप्तिः । अत्र हि पुत्रः पिता चेत्युभावुपमेयोपमानमूतौ धर्मिणौ । तयोस्तावेव व्यत्यासेन पितृ-मत्त्वं पुत्रित्वमिति साधारणधर्मकोटिप्रविष्टतयोपात्तौ । तयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बरूपसाधारण्यापादको धर्मो मनुचिनिप्रत्ययोपात्तं प्राशस्त्यम् । प्रशंसायां ह्यत्र तौ प्रत्ययौ पित्रा पितृमानिति संबन्धमात्रस्योक्तव्यत्वात् । एवं च पुत्रस्य पितुश्च प्रशस्तपितृमत्त्वं प्रशस्तपुत्रवत्त्वं च बिम्बप्रतिबिम्बकरम्वितेन वस्तुप्रतिवस्तुभावेन साधारणधर्मे इति लभ्यते । तयोश्च पितापुत्रयोः प्राशस्त्यप्रतिपादके । अधिकवत्सलेन समाराधनतत्परेणेति च विशेषणे । ततश्च धर्म्युपमायां यः पिता पुत्रस्योपमानं स एव तस्य तदुपपादके बिम्बप्रतिबिम्बनिर्देशे उपमेय इति लक्षणस्य वर्तनं तावत्स्पष्टम् । न चेयमुपमेयोपमा । पुत्रपित्रोर्धर्मिणोरुपमायां प्रशस्तपितृमत्त्वं प्रशस्तपुत्रवत्त्वं च वस्तुप्रतिवस्तुभावेन बिम्बप्रतिबिम्बभावकरम्वितेन साधारणो धर्मः । पितापुत्रयोस्तु धर्मकोटिनिविष्टयोर्वात्सल्यमभक्त्यतिशयकृतं प्राशस्त्यमनुगतसाधारणधर्म इति पूर्वोदाहरणसारूप्यात्समुच्चयोपमया पुत्रोऽपि पितृमत्त्वा प्रशस्तः पितापि पुत्रवात्सल्येन प्रशस्त इत्यर्थलाभेऽपि तृतीयसब्रह्मचारिव्यवच्छेदालम्भाच्च । न चात्र इवशब्दद्वयादियुक्तपर्यायद्वयामावात्पर्यायविशेषणेनैवातिव्याप्तिनिरासः स्यादिति वाच्यम् । वाच्यऋक्षायां पुत्रपित्रोरुपमा व्यङ्ग्यऋक्षायां पितापुत्रयोरिति पर्यायद्वयसत्त्वात् । न हि पर्यायद्वयस्यापि वाच्यत्वमत्र विनक्षितम् ।

१. ‘अव्यक्तत्वाद्’ क. २. ‘बिम्बप्रतिबिम्बभाव’ ख ग. ३. ‘साधारण्ये’ ख-ग. ४. ‘उपपादके’ क.

येनेवशब्दद्वययुक्तपर्यायद्वयाभावादतिव्याप्तिर्निरस्येत । तथा सति हि व्यङ्ग्योपमेयोपमासाधारण्यं न स्यादित्युक्तम् । न चात्र धर्मिणोरेवोपमा धर्मयोस्तु उपमानोपमेयसाधारण्यार्थमभेद एव प्रतीयते नोपमेति वाच्यम्—

‘नलिन्या इव तन्वङ्गवास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।

मया मधुकरेणेव पायं पायमतृप्यत ॥’

इत्यादौ बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोस्तन्वीनलिन्यादिकयोरुपमाया अपि दर्शनेन धर्मयोः सादृश्येन साधारणीकरणस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । तस्मात्तत्रातिव्याप्तिशङ्का दुर्बारा । अतोऽनुपपन्नमेवेदं लक्षणं लक्ष्यते ।

अत्र ब्रूमः—

‘अन्योन्येनोपमा बोध्या व्यक्त्या वृत्त्यन्तरेण वा ।

एकधर्माश्रया या स्यात्सोपमेयोपमा मता ॥’

अन्योन्येनेति विशेषणाच्च रशनोपमायामतिव्याप्तिः । व्यक्त्या वृत्त्यन्तरेण वा बोध्येति विशेषणाच्च नोभयविश्रान्तसादृश्योपमायामतिव्याप्तिः । परस्परप्रतिक्षेपरूपविकल्पार्थेन वाक्यारेण हि या परस्परप्रतियोगिकत्वविशिष्टोपमा तद्विषयवृत्त्यन्तरनिरपेक्षव्यक्तिबोध्या तद्विषयव्यक्तिनिरपेक्षवृत्त्यन्तरबोध्या वा भवति सोपमेयोपमेति पर्यवस्यति । ततश्चोभयविश्रान्तसादृश्योपमायामन्योन्यप्रतियोगिकत्वांशे व्यक्तिः सादृश्यरूपोपमांशे वृत्त्यन्तरमिति तयोः करम्भितत्वाच्चातिव्याप्तिशङ्का । सामान्यलक्षणसिद्ध्यर्थं च व्यक्तिवृत्त्यन्तरयोरन्योन्यत्वेन क्रोडीकृतयोर्ग्रहणम् । एवं हि ‘तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यः’ इत्यत्र वृत्त्यन्तरापेक्षव्यक्तिबोध्यायामनलंकारमृतायां व्यक्तिनिरपेक्षवृत्त्यन्तरबोध्यायामलंकारमृतायां चोपमायां लक्षणमनुगतं

भवति । यद्यपि व्यङ्ग्यार्थामप्युपमेयोपमायां शब्दस्य सहकारित्वेन तद्वत्तत्त्वोपपत्तिरपेक्षितत्वात्, ‘स्वमिव जलं जलमिव स्वम्’ इत्यादौ वाञ्छ्याया-
मपि राग्यसाधारणधर्मायां तस्यां धर्मांशे व्यक्तेरपेक्षितत्वात्परस्परनैरपेक्ष्य-
मसंभवि, तथाप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टसादृश्यविषयवृत्त्यन्तरनिर-
पेक्षकत्वं व्यक्तेः तद्विषयव्यक्तिनिरपेक्षत्वं वृत्त्यन्तरस्य चास्त्येव । इदमेव
च व्यक्तिपदानपेक्ष्यालंकाररूपाया विशेषलक्षणमपि । तत्र व्यक्तिपदप-
रित्यागे वृत्त्यन्तरमात्राधोभ्येत्येतद्विशेषणं पर्यवस्यति । तस्यैवोभयविश्रा-
न्तसादृश्योपमाव्यावृत्तिः । न च तस्यामेकस्यैवोपमानत्वं न तु द्वयोरित्य-
न्योन्यपदेनैव व्यावृत्ताविदं व्यर्थमिति वाच्यम् । प्राकरणिकाप्राकरणि-
कयोः सादृश्यवर्णनेऽप्राकरणिकस्यैवोपमानत्वलाभेऽप्युभयोरपि प्राकरणि-
कत्वे विनिगमनाविरहेण परस्परुपमानत्वप्रतीतिः । एकधर्माश्रयविशेष-
णात् ‘रजोमि’ स्वन्दनोत्कीर्णैः’ इति परस्परुपमाया नातिव्याप्तिः ।
उक्तविशेषणबलादेव ‘पिता समाराधनतत्परेण’ इत्युपमायामपि नाति-
व्याप्तिः । उभयत्राप्युपमेययोर्मिन्नधर्माश्रयत्वात् । एकधर्माश्रयेत्यस्य चाय-
मर्थः । कस्यचिदन्येनोपमाया यो धर्मः साधारणो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नो
वा स एवान्यस्य तेनोपमायामपीति । न त्वनुगामिधर्माश्रयेत्यर्थः । बिम्ब-
प्रतिबिम्बगर्भवस्तुप्रतिवस्तुभावनिरर्देशे तदभावादिति दिक् ।

इदं तूपमेयोपमात्वप्रयोजकं लक्षणम् । अनुगतानतिप्रसक्तलक्षणं
तु—

‘सदृशस्य तृतीयस्य व्यवच्छेदाय यद्वैतम् ।

अन्योन्येनोपमेयत्व सोपमेयोपमा मता ॥’

इति द्रष्टव्यम् । अत्रान्योन्येनेति विशेषण ‘अहमेव गुरु सुदारुणानाम्’
इति प्रतिविशेषणव्यावृत्त्यर्थम् ।

अथोदाहरणानि । तत्र धर्मस्य साधारण्ये यथा—

‘स्वमिव जल जलमिव स्व हसश्चन्द्र इव हंस इव चन्द्र ।

कुमुदाभारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥’

इयं प्रतीयमानसाधारणधर्मा । वाच्यसाधारणधर्मा यथा—‘सुगन्धि
नयनानन्दि’ इत्यादि ।

यथा वा—

‘गिरिरिव गजराजोऽयं गजराज इवोच्चकैर्निमाति गिरि ।

निर्झर इव मदधारा मदधारेवास्य निर्झर स्रवति ॥’

अत्रोपमेयोपमाद्वयस्य परस्परानुगृहीतत्वेन विच्छित्तिविशेषोऽधिकः ।

वस्तुप्रतिबस्तुभावो यथा—‘सच्छायाभोजवदना’ इत्यादि ।

इदं वस्तुप्रतिबस्तुभावस्य निम्नप्रतिनिम्ननिशेषणत्वे उदाहरणम् ।
तद्विशेष्यत्वे यथा—

‘वक्रं पद्ममिवेतस्या नेत्रं मृगमनोहरम् ।

पद्मं वक्रमिवाभाति मृगलोचनमूपितम् ॥’ (४१ ।)

एतानि पर्यायोपमेयोपमोदाहरणानि । युगपदुपमेयोपमोदाहरण
स्तु—‘तद्वत्सुना युगपदुन्मिषितेन’ इत्यादि ।

तत्रापि यथासंभव पूर्वेष्वा भेदा उन्नेया ॥

इयुपमेयोपमाप्रकरणम् ।

अथानन्वय —

एकस्यैरोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयो मतः ।

एवकारवलादेकस्यामेवोपमिति क्रियायामिति गम्यते । तेनोपमेयोप-
माया रसनोपमाया च नातिव्याप्तिः । उदाहरणम्—‘गगनं गगनाकारं

सागरः सागरोपमः' । अयं प्रतीयमानधर्मः । निर्दिष्टधर्मो यथा—

‘न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।
यावद्विलासायुधलस्यवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥’

ननु—

‘पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।

धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥’

इत्यत्रैकस्यैव रघुपतेरुपमानत्वमुपमेयत्वं च । न च तत्रानन्वयः ।
समुच्चयोपमया तस्य धर्मार्थकामेष्वनुजेषु च समवृत्तिमात्रस्यैव प्रतिपाद्य-
तयासदृशान्तरव्यवच्छेदे तात्पर्याभावात् । तथा ‘स्थक्ष्यामि वैदेहसुतां
पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव’ इत्यत्राप्यस्ति स्वस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं
च । तत्रापि नानन्वयः । पितृनियोगाक्षितित्याग इवापनादात्सीतात्यागे
च सदृशान्तरप्रसक्त्यभावेन तद्व्यवच्छेदस्य फलत्वायोगाच्च । एवम्—

‘उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।

तद्वुकूलादविदूरमौलिर्बभौ पतद्गङ्गा इवोत्तमाङ्गे ॥’

इत्यादावप्येकस्यैवोपमानोपमेयभावः स्पष्टः । न चैतेषु कचिद्धर्मादिषु
वृत्तेरवरजेषु वृत्तेश्चोपमानोपमेयभावः । अन्यत्र क्षितित्यागस्य सीतात्या-
गस्य चापरत्र गङ्गापतनस्य दुकूलसन्निधानस्य च । न तु कचिदप्येकस्यैव
धर्मिण उपमानोपमेयभावः । विशिष्टान्वयिनोऽपि विशेष्यबोधे विशेष-
णसकमौचित्यादिति वाच्यम् । यथा धर्मार्थकामेषु समवृत्तिं प्रपेदे तथा
वरजेष्वित्यादिप्रकारेणैकस्यैवोपमानोपमेयभावे निबद्धेऽपि तस्य विशेष-
णसंक्रान्तिकल्पने ‘पाण्ड्वोऽयमंसार्पितलम्बहारः’ इत्यादीनामपि हारति-
र्द्धरादीनामेवोपमानोपमेयभावः स्यादिति निम्नप्रतिनिम्बोदाहरणमात्रवि-
लोपप्रसङ्गात् । ‘रामरावणयोर्युद्धम्’ इत्यादावभेदेऽप्युपमानोपमेयभावम-

भ्युपगच्छतामालंकारिकारिकाणां विशेष्यबाधस्यापरिहरणीयत्वाच्च । तस्मादत्र 'सविशेषणे हि' इति न्यायोपन्यासो वाक्यमीमांसकानां शोभते नालंकारमीमांसकानाम् । वाक्यमीमांसका ह्यभेदे उपमानोपमेयभावनिर्देश एव नास्तीति मन्यमाना 'रामरावणयोर्युद्धं' इत्यादावधतनस्य पूर्व-
द्युस्तनं युद्धमुपमानम् । एतत्कल्पगगनस्य कल्पान्तरगगनमुपमानमित्यादि कल्पयन्ति । तस्मादालंकारिकमते एतेष्वेकस्यैवोपमानोपमेयभाव इति लक्षणमतिव्याप्तमिति चेत् ।

अत्र ब्रूमः—

‘स्वस्य स्वेनोपमा या स्यादनुगाम्येकधर्मिका ।

अन्वर्थ्यनामधेयोऽयमनन्वय इतीरितः ॥’

स्वस्य स्वेनेति विशेषणादुपमेयोपमायां रसनोपमायां च नाति-
व्याप्तिः । अनुगाम्येकधर्मिकेति विशेषणादुदाहृतोपमाविशेषेषु नाति-
व्याप्तिः । यद्यपि तेष्वपि समां वृत्तिं प्रपेदे इत्याद्यंशेऽनुगामिधर्मप्र-
वेशः । तथाप्येको न भवति । धर्मार्थकामावरजादिविन्वप्रतिविन्वभाव-
करमित्यत्वात् । अत एवैकग्रहणमप्यर्थवत् । अन्वर्थ्यनामधेय इति तु
न लक्षणान्तर्गतम् । किं तु स्वेन स्वस्योपमाप्यनुगाम्येकधर्मा चेदेवान-
न्वयो नान्यधेत्यत्रोपपत्तिमात्रपरम् । धर्म्यैक्ये हि स्वस्य स्वेनोपमा नान्वे-
तीत्यनन्वय इत्यन्वर्थं नाम भवति । अनन्वय्यर्थनिबन्धनवशाच्चानुपम-
त्वद्योतनफलपर्यन्तं धावेत् । धर्मभेदे तु एकधर्मावच्छिन्नेन स्वेनैव धर्मा-
न्तरावच्छिन्नस्य स्वस्योपमान्वेतीति न तत्रान्वर्थं नाम, न चानन्वय्यर्थ-
निबन्धनाधीनानुपमत्वफललभः । इदमनन्वयत्वप्रयोजकं लक्षणम् ।
लक्षणमात्रं तु 'यत्र तेनैव तस्य स्यात्' इति मामहोक्तमनुसंधेयम् ।

१. 'सविशेषणे हि विधिविधेयो सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसंक्रामत इति'.

‘उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ’ इत्यतिशयोक्तिविशेषेऽनुपमत्वद्योतन-
फलसाम्यकरूपनावत्यतिव्याप्तिनिरासाय तेनैव तस्येति विशेषणम् ।

अयमनन्वयो व्यङ्ग्योऽप्यस्ति । यथा—

‘अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत्प्रीतिस्तवैवागमनात्पुनः ॥’

अत्र गृहागतं श्रीकृष्णं प्रति त्रिदुरवाक्ये इयं त्वदागमनप्रभवा
प्रीतिर्बहुकालव्यवहितेन पुनरपि त्वदागमनेनैव भवेत् नान्येनेत्युक्ति-
भक्त्या त्वदागमनप्रभवप्रीतेः सैव सदृशी न त्वितरप्रभवेति व्यज्यते ।
एतादृशव्यावृत्त्यर्थमनन्वयालंकारलक्षणेऽव्यङ्ग्यत्वविशेषणं पूर्ववद्वष्टव्यम् ॥

इत्यनन्वयप्रकरणम् ।

अथ स्मरणालंकारः—

स्मृतिः सादृश्यमूला या वस्त्वन्तरसमाश्रया ।

स्मरणालंकृतिः सा स्यादव्यङ्ग्यत्वविशेषिता ॥

यथा—

‘अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं

न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्मीचकार ।

सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णे

रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥’

यथा या—

‘दिव्यानामपि कृतविसयां पुरस्ता-

दग्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।

उद्वीक्ष्य श्रियमिव काचिदुत्तरन्ती-

मस्मार्प्यञ्जलिधिमन्थनस्य शौरिः ॥’

एकत्र सदृशदर्शनात्सदृशधर्मिका स्मृतिः । इतरत्र सदृशदर्शनात्-
त्सदृशलक्ष्मीसंबन्धिनो जलनिधिमन्थनस्य स्मृतिः । उभयत्रापि सादृश्य-
मूलकवस्त्वन्तरस्मृतित्वमविशिष्टम् । अत एव सदृशासदृशाधारण्या-
र्थतया लक्षणे वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवत् ।

‘सौमित्रे ननु सेव्यतां तस्तलं चण्डांशुरुज्जृम्भते

चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।

वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते कुरङ्गं यतः

कासिं प्रेयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥’

अत्र द्युतकुरङ्गसंबन्धिनस्तन्नयनस्य स्मरणात्सदृशसीतानयनस्मृति-
स्तत्संबन्धिनीतास्मृतिश्चेति । किं त्वेषा व्यङ्ग्या, अलंकार्यमूला च ।
तद्यावृत्त्यर्थमन्यङ्गत्वविशेषणम् ।

‘अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तयाभ्योषय-

स्तानेतानपि विभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भव-

स्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव मुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥’

स्तूयमानभूसंबन्धिनो भूभृद्भुजस्य स्मृतिर्न सादृश्यमूलेति नात्र स्मरणालं-
कारः । किं तु स्मृतेः सचारिभावस्य भूभृद्विपरतिभावाङ्गत्वात्प्रेयोऽलंकारः ॥

‘स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमान् ।

अधीकृत्योतिर्मयान्सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥’

अत्र चिन्तामूला स्मृतिः । विच्छिन्निविशेषाभावाच्च कश्चिदलंकारः ।
एतदुभयव्यावृत्त्यर्थं सादृश्यमूलेति विशेषणम् । एवमेते मेदामेदसाधा-
रणसाधर्म्यमूला अलंकाराः प्रदर्शिताः ॥

इति स्मरणालङ्कारप्रकरणम् ।

अथामेदप्रधानेषु प्रथमं रूपकं निरूप्यते—

आरोपविषयस्य स्यादतिरोहितरूपिणः ।

उपरञ्जकमारोप्यमाणं तद्रूपकं मतम् ॥

अत्रारोपविषयस्येत्यनेनोत्प्रेक्षातिशयोक्त्योर्व्यावृत्तिः । तत्र मुखादे-
रारोपविषयत्वाभावात् । अतिरोहितरूपिण इत्यनेन ससंदेहान्तिमदप-
ह्नुतीनां व्यावृत्तिः । तेषु संदेहान्त्यपह्नवैर्विषयस्य तिरोधानात् । उपर-
ञ्जकमित्यनेन समासोक्तिपरिणामव्यावृत्तिः । तयोर्हि नोपरञ्जकत्वं विष-
येष्वताद्रूप्यापादकत्वलक्षणम् । समासोक्तौ व्यवहारमात्रसमारोपेण ताद्रू-
प्यप्रतीतेरेवाभावात् । परिणामे आरोप्यमाणस्यैव विषयताद्रूप्यापत्त्या
विषयस्यारोप्यमाणताद्रूप्यापत्त्यभावादित्याहुः ॥

अत्रेदं विचार्यते । आरोपाध्यवसाययोः कीदृशं भेदमभिसंधायारोप-
विषयस्येत्यनेनोत्प्रेक्षाव्यावृत्तिरुच्यते । यदि विषयविषयिणोरभिहितयोर-
भेदप्रतिपत्तिरारोपः । विषयनिगरणेन विषयिणस्तदभेदप्रतिपत्तिरध्यवसाय
इति भेदमभिसंधार्य, तदोत्प्रेक्षारोपमूलैव स्यात् । तत्र 'नूनं मुखं चन्द्रः'
इति विषयस्य मुखस्याप्यभिधानेन तन्निगरणाभावात् । ततश्च तत्राति-
व्याप्तिरनिवारितैव स्यात् । ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरारोपस्तदभेदप्रतिपत्तिरध्यव-
साय इति तयोर्भेदः । 'मुखं चन्द्रः' इत्यादिरूपके चन्द्रस्य यद्रूपं चन्द्रत्वं
तेन रूपवत्तामात्रं, मुखस्य प्रतीयते । न तु प्रसिद्धचन्द्राभेदः । 'मुखवि-
षयायां चन्द्रः' इत्याद्यतिशयोक्तौ तु तदभेद एव प्रतीयत इति चेत् ।
न । वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । न च वाच्यम् ।

‘इन्दोरपि मृगाक्षीणां मुखेन्दुरतिरिच्यते ।

निर्जरैः पीयमानोऽपि यः कदाचिन्न हीयते ॥’

इति मुखचन्द्रस्य प्रसिद्धचन्द्राद्यतिरेकवर्णनं तदभेदप्रतिपत्तौ न संभवतीति रूपके ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरेवेति । तथा सति हि

‘सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां

किरङ्गयोत्स्रामच्छां ल्वलिफलपाकप्रणयिनीम् ।

उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मना-

गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥’

‘अपरः पाकशासनः’ इत्याद्यतिशयोक्तौ ‘अपर इव पाकशासनः’ इत्याद्युत्प्रेक्षायां च रूपकबदेव प्रसिद्धचन्द्राद्यभेदप्रतिपत्त्यभावेन ताद्रूप्य-प्रतिपत्तिरेव स्यादिति तयोर्लक्षणस्यातिव्याप्तिरनेनानिवारिता स्यात् । अथ तत्र प्रसिद्धचन्द्राद्यभेदप्रतिपत्त्यभावेऽप्युपात्तकल्पितापरचन्द्राद्यभेद-प्रतिपत्तिः संभवतीति चेत् । रूपकेऽप्येवं वक्तुं शक्यमित्यसंभव एव लक्षणस्य स्यात् । किं चातिरोहितरूपिण इत्यनेन ससंदेहग्रान्तिमतोर-तिव्याप्तिवारणेऽपि नापहवेऽतिव्याप्तिवारणम् । ‘नेदं मुखं किं नु चन्द्रः’ इत्यत्र मुखे मुखत्वाभावारोपस्य चन्द्रत्वारोपस्य चाहार्यत्वेन विषयतिरोधा-यकत्वाभावात् । आहार्यारोपस्यापि तिरोधायकत्वे रूपकेऽपि लक्षण-स्यासंभवः स्यात् । उत्प्रेक्षाया अप्याहार्यसंभावनारूपाया अतिरोहित-रूपिण इत्यनेनैव व्यावृत्तिसिद्धावारोपविषयस्येति विशेषणस्य वैयर्थ्यं च स्यात् । अतिशयोक्तौ विषयस्य निगीर्णस्य तिरोहितत्वेन तस्या अप्यनेनैव व्यावृत्तिः । अपि च ।

‘त्यत्पादनस्वरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥’

इति निदर्शनायामतिव्याप्तिः । तत्रोपमेयवाक्यार्थे उपमानवाक्यार्थ-ताद्रूप्यारोपसद्भावात् । यदि चारोपविषयस्य पदार्थस्येति विशेषणम्

तथाप्यलक्षककृतत्वत्पादनस्वमार्जनं श्रीखण्डलेपकृतविधुपाण्डुरीकरणमिति
निदर्शनायामतिव्याप्तिः ।

‘अङ्घ्रिदण्डो हरेरूर्ध्वमुत्क्षिप्तो बलिनिग्रहे ।

विधिविष्टरपद्मस्य नालदण्डो मुदेऽस्तु वः ॥’

इति रूपकेऽव्याप्तिश्च । यत्तु सरस्वतीकण्ठाभरणोक्तं लक्षणम्—

‘यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यापाश्रयात् ।

उपमेये भवेद्वृत्तिस्तदा तद्रूपकं विदुः ॥’ इति ।

तदप्यतिशयोक्तावतिव्याप्तम् । ‘मुखं चन्द्रः’ इति रूपके चन्द्रश-
ब्दस्य मुखे गौणसारोप्यलक्षणा । चन्द्र इत्यतिशयोक्तौ साध्यवसानलक्ष-
णेत्यालंकारिकसिद्धान्तात् । वस्तुतस्त्वतिशयोक्तावेव लक्षणा न तु रू-
पके इति शक्यं व्यवस्थापयितुम् । तथाहि । अतिशयोक्तौ विषयाभि-
धायिमुखादिपदाप्रयोगाच्चन्द्रादिपदेनैव तत्प्रत्यायनं कार्यमिति तस्य तत्र
लक्षणावश्यमास्थेया । रूपके विषयविषयिणोः स्वस्ववाचकाभिहितयोर-
भेदप्रतिपत्तिः संसर्गमर्यादयैव संभवतीति किमर्थं तत्र लक्षणा, अशक्या
च तत्र लक्षणाभ्युपगन्तुम् । कथम् । ‘मुखं चन्द्र’ इत्यत्र लक्षणया मुखे
प्रवर्तमानं चन्द्रत्व केन निमित्तेन प्रवर्तेत । मुखत्वेन वा, मुखसाधार-
णकान्तिविशेषेण वा, चन्द्रत्वेन वा, चन्द्रसाधारणकान्तिविशेषेण वा,
मुखचन्द्रोभयानुगतकान्तिसामान्येन वा, मुखगतचन्द्रसादृश्येन वा !
नायः । मुखपदेन पौनरुक्त्यापत्तेः । मुखत्वस्य शक्यासंबन्धित्वेन तेन
निमित्तेन लक्षणायोगाच्च । अत एव न द्वितीयः । न तृतीयचतुर्थी ।
मुखावृत्तिधर्मयोस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात् । न पञ्चमः । कान्तिमा-
न्मुखचन्द्र इत्यत्र कान्तिमत्पदेन पौनरुक्त्यापत्तेः । नापि षष्ठः । सादृ-
श्यस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वेनाव्यङ्ग्यत्वेन रूपरस्योपमापृथग्भावानुपपत्तेः ।

अभेदप्रधानं रूपकमिति सिद्धान्तविरोधाच्च । तस्माद्रूपके स्वस्वपदाभि-
हितयोर्विषयविषयिणोरभेदप्रतिपत्तिः संसर्गमर्यादयेत्येव वक्तव्यमिति ल-
क्षणास्यासंभवोऽपि दोषः । यदा तु 'वक्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शी-
तांशुरुज्जृम्भते' । 'द्वौ चन्द्रौ जगतो राजन्स दिवि त्वं महीतले' इत्या-
दौ विषयस्य प्रसिद्धचन्द्राभेदप्रतिपत्तिर्न संभवतीति कथंचिदिन्द्रादिपदस्य
विषये लक्षणा कल्प्यते । तथापि 'कान्तिमान्मुखचन्द्र' इत्यादौ काठ-
काध्यापकादिवत्संसर्गमर्यादयैवाभेदप्रतिपत्तिसंभवेनातिक्लिष्टलक्षणाश्रय-
णायोगात्तत्रान्यासिर्वज्रलेपायते । अपि च ।

‘सेतुः शैलैस्त्वया बद्धः पूर्वं जेतुं दशाननम् ।

कं जेतुमद्य बध्नासि यश्चन्द्रोपलैः प्रभो ॥’

‘चिराद्यत्कीतुकाविष्टं कल्पवृक्षमुदीक्षितुम् ।

तन्मे सफलमघासीन्नेत्रं त्वय्यवलोकिते ॥’

इत्यादौ व्यङ्ग्यरूपके चान्यासिः । अत्र ह्याद्ये वर्ण्यं प्रभुं प्रति राव-
णवधाय त्वया सेतुर्बद्ध इति निर्दिश्यमानेन वस्तुना त्वमेव राम इति
रूपकं व्यज्यते । न च तत्र विषये गौणं रामपदमस्ति । द्वितीये त्वाम-
वलोकयता मम नेत्रेण चिरकाङ्क्षितं कल्पवृक्षावलोकनं लब्धमिति प्रती-
यमानेन विशेषालंकारेण त्वमेव कल्पवृक्ष इति रूपकं व्यज्यते । तत्र
कल्पवृक्षपदं प्रसिद्धकल्पवृक्षपरमेव न विषयलक्षकमिति स्पष्टम् ।

‘ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥’

इति शुद्धसारोपलक्षणामूलकरूपके चान्यासिः । तत्र ह्यानन्दहेतुत्वा-
दानन्दत्वरूपणं न त्वोपगमात् । यत्तु ‘आयुर्वृत’मित्यादौ विच्छित्तिवि-
शेषादर्शनाच्छुद्धसारोपलक्षणास्थले न कश्चिदलंकार इति । तदयुक्तम् ।

‘गौर्वाहीक’ इत्यादौ विच्छित्तिविशेषदर्शनेन गौणसारोपलक्षणास्थलेऽप्यलंकारत्वाभावप्रसङ्गात् । क्वचिद्वैचित्र्यादर्शनेऽप्यन्यत्र वैचित्र्यवर्तिस्थलेऽलंकारत्वमिहापि वक्तुं युक्तम् । ‘नेत्रानन्देन चन्द्रेण’ इति ।

‘आयुर्दानमहोत्सवस्य, विनतक्षोणीभृतां मूर्तिमान्

विधासो, नयनोत्सवो मृगदृशां, कीर्तेः प्रकाशः परः ।

आनन्दः कलिताकृतिः सुमनसां, वीरश्रियो जीवितं

धर्मस्यैव निकेतनं, विजयते वीरः कलिजेश्वरः ॥’

इत्यादौ शुद्धसारोपलक्षणास्थलेऽपि वैचित्र्यदर्शनात् । यदि तु हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुरिति मतान्तराश्रयेण तत्र हेत्वलंकारो न रूपकमित्यभ्युपगम्येत । तदा ‘आरोपविषयस्य स्वात्’ इति पूर्वोदाहृतलक्षणस्य तत्राव्याप्तिः । एवम्—‘उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।’ ‘तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः’ इत्यादिलक्षणेष्वाप्यतिव्यास्यादिदोषा यथासंभवमुन्नेयाः । अत्र वदामः—

तदालम्ब्य { ‘बिम्बाविशिष्टे निर्दिष्टे विषये यद्यनिद्भुते ।
उपरञ्जकतामेति विषयी रूपकं तदा ॥’

बिम्बाविशिष्ट इति विशेषणात् ‘त्वत्पादनस्वरत्नानाम्’ इति निदर्शनायां नातिव्याप्तिः । तत्र हि चन्द्रो यथा स्वतः शुभ्रत्वादनासञ्जनीयथावत्प्रस्तथा नखाः स्वतोऽरुणत्वादनासञ्जनीयारुण्या इति सादृश्येन नखानां चन्द्रस्य च बिम्बप्रतिबिम्बभावः । अलक्तचन्दनयोरन्यत्र स्ववर्णसञ्जकत्वेन । ततश्च तत्र बिम्बमावाप्तिर्लक्तकविशिष्टे एव रञ्जने तत्प्रतिबिम्बभूतचन्द्रचन्दनविशिष्टपाण्डुरीकरेणमुपरञ्जकम् । एवमन्यत्रापि ‘अरण्यसदितं कृतम्’ इत्यादिताद्रूप्यारोपवन्निदर्शनोदाहरणे सर्वत्र बिम्बभावापन्नवस्तुविशिष्ट एवोपमेये तत्प्रतिबिम्बविशिष्टमुपमानमुपरञ्ज-

कमिति न काप्यतिव्याप्तिः । रूपके तु न कचिदपि बिम्बप्रतिबिम्बभा-
वापन्नधर्मविशिष्टतया विषयविषयिणोरुपादानम् । सावयवरूपकेऽपि
विशेष्यरूपणात्पृथगेवावयवेषु रूपणं न त्ववयवविशिष्टरूपेण विशेष्ये ।
'अङ्घ्रिदण्डो हरेरूर्ध्वम्' इत्याद्याप्यङ्घ्रिदण्डनालदण्डयोर्न बिम्बप्रतिबिम्ब-
विशिष्टता । तयोः प्रतीयमानेन श्यामलत्वविधातृविष्टरकमलश्लिष्टत्वा-
द्यनुगामिधर्मैर्बोपमानोपमेयभावात् । किं तु विधातृविष्टरकमलश्लिष्ट-
त्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपादनार्थं विशेषणविशिष्टतामात्रमुपमेयस्य ।

निर्दिष्ट इति विशेषणान्न निगीर्णविषयायामतिशयोक्त्यामतिव्याप्तिः ।
व्यङ्ग्यरूपकोदाहरणेषु विषयिवाचकाप्रयोगसंभवेऽपि विषयनिर्देशः सार्व-
त्रिक इति न तत्राव्याप्तिः । 'नेत्रानन्देन' इत्यादौ हेत्वलंकार इति मते
विषय इत्यनेनोपमेय इत्येतदर्थकेन तद्व्यावृत्तिः । तत्रापि रूपकमित्येका-
वलीकारादिमते विषयपदं धर्मिमात्रपरं स्पष्टार्थम् ।

अनिहुते निषेधास्पृष्ट इति विशेषणादपहुतौ नातिव्याप्तिः ।

उपरल्लक्ष्यतामाहार्यताद्रूप्यनिश्चयगोचरतामेतीत्यनेन ससदेहोत्प्रेक्षा-
समासोक्तिपरिणामभ्रान्तिमत्त्वतिव्याप्तिनिरासः । ससदेहोत्प्रेक्षयोर्निश्चय-
स्यैवान्नायात् । समासोक्तौ परिणामे च तस्य ताद्रूप्यागोचरत्वात् । समा-
सोक्तौ व्यवहारमात्रसमारोपात् । परिणामे आरोप्यमाणस्यैव विषयता-
द्रूप्यगोचरत्वात् । भ्रान्तिमति सतः कल्पितस्य वा प्रवृत्त्यादिपर्यन्तस्य
स्वारसिकस्यैव निबन्धने तस्यानाहार्यत्वात् ।

अन्यद्भवविशेषणाच्चैतदेवालंकारभूतस्य रूपकस्य लक्षणमिति सर्वं
सुस्थम् । तच्च रूपकं त्रिविधम्—निरवयवं सावयवं परम्परितं च ।
निरवयवं केवलं माला चेति द्विविधम् । सावयवं तु समस्तवस्तुविषय-
मेकदेशविवर्ति चेति द्विविधम् । परम्परितं च श्रिष्टाश्रिष्टादन्वितम् ।

नत्वेन द्विविधं सत्केवलं माला चेति द्वैविध्याच्चतुर्विधम् । एवमष्टविधो
रूपकालंकारः । तत्र केवलं निरवयवं यथा—

‘कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु य-

त्सखी कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्रयति यत् ।

अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्यभिनवां

प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥’

मालानिरवयवं यथा—

‘सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः

कान्तेः कर्मणकर्म नैर्मवचसामुल्लासनावासमूः ।

विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया

प्राणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥’

समस्तवस्तुविषयं सावयव यथा—

‘ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती तारकासी-

र्नन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद्वीप भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले

न्यस्त सिद्धाञ्जनपरिमलं लब्धनस्य च्छलेन ॥’

एकदेशविवर्ति सावयव यथा—

‘प्रौढमौक्तिकरुचः पयोमुत्रां विन्दव कुटजपुष्पबन्धवः ।

विद्युता नभसि नाट्यमण्डपे कुर्वते स्म कुमुमाञ्जलिश्रियम् ॥’

अत्र नभसो नाट्यमण्डपत्वेन रूपणाद्विद्युतामर्थात्तर्तकीत्वं गम्यते ।
इत्येकदेशे रूपकस्य विशेषणवाच्यतया वर्तनादिदमेकदेशविवर्ति ।

श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा—

‘अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्रयः ।

स्तूयते देव सद्द्वंशमुत्तारत्नं न कैर्मवान् ॥’

अत्र त्वमेव मुत्तारत्नमित्यारोपणपूर्वकः सद्द्वंश उक्तमान्वय एव सद्द्वंश उत्कृष्टवेणुरित्यारोप इति रूपकद्वयमपि संमृतपरम्परमिति परम्परितम् ।
वंशे श्लिष्टशब्दनिबन्धनं च । तदेव मालापरम्परितं यथा—

‘विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते

दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्त्रीकारवैश्वानर । १२

सत्यप्रीतिनिधानदक्ष विजयप्राग्भाव भीम प्रभो

साम्राज्यं धरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥’

अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं परम्परितं यथा—

‘निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथममिह भवान्स कूर्मनाथो जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥’

तदेव मालापरम्परितं यथा—

‘पर्यङ्को राजलक्ष्म्या हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गः

सङ्ग्रामत्रासताम्यन्मुरलपतियशोहंसलीलाम्बुवाहः ।

भग्नप्रत्यर्थिवंशोल्बणविजयकरिस्त्यानदानाम्बुपट्टः

खड्गक्ष्मासौविदल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य ॥’

इदं वैधर्म्येणापि दृश्यते । तत्केवलं यथा—

‘आवृष्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।

शस्त्रक्षताश्चद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूदधिरप्रवाहः ॥’

मालारूपकं यथा—

‘सौजन्याम्बुमरुस्थली सुजनतालेख्यद्युमितिर्गुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगध्वपुच्छच्छटा ।

यैरेपापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता
तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलम् ॥'

एवमष्टौ भेदा रूपकालंकारस्य प्राचीनैः प्रदर्शिताः । एवं भेदा उप-
माया अपि वक्तुं शक्याः । एकत्र प्रदर्शितेन प्रकारेण संभवस्थलेऽन्य-
त्राप्युन्नेतुं शक्या इति न प्रदर्शिताः । तथाहि । 'वागर्थाविव संपृक्तौ'
इत्यादौ केवलनिरवयवोपमा । 'ज्योत्स्नेव नयनानन्दः' इत्यादौ माला-
निरवयवोपमा ।

‘ततः प्रतस्थे कौबेरी मास्यानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुसैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्नसानिव ॥’

इत्यत्र समस्तवस्तुविषयसावयवोपमा ।

‘नैत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ।

इत्यत्रैकदेशविवर्तिनी ।

‘अत्यन्तरागिणमपि निपीतवसुसंचयम् ।

गणिकेवापरदिशा पूषाणं निरकासयत् ॥’

इत्यत्राप्येकदेशविवर्तिनी । पूर्वत्र विशेषणोपमार्या विशेष्योपमा
गम्यते, उत्तरत्र विशेष्योपमार्या विशेषणोपमेति भेदः ।

‘दूरादयश्चक्रनिमस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनील ।

आभाति वेल लवणाम्बुराशेर्घारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥’

इत्यत्राश्लिष्टशब्दनिबन्धनकेवलपरम्परितोपमा । अत्र लवणाम्बुराशेरय-
श्चक्रेणोपमा । तद्वाराश्लिष्टकलङ्करेखया वेलया उपमा चेति द्वयमपि
संजातपरम्परम् । यथा वा—

‘अलज्वालावलीद्वप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे

सेनानाथे स्थितेऽसिन्मम पितरि गरौ सर्वधन्वीशगणान्त ।

कर्णालं संग्रमेण ब्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्का -

ताते चापद्वितीये बहति रणधुरां को भयस्यावकाशः ॥'

अत्र द्रोणस्यौर्वेणोपमा प्रतिबलजलधेरित्यत्रोपमायाः साधिकेत्युपमा-
द्वयमपि संजातपरम्परम् । एवं 'राजहंसायते राजा विदुषामेव मानसे'
इत्यत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनकेवलपरम्परितोपमा । उभयत्रापि मालापरम्प-
रितमनयैव रीत्योन्नेयम् । 'रेणुध्वान्तस्य रक्तौघो बालधर्मकरायते' इति
वैधर्म्येण रूपकवदुपमेति सर्वं समानम् ।

अयं तु विशेषः । समस्तवस्तुविषयं रूपकं न विशिष्टरूपकं भवति ।
विषयविषयिणोर्विषयप्रतिबिम्बधर्मविशिष्टयोस्ताद्रूप्यारोपे निदर्शनाया ए-
वावतरणात् । सावयवोपमा तु विशिष्टोपमां गमयति । 'ततः प्रतस्थे
कौबेरीं भास्वानिव' इत्यत्र शरैरुदीच्यानुद्धर्तुमुत्तरां दिशं प्रस्थितस्य रघो-
र्विशिष्टस्य किरणै रसाब्शोषयितुमुत्तरां दिशं प्रस्थितेन विशिष्टेन रविणा
साधर्म्यस्य फलितार्थतया लाभात् । एवं च कचिदुपमयान्यत्रोपमाया
गम्यत्वं चतुर्धा पर्यवस्यति । कचिद्विशेषणोपमया विशेष्योपमायाः ।
'विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः' इत्यत्रं पृष्ठगतसर्वताविधिनेव तद्विशेष्यपृष्ठ-
विधेः । 'कचिद्विशेष्योपमया विशेषणोपमायाः । वैकृतप्रधानविधिनेव
प्राकृततदङ्गकलापविधेः । उभयमप्येकदेशविधित्वेनोदाहृतम् । कचि-
दवयवोपमया विशिष्टोपमाया गम्यत्वम् । अङ्गप्रधानगोचरप्रत्येकविधि-
कलापेनेव सर्वाङ्गविशिष्टप्रधानगोचरप्रयोगविधेः । तच्च समस्तवस्तुविष-
योपमोदाहरणे दर्शितम् । एकवाक्यतायामवयवोपमया विशिष्टोपमाया
गम्यत्वे इदमुदाहरणम् । वाक्यमेदेनापि दृश्यते—

'हस्त इव मूर्तिमालिनो यथा यथा लङ्घयति खलः सुजनम् ।

दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥'

अत्रावयवोपमा । यथा भूतिमलिनो हस्तो दर्पणमधिकमधिकं घर्षय-
न्नुत्तरीत्तरं निर्मलीकुरुते । तथा खलः सुजनमधिकं घर्षयन्नुत्तरोत्तरं निर्-
मलमेव कुरुते इति विशिष्टोपमा गम्यते । कचिद्विशिष्टोपमया तदवय-
वोपमानां गम्यत्वम् । विशिष्टविधिनेव विशेषणविशेष्यविधीनाम् ।
यथा—

‘त्वदानेनमघीराक्षमाविर्दशनदीधितिः ।’

अमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥’

अत्र विशिष्टेन विशिष्टस्योपमया तदवयवभूतानां भृङ्गलोचनानां के-
सरखदीधितिनां पङ्कजाननयोश्चोपमानोपमेयभावो गम्यते । एवमसंख्या
उपमाविकल्पाः । तथा—

‘किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योपितां मदनः ॥’

इत्येवमाद्या रसनारूपकाद्या रूपकविकल्पा अप्यसंख्याः । उक्तं हि
काव्यालोके—

‘अपर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोर्यतः ।

दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥’ इति ।

इति रूपकप्रकरणम् ।

अथ परिणामः—

‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः’ इति तल्लक्षणमुक्तम् ।
तत्र शङ्क्यते ।

‘यामि मनोवाक्यायैः शरणं करुणात्मकं जगन्नाथ ।

जन्मजरामरणार्णवतरणतरण्यं तवाङ्घ्रियुगम् ॥’

‘निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ।
धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चन्द्रोऽयमित्यार्ततरं ररासे ॥’

‘एतान्यवन्तीश्वरपारिजातजातानि तारापतिपाण्डुराणि ।

संप्रत्यहं पश्यत दिग्बधूनां यशःप्रसूनान्यवतंसयामि ॥’

इति श्लोकेष्वारोप्यमाणानां तरण्य-नयन-प्रसूनानां तरण-निरीक्षणा-
वतंसनरूपप्रकृतकार्योपयोगे सत्यप्युक्तलक्षणकृतालंकारसर्वस्वकारेणैव
रूपकमङ्गीकृतम् ।

‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रमहमेव च ॥’

इत्यादिश्रुतावारोप्यमाणानां रथिरथादीनां ‘सोऽध्वनः पारमाप्नोति
तद्विष्णोः परमं पदम्’ इति वक्ष्यमाणाध्वपारगमनरूपप्रकृतकार्योपयोगे
सत्यपि भावता बादरायणेन ‘नानुमानिकमप्येकेषामिति चेत् न शरीर-
रूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च’ इति शारीरकसूत्रे रूपकमङ्गीकृतम् ।
अतस्तेषु लक्षणस्यातिव्याप्तिः । एवम्—

‘भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहेन्दो-

रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ।

दोषापि नूनमहिमाशुरसौ किलेति

व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥’

इति आन्तिमति,

‘विकसदमरनारीनेत्रनीलाब्जपण्डा-

न्यधिवसति सदा यः संयमाधःकृतानि ।

१. ‘ररासे’ क-ग. २. ‘संप्रत्यहं पश्य तदिदधूनाम्’ ख; ‘संप्रत्यहं यस्य तदि
[ताम्] ग; ‘संप्रत्यहं यस्य हरिदधूनाम्’ घ. ३. ‘खण्डानि’ क-घ.

न तु रुचिरकलापे वर्तते यो मयूरे
वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः ॥'

इत्यपह्नुतौ,

‘उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयःकृतेन किम् ।
त्रपासरिद्गुर्मपि प्रतीर्य सा नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥’
इत्यतिशयोक्तौ,

‘चक्रभ्रमणकरत्वात्कुहृष्टिभिर्दूरवर्ज्यमानत्वात् ।

श्रुत्यन्तस्त्वेलनत्वान्मशक त्वामैव माधवं मन्ये ॥’

इत्यनुमाने चातिव्याप्तिः । भ्रान्तिमत्यहिमांशोर्विकासे, अपह्नुतावम-
रनारीनेत्राणां ब्रह्मचर्यवितरणे, अतिशयोक्तौ कुम्भयुगस्य सरित्तरणे,
अनुमाने माधवस्य चक्रे भ्रमणे च प्रकृतकार्योपयोगित्वात् । अपह्नुतौ ‘तं
यथा यथोपासते तथैव भवति’ इति तत्कृतुन्यायेन सयमाधकृतामरना-
रीनेत्राधिष्ठानस्य ब्रह्मचर्यवितरणोपयोगित्वम् ।

‘सुहृदालापेनैव प्रणश्यति स्याद्भुरान्तरः क्लेशः ।

कान्तामुखचन्द्रेण हि शाम्यति रुचिरेण विरहजस्ताप ॥’

इति दृष्टान्तसर्कीर्णपरिणामे चाव्याप्तिः । अत्रारोप्यमाणस्योपमान-
कोट्यन्तर्गताप्रकृतकार्योपयोगित्वादिति ।

अत्राहु —आरोप्यमाणस्य प्रकृतात्मनोपयोगित्वे परिणाम इति लक्ष-
णार्थः । न चैवं सत्युदाहतरूपकादिष्वतिव्याप्तिः । तेष्वारोप्यमाणानां तर-
प्यनयनप्रसूनसूर्यादीना स्वात्मनैव तरणनिरीक्षणावतंसनकमलविकासना-
दिकार्योपयोगित्वसम्भवेन तदर्थमङ्घ्रियुगाविशुद्धशब्दशब्दद्रादिप्रकृतात्मतापत्त्य-

१. ‘चक्रभ्रमणे प्रकृतात्मापयोगित्वात्’ ख-ग घ. २. ‘प्रकृतात्मतापरिणत्यनपे-
क्षणात्’ ख.

नपेक्षणात् न चोक्तलक्षणस्य परिणामेऽसम्भवं । यत्रारोप्यमाणं किंचित्कार्योपयोगित्वेन निबध्यमानं स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वासम्भवात्प्रकृतात्मतापक्षिपेक्षते तत्रैव परिणामाङ्गीकारात् । यथा 'प्रसन्नेन दृग्बन्धेन' वीक्षते मदिरेक्षणा' इति । अत्र त्वब्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं निबध्यते । मयूरव्यसकादिसमासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यात् । न चोपमितिसमासाश्रयणेन पूर्णपदार्थप्राधान्याद्दृश एव तदुपयोगित्वं निबध्यत इत्यस्त्विति वाच्यम् । प्रसन्नेनेति सामान्यधर्मप्रयोगात् । 'उपमितं व्याघ्रादिमि सामान्याप्रयोगे' इति तदप्रयोग एवोपमितसमासानुशासनात् । अब्जस्य च वीक्षणोपयोगित्वं न स्वात्मना सम्भवति । अतः प्रकृतदृग्गात्मतापक्षिपेक्षणात्परिणामालङ्कारः । नन्वेव 'यामि मनोवाक्यै' इत्यादिष्वपि तरणादिशब्दलक्षितजन्मनाशाद्युपयोगित्वं तरण्यादीनामद्वियुगाद्यात्मनेवेति तेष्वपि परिणामप्रसङ्गः । मैवम् । यस्य कार्यवाचिपदप्रथमप्रतीततन्मुख्यार्थनिवर्तनसामर्थ्यं तदात्मनोपयोगित्वस्य ग्राह्यत्वात् । तरण्यादिपदमुख्यार्थनिवर्तनसामर्थ्यस्य च तरण्यादिष्वेव व्यवस्थितत्वात् । तस्मादुदाहृतेषु रूपकमेव । तेषु च नातिव्याप्तिरिति । नन्वेवमुक्तातिव्याप्तिपरिहारेऽपि—

‘सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापल

दृष्टिं सा मदविस्मृतस्वपरदिक्किं भूयसोक्तेन वा ।

सर्वं विस्मृतवानसि अमर हे यद्धारणोऽद्याप्यसा-

वन्त शून्यकरोऽपि सेव्यत इति आत क एष ग्रह ॥’

इत्यप्रस्तुतप्रशसायामतिव्याप्तिः । तत्राप्रकृतवारणरसनाविपर्ययादीना

१ 'यत्कार्यवाचिपद प्रथम प्रतीत तन्मुख्यार्थनिवर्तनसामर्थ्यरूपस्य' श, 'वार्थवाचिपदप्रथमप्रतीततन्मुख्यार्थ' छ. २ 'निरेष्यत इति' ग.,

प्रकृतदुष्प्रभुरसनाविपर्ययाद्यात्मतयैव तत्सेवात्यागलक्षणकार्योपयोगित्वात् । न हि यथा वारणस्य कर्णचापलं अमरस्य तत्सेवात्यागे हेतुः । यथा तस्य रसनाविपर्ययः शून्यकरता च तत्र हेतुः । नमः, प्रत्युत तत्सेवायामेव हेतुरिति तस्य तत्त्यागहेतुत्वं दूरापास्तम् । एवमपि यत्तेषां त्यागहेतुत्वं निबध्यते तद्वारणादीनामप्रकृतानां दुष्प्रभुप्रभृतितादात्म्यापत्त्यैव निर्वाह्यमिति । 'सुहृदालापेनैव' इत्यत्रोदाहृतपरिणामेऽव्याप्तिश्च तदवस्था । तत्र चन्द्रवन्मुखस्याप्यप्रकृतत्वेन प्रकृतात्मनोपयोगित्वाभावात् । उच्यते । प्रकृतात्मनेत्यत्र प्रकृतशब्दो विषयमात्रपर इति नोदाहृतपरिणामाव्याप्तिः । उपयोगित्वं च प्रकृतागमकार्यं प्रति विवक्षितम् । अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे प्रकृतदुष्प्रभुसेवात्यागगमकधारणसेवात्यागं प्रत्युपयोगित्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः । एवं च—

{ 'आरोप्यमाणमारोपविषयात्मतया स्थितम् ।
{ प्रकृतस्योपयोगि स्यात्परिणाम उदाहृतः ॥'

इति विधानाथलक्षणं प्रकृतसेति पदस्य प्रकृतगमकत्वेति व्याख्यानेन परिष्करणीयम् ॥

अयं च परिणामो द्विविधः । सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्याम् । सामानाधिकरण्येन यथा—

'तीर्त्वा भूतेशमौलिसजममरधुनीमात्मनासौ तृतीय-
स्तस्यै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरं नाविकाय ।
व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्षं
कृच्छ्रादन्वीयमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्ये ॥'

अन्नारोप्यमाण आन्तरो विषयभूतसौमित्रिमैत्रीरूपतापत्त्या गुहोप-
कारलक्षणकार्योपयोगीति परिणामः । उभयोर्विभक्त्यैक्यात्सामानाधि-
करण्यम् ।

वैयधिकरण्येन यथा—

‘पुन्नागजालकैर्हारान्काञ्चीः के^१रदामभिः ।

कर्णिकाः कर्णिकरैश्च विहर्तुं विदधुर्वने ॥’

अन्नारोप्यमाणा हारादयो विषयभूतपुन्नागजालकादिरूपतयैव वन-
क्रीडोपयोगिन इति परिणामः । विभक्तिभेदाद्वैयधिकरण्यम् ।

इदं च वैयधिकरण्यं रूपकेऽपि सम्भवति । यथा—

‘तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर-

च्छायाधारककन्धराय गिरिजासङ्गैरुशुभ्रारिणे ।

नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनाशिणे

नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे माधाय सेयं नतिः ॥’

अत्र नदीदृशोर्विषययोर्विभक्तिरारोप्यमाणयोः शेखरतिलकयोर्नास्ति ।

यथा वा—

‘द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनां पौनरुक्त्यं विफल्य-

श्चिन्तारत्नस्य वीप्सा क्षपनतनुमुबो वासवस्य द्विरुक्तिः ।

द्वैतं देवस्य देव्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्व-

ज्ञानन्दं कोविदानां जगति विजयते श्रीनृसिंहसिंहसिन्धुः ॥’

अत्र विषयस्य राज्ञो विषयिणां पुष्पकेतुप्रभृतीनां च विभक्तिभेदः ।

अथ परिणामस्य व्यङ्गवनाया किमुदाहरणम् ।

‘नारसिंह धरानाथ के वयं तव वर्णने ।

अपि राजानमाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥’

इति विद्याधरेणोदाहृतम् । अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निर्दिष्टे तत्रारोप्यमाणस्य नृपस्याक्रमणरूपकार्योपयोगिनः प्रतीतिः परिणामो व्यज्यत इति, तदयुक्तम् । अत्र स्मारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगो न चन्द्रात्मना । विद्याधरेणापि विषयिणः स्वरूपेण कार्यानुपयोगे तदुपयोगाय विषयिणे विषयात्मना परिणत्यपेक्षायामेव परिणामोऽङ्गीकृतः । यदाह—

‘तं परिणामं द्विविधं कथयन्त्यारोप्यमाणविषयतया ।

परिणमति यत्र विषयः प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥’

विद्यानाथेन तूदाहृतम्—

‘एष शाम्यति वस्तापो राजपादनिषेवया । ~ १०६

कण्टकद्रुममूलेषु वासस्तु शमयेत्कथम् ॥’ इति ।

नास्त्यत्र प्रागुक्तदोषानुपपन्नः । नृपचरणसेवाया प्रस्तुतायामारोप्यमाणायाः चन्द्रचरणसेवायाः नृपचरणसेवात्मतयैव तापशान्तिहेतुत्वात् । तापशब्दस्य सौरतापसाधारण्येऽपि प्रकृते राज्यभ्रंशजनिततापस्यैव विवक्षितत्वात् । तन्निवर्तने चन्द्रकिरणसेवाया स्वतोऽसामर्थ्यात् । तथापि प्राचीनानां मत एवैतदुदाहरणम् । ते हि ‘राजपादनिषेवया’ इत्यस्य प्रकरणनियमितत्वादप्रकृताया चन्द्रकिरणसेवाया शब्दशक्तिमूलो व्यञ्जनाव्यापार इति मन्यन्ते । वस्तुतस्तु प्रकृतेऽप्यर्थे शब्दानामभिधैव व्यापार इत्यस्माभिः श्लेषप्रकरणे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्, इहापि ‘राजपादनिषेवया’ इत्यत्र चन्द्रकिरणसेवायामप्यभिधैव व्यापार । अतः

प्रस्तुताप्रस्तुतद्वयताद्रूप्यप्रतीतिः श्लेषमिच्छातिशयोक्त्यादिष्विव संसर्ग-
विधयैव लाभात्तस्य प्रकृतकार्योपयोगितायास्तृतीयाया लाभाच्च न कापि
व्यञ्जनान्यापारापेक्षेति नेदं परिणामध्वनेरुदाहरणम् । इदं च दूषणं
पूर्वोदाहरणेऽपि तुल्यम् । इदं तूदाहरणम्—

‘चिराद्विपहसे तापं चित्तं चिन्तां परित्यज ।

नन्वस्ति शीतलः शौरेः पादाब्जनखचन्द्रमाः ॥’

अत्र चिरतापार्तं प्रति हरिपादाब्जनखचन्द्रसद्भावप्रदर्शनेन तमेव
निषेवस्य, तन्निषेवणादयं तापः शान्तिमेप्यतीति परिणामो व्यज्यते ।
एवं रूपरुचैवलक्षण्ये परिणामो निरूपितः । तत्र रूपके प्रकृतमप्रकृतरू-
पापन्नं भवति, परिणामे त्वप्रकृतं प्रकृतरूपापन्नं भवतीति वैलक्षण्ये
स्थिते यत्तदुपजीव्यचक्रवर्तिनान्यथैव तयोर्वैलक्षण्यं वर्णितम् । मुखचन्द्र
इति रूपके मुखं महारजतरूपेण षट्पदारोप्यमाणचन्द्ररूपेण स्यगित-
स्वरूपं भवति । ‘मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति’ इति परिणामे तु मुखम-
नाच्छादितस्वरूपमेव भवति । चन्द्रस्य मुखात्मनैव विरहतापशान्तिहेतु-
त्वादिति । उक्तं च—

‘विषय्याकारमारोप्य विषयस्वगनं यथा । ८’

रूपरुचं तदा तत्र रज्जनेन समन्वयः ॥’

‘यदा तु विषयो रूपात्स्वस्मादप्रच्युतो भवेत् ।

उपयुक्त्यै तदाकारः परिणामस्तदा मतः ॥’ इति ।

अत्रेदं विचारणीयम् । रूपके विषयस्य स्वगनं न तावत्तिरोहितरू-
पत्वम् । रजतभ्रमेण शुक्तिस्वरूपस्येवाहायारोपेण विषयस्य तिरोधानासं-
भवात् । शारीरके च ‘य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत’ इत्यत्रोद्गी-
थस्यादित्यदृष्टिविषयत्वाङ्गीकारे रजतदृष्टिविषयशुक्तिस्वरूपमिवोद्गीथकि

यास्वरूपं तिरोधीयेतेत्याशङ्क्याहंर्यद्वेष्टेतिरोधायकत्वस्योक्तत्वात् । नापि विषय्युपसर्जनत्वम् । परिणामेऽपि तुल्यत्वात् । उभयत्राप्युत्तरपदार्थप्रधानस्य मयूरव्यंसकादिसमासस्याविशेषात् । अत एव विषयिविशेषितत्वं स्वगनमित्यपि निरस्तम् । विषयिणो विशेष्यत्वात् । तस्मात्स्वगनास्वगनवैलक्षण्यवचो निरालम्बनमिति विषयात्मनोपयोगेनैव परिणामस्य रूपकोट्यैलक्षण्यं समर्थनीयमित्यलं विस्तरेण ॥

इति परिणामप्रकरणम् ।

अथ संसदेहः—

साम्यादप्रकृतार्थस्य या धीरनवधारणा ।

प्रकृतार्थाश्रया तज्ज्ञैः संसदेहः स इष्यते ॥

त्रिविधश्चायं संसदेहः । शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्च । क्रमेण यथा—

‘आनीय द्विपतां धनानि विपिने राजन्यचूडामणे

तेज्वालोम्य विनिर्मलं हिमैकलस्रण्डं करण्डं पुनः ।

किं वाद्यं किमु पेपणं किमु धनं किं क्षेपणीयायुधं

किं वा दैवतमित्यनिश्चितधियो मन्दाः पुलिन्दा जनाः ॥’

‘अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः

‘कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं

समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥’

‘किं तावत्सरसि सरोजमेतदारा-
दाहोस्विन्मुखमवमासते तरण्या ।
सशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-
द्विज्जोर्कैर्बहुसहवासिना परोक्षे ॥’

इति वदन्ति । अत्रेदं विचारणीयम् । साम्यादिति किमत्राद्धेतोर्वसती-
तिवत्फलत्वेन हेतुत्वविवक्षया पञ्चमी, उत स्वतो हेतुत्वविप्रक्षया । आ-
द्येऽप्रकृतसाम्याभिव्यक्तिफलकत्वमर्थं स्यात् । तथा सति ‘आनीय द्विष्-
ताम्’ इत्याद्युदाहरणेऽव्याप्तिः । न हि तत्र हिमकरण्डस्य बाघादिसाह-
स्याभिव्यक्तौ कविसरम्भः । किं तु द्विपत्तुरमीदृशीमवस्थामापन्नमिति
राज्ञः प्रतापातिशयाभिव्यक्तौ । द्वितीये साम्यादित्यनेन किमेकमेवाप्रवृ-
त्तसाम्यं यावत्सदेहकोट्युच्छित्तिहेतुत्वेन विवक्षितम्, उतैकमनेक वेत्य-
नियमः । आद्ये ‘अयं मार्तण्ड किम्’ इत्याद्युदाहरणेऽव्याप्तिः । नहि
तत्र ‘किं लक्ष्मीरुर्ग्री वेयं रम्भा वा मेनकाथ वा’ इत्यत्र लक्ष्मीत्यादि-
विकल्पेऽप्यतिशयितसौन्दर्यसाम्यवदेकमेव साम्यमिह मार्तण्डत्यादिविक-
ल्पेषु हेतुः, किं तु प्रतापेन दुर्निरीक्षत्वसाम्यं मार्तण्डत्वविकल्पे, दुरा-
धर्पत्वसाम्यं कृशानुत्वविकल्पे, क्षणेन सकलसहर्षत्वसाम्यं कृतान्तविकल्पे
च हेतुः । द्वितीये ‘इह नमयु गिर कलिङ्गवद्धा समरमुखे फरहाट-
वद्धनुर्वी’ इति विकल्पपालकारेऽतिव्याप्तिः ।

अत्र दिग्विजयप्रवृत्तेन बलवता राज्ञा समरे प्रसक्ते यथा कलिङ्ग-
नृपतिः —

‘समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षन्नशशिनीं श्रियम् ।
श्रयेत वैतसीं वृत्तिं न भोजनीं कदाचन ॥’

इति नीतिमनुसृत्यासंदिग्धं . निजराज्यलक्ष्मीग्रंथपरिहारकामः शिरो
नमितवान्, तथा वा शिरो नमय, यथा करहान्तृपतिः 'जयेन लभ्यते
लक्ष्मीर्मरणेन सुराङ्गना' इति नीतिमनुसृत्य युद्धकामो धनुर्नमितवान्,
तथा वा धनुर्नमयेति समयोचिताष्टोपदेशे तद्राजचरितदृष्टान्तप्रापितानव-
स्थितार्थधीसत्त्वात् । न च तत्र श्लोके तादृग्धीनिबन्धनं नास्तीति नाति-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । तन्निबन्धनस्यापि लक्षणान्तर्गतविवक्षायाम्—

‘जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनरुन्नताः ।

किं कनिष्ठाः किमु ज्येष्ठा षटीयत्रस्य दुर्जनाः ॥’

इत्यादिषु ‘संदेहविषयनिबन्धनगम्यससंदेहालंकारेष्वव्याप्तिप्रसङ्गात् ।
उत्प्रेक्षायां ‘वाच्यगम्यभेदवदिहापि द्विविधोदाहरणदर्शनेन वाच्यगम्य-
भेदेन द्वैविध्यस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् ।

‘अपि चानवधारणेति किमुच्यते । अनिश्चयात्मकत्वमिति चेत् । तथा
सति ‘बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावात्’ इत्यादावुदाहरिष्यमाणायामप्रकृत-
साम्यनिमित्ततत्तादात्म्यसंभावनारूपायामुत्प्रेक्षायामतिव्याप्तिः । विरोधेन
परस्परप्रतिक्षेपकतया निबद्धानेककोट्यवगाहित्वं विवक्षितमिति चेत् ।
तथापि ‘अहं केऽपि चक्षुःकिरे’ इत्यादावुदाहरिष्यमाणायामपङ्क्ततावति-
व्याप्तिः । संदेहविकल्पयोर्वाकारादिनेव तत्रापि तत्तन्मतत्वोपन्यासेन
परस्परप्रतिक्षेपसिद्धेः ।

‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैरुसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

१. ‘परिहारकाम.’ क. २. ‘युद्धकाम.’ क. ३. ‘संभावनाया उत्कटकोटिसंदेह-
रूपत्वात् । विरुद्धानेककोट्यवगाहित्वं तदिति चेत् । तथापि मुसुचन्द्र इति रूपकेऽति-
व्याप्तिः’ इत्यधिकं ख-पुस्तके.

वेदाभ्यासजडः कथं स विषयव्यावृत्तमौतूहले

निर्मातुं प्रमवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥'

इति ससंदेहोदाहरणे चाव्याप्तिः । तत्र चन्द्रादीनां संदेहधर्मिणामेवाने-
कत्वम् । प्रकारस्तु सर्वत्र वर्णनीयवनितासष्टत्वमेकमेवेत्यनेककोटिकत्वा-
भावात् । न च साम्यनिमित्तत्वाभावात् तत्र ससंदेहः । 'इतो गता सा
'क गता न जाने गृहं गता मे हृदयं गता वा' इति संदेहो न संग्राह्य
इति वाच्यम् । वर्णनीयनायिकायाः कान्त्या चन्द्रसाम्यं सौरभसौकुमा-
र्याभ्यां पुष्पसाम्यं च निमिचीकृत्य किमस्यां कान्तिनिधानभूतश्चन्द्रः
स्वकान्तिसंपदा खष्टा, उत पुष्पमासः स्वकीयपुष्पसंपदेति संदेहनिबन्ध-
नात् 'शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनः' इत्यंशस्य शृङ्गारविभ्रमबाहुल्यमात्र-
पर्यवसायित्वेन किंचित्साम्यनिमित्तत्वाभावेऽपि चन्द्रवसन्तधर्मिकांशयो-
स्तन्निमित्तत्वानिवारणात् ।

एवं छ प्रकृतार्थाश्रयेत्येतद्रूपयुक्तम् । उदाहृतसंदेहस्य वर्णनीय-
नायिकानाश्रयत्वेनाव्याप्तिरिति चेत् । अत्र भ्रमः ।

'बुद्धिः सर्वात्मनान्योन्याक्षेपिनानार्थसंश्रया ।

सादृश्यमूला वार्धस्त्वसदेहालंकृतिर्मता ॥'

यद्यप्यन्योन्यप्रतिक्षेपकविरुद्धनानार्थावलम्बनत्वं विकल्पस्याप्यस्ति ।
तथापि तदर्थानां सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपकत्वं नास्ति किं तु पक्षे
तत्प्राप्तिमनिरुध्य स्वप्राप्तिपक्ष एव स्वपरिपन्थिप्राप्तिप्रतिक्षेपकत्वम् । न
हि 'ब्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यम्' इति विकल्पोद्देशे ब्रीहयो यवान् यवाश्च /
ब्रीहीन्सर्वात्मना यागात्प्रतिक्षिपन्ति । तथा सति शास्त्रस्यास्यानिर्णाय-
कत्वेनाननुष्ठापकत्वेन चाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । किं तु स्वस्वानुष्ठानपक्ष एव ।
अत एव 'ब्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यम्' इति संदेहेन पृष्टवन्तं प्रति 'ब्रीहि-

भिर्यैर्वा यष्टव्यम्' इति प्रश्नसमाकारमेव वाक्यं निर्णायकं प्रश्नमूल-
संदेहनिवर्तकमनुष्ठापकं च दृश्यते । प्रश्नवाक्ये वाकारः सर्वात्मना
पक्षान्तरप्रतिक्षेपार्थः । उत्तरवाक्ये पक्षे तत्प्रतिक्षेपार्थ इति विशेषसद्भा-
वात् । एवं विकल्पालंकारोदाहरणेऽपि द्विविधस्यापि नीतिशास्त्रस्य
प्रामाण्यात्तदुपदिष्टफलेच्छानुसारेणोभयमपि पक्षेऽनुष्ठातुं युक्तमिति शिरो-
धनुर्नमनयोर्न सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपकत्वमिति विकल्पालंकारे नाति-
व्याप्तिः । अपह्नवोदाहरणे सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपसत्त्वेऽपि वाकारार्थ-
स्पर्शाभावात्नातिव्याप्तिः । तत्र हि केचिदन्य इति मतान्तरत्वोपन्यासेन
पक्षाणां परस्परप्रतिक्षेपलाभः । न तु वाकारार्थस्पर्शोऽस्ति । उत्प्रेक्षया-
मपि नातिव्याप्तिः । तत्र ह्रस्वकोटिकं संशयकोट्योः समबलत्वाभावेन
वाकारार्थस्पर्शाभावात् । 'अस्याः सर्गविधौ' इत्युदाहरणे परस्परप्रतिक्षेप-
कनानाकोटिसमाश्रयत्वाभावेऽपि तथाभूतनानाधर्मिरूपार्थसमाश्रयत्वस-
त्त्वाच्चातिव्याप्तिरिति सर्वमवदातम् ।

संदेहालंकारध्वनिर्यथासत्कुलकूटस्थवक्षःस्थलचार्यवृत्ते वरदराजव-
सन्तोत्सवे—

‘कांचित्काञ्चनगौराङ्गी वीक्ष्य साक्षादिव श्रियम् ।

वरदः संशयापन्नो वक्षःस्थलमवैक्षत ॥’

अत्र संशयस्य शब्दोपात्तत्वेऽपि तावन्मात्रस्यानलंकारत्वात् ।

तदलंकारताप्रयोजकस्य वक्षःस्थले स्थितैव लक्ष्मीस्ततोऽंशोर्य पुरत-
स्तिष्ठतीत्येवं संशयाकारस्य वक्षःस्थलमवैक्षतेत्यनेन व्यङ्ग्यत्वात्संदेहालं-
कारध्वनिरत्रेति । यथा—

‘दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निपेदुषः ।

वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥’

इत्यत्र कानि कान्यपीति सामान्यतो निर्दिष्टानुभावविशेषप्रतीत्यर्थलज्जा-
शब्दप्रयोगेऽपि तस्याः स्वाविभावानुभावाम्यां रसानुगुणाभिव्यक्तिरूपो-
ध्वनिः । यद्यपि 'संशयापन्नः' इत्यनेन लक्ष्म्याः पुरो दृष्टायाश्च मध्ये
कस्या रूपमधिकमिति संशयाविष्ट इति वा, निःसमाधिकरूपवत्त्वाभि-
मानिनी लक्ष्मीः पुरत एनां दृष्टा कथं वर्तत इति संशयापन्न इति वा,
इयं च वक्षसि कुत्र निवेशनीयेति संशयापन्न इति वा, बहवः संशया-
कारा वक्षःस्थलमवैक्षतेत्यनेन व्यङ्ग्याः संभवन्ति, तथापि सर्वेषामपि
संदेहानां सादृश्यमूलत्वाद्यतिरेकमूलसंदेहस्याप्यत्र संभवेऽपि कथंचित्सा-
दृश्यमूलत्वात्संदेहालंकारध्वन्युदाहरणत्वमिति युक्तमेव ॥

इति संदेहालंकारप्रकरणम् ।

अथ भ्रान्तिमान्—

कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि ।

आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः ॥

पिहितात्मनीत्यनेनारोप्यमाणानुभवस्य स्वारसिकं कविप्रतिभया
कल्पनं विवक्षितम् । तस्यैव विषयविधानसामर्थ्यात् । अतो रूपकादौ
नातिव्याप्तिः । उदाहरणम्—

‘कपाले मार्जारः पय इति करांलेढि शशिन-

स्तरुच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करी संकलयति । १५५

रतान्ते तरुस्थान्हरति वनिताप्यंशुकमिति

प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥’

अत्र लेहनादिप्रवृत्तिपर्यन्ततोक्तेः स्वारसिक एव विभ्रमः कविप्रति-
भया चन्द्रिकोत्कर्षद्योतनाय निबद्धः ।

कचिद्भ्रान्तेरुत्तरोत्तरं पल्लवेन चमत्कारः—

‘बलाल क्षोणिपाल त्वदहितनगरे संचरन्ती किराती
कीर्णान्यादाय रत्नान्युरुतरस्वदिराङ्गारशैक्काकुलाङ्गी ।
कृत्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीमूतनेत्रा धमन्ती
श्वैसामोदानुधावन्मधुकरनिकरैर्धूमशङ्कां करोति ॥’

कचिद्भिन्नरुतृकोत्तरोत्तरभ्रान्तिनिबन्धनेन चमत्कारः ।

‘शिञ्जानैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकै-
स्तत्रासोल्लसलीलः किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः ।
तल्लोपायाल्पन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः फाफलोकै-
रित्थं चोलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥’

कचिदन्योन्यविषयभ्रान्तिनिबन्धनेन । यथा—

‘पलाशयुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः ।
सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति ॥’
‘विस्फूर्तिमत्यां कीर्तौ ते विधिवैकुण्ठशंकराः ।
आरोढुं शयितुं वस्तुमाकाङ्क्षन्ति महीतले ॥’

इत्यत्र भ्रान्तिमदलंकारो व्यङ्ग्यः ।

सादृश्यान्वमूलो सदेहविग्रमौ ससदेहभ्रान्तिमदलंकारप्रयोजकौ न
भवतः । यथा—

‘अमुष्य धीरस्य जयाय सादृसी शरासनज्यां विशिगैः सनाथयन् ।
निमज्जयागास यशांसि संशये सरस्विलोकीविजयार्जितान्यपि ॥’

१. ‘जलाङ्क’ ग. २. ‘शशं करोति’ ग. ३. ‘शामोदानुधावनेः’ ग घ.
‘शामोदानुधावने मधुकरनिकरे’ ट.

‘दामोदरकराधातचूर्णिताशेषवक्षसा ।

दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नमस्तलम् ॥’

आद्ये दुर्जयविजयोद्योगसाहसप्रयुक्तः कीर्तिग्रंथसदेहः । द्वितीये
गाढमर्मप्रहारकृतचन्द्रविभ्रम इति ।

इति भ्रान्तिमत्प्रकरणम् ।

अथोल्लेखालंकारः—

निमित्तभेदादेकस्य वस्तुनो यदनेकधा ।

उल्लेखनमनेकेन तमुल्लेखं प्रचक्षते ॥

यत्र नानाविधधर्मयोग्येकं वस्तु तत्तद्धर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेन
ग्रहीत्रानेकधोल्लेख्यते स उल्लेखः ।

‘कीर्तिगङ्गाहिमक्षमाभृदोज सूर्योदयाचलः ।

शत्रुसेनाब्धिमन्थाद्रिगुणरत्नैरुदहणः ॥’

इति मालारूपके एकस्य राज्ञो यशस्वित्वादिधर्मयोगरूपनिमित्तभेदात्तुपा-
राद्रित्वाद्यनेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिनिरासायानेकेत्युक्तम् ।
तत्र ग्रहीतृभेदनिबन्धनं न भवत्यनेकधोल्लेखनमिति नातिव्याप्तिः ।

‘विद्याविक्रमसौन्दर्यतपसां निधिमागतम् ।

पश्यन्ति विबुधाः शूराः स्त्रियो वृद्धाश्च कौतुकात् ॥’

इत्यत्रैकस्य वर्ण्यस्य विद्याद्यनेकधर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेन ग्रही-
त्रोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणायानेकधेत्युक्तम् । तत्र कौतुका-
त्स्वरूपावलोकनमात्रनिबन्धनं नानेकधोल्लेखनमिति तद्व्यावृत्तिः । शिञ्जा-
नैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकैः’ इत्युदाहृत्यायामनेककर्तृक-

आन्तिपरम्परायां स्तनादीनां मञ्जरीसादृश्यादिनिमित्तभेदादनेकेन चञ्चरी-
कादिना मञ्जरीत्वाद्यनेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणायैकस्य
वस्तुन इत्युक्तम् ।

‘कीर्तौ विस्फूर्तिमत्यां ते मृणालक्षीरशङ्किनः ।

द्वयेऽपि नागास्तन्वन्ति जिह्वान्तोल्लेखनं मुहुः ॥’

इति आन्तिमदुदाहरणे एकस्या एव कीर्तनेनेकेन कुञ्जरमुजंगरूपेण
अहीना मृणालक्षीररूपत्वाद्यनेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्ति-
निरासाय निमित्तभेदादित्युक्तम् । तत्र कीर्तिगतं धावल्यमेकमुल्लेख-
द्वयेऽपि निमित्तम् । यद्यपि गजमुजंगानां स्वस्वप्रियाहारलोभरूपनिमित्त-
भेदोऽप्यस्ति, तथापि निमित्तभेदादित्यनेनैकनिमित्तविरहो विवक्षित इति
तद्व्यावृत्तिः । तस्य संग्राहत्वे निमित्तभेदादिति स्वरूपकथनमात्रम् ।
एवमपि यदि—

‘कान्त्या चन्द्रं विदुः केचित्सौरभेणाम्बुजं परे ।

यत्र तव वयं म्रमस्तपसेवयं गतं द्वयम् ॥’

इत्यपह्नवोदाहरणविशेषेऽतिव्याप्तिः शङ्का, तदानीमनेकघोल्लेखनं
निषेधास्पृष्टत्वेन विशेषणीयम् । तत्राघोल्लेखनद्वयं परमतत्त्वोपन्यास-
सामर्थ्याद्गम्यमाननिषेधमिति नातिव्याप्तिः ।

‘स्त्रीभिः कामोऽर्धिभिः स्वर्द्धुः फालः शत्रुभिरेक्षि सः ।’

अत्र चानेकघोल्लेखने रुच्यर्थित्वमयादिकं यथायोगं प्रयोजकम् ।
रुचिरभिरतिः । अर्थित्वं लिप्ता । द्विविधश्चायमुल्लेखः । शुद्धोऽलंका-
रान्तरसंकीर्णश्च । तत्र शुद्धो यथा—

‘गजरातेति वृद्धामिः श्रीकान्त इति यौवनेः ।

ययास्वितश्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुकम् ॥’

१. ‘स्त्रीभिः कामः’ इत्यारभ्य ‘अर्थित्वं लिप्ता’ इत्यन्तः पाठः क. पुल्लिङ्गे तादृशः.

अत्र यस्तथा भीतं भक्तं गजं त्वरया त्रायते स सोऽयमादिपुरुष इति वृद्धाभिः संसाराद्भीत्या तदभयार्थिनीभिः कृष्णः पुरः प्रविशन् दृष्टः, यस्तथा चञ्चलत्वेन प्रसिद्धाया लक्ष्म्या अपि कामोपचारवैदग्ध्येन नित्य-
बल्लभः सोऽयं दिव्ययुवेति युवतीभिः सोत्कण्ठाभिर्दृष्टः, बालाभिर्बालस्व-
भावाद्यथास्थितरूपवेषयुक्तो दृष्ट इति सर्वत्र वस्तुसत्ता नानारूपेणोल्लेखा-
दयं शुद्धः । यथा वा हर्षचरिते श्रीकण्ठजनपदवर्णने—

‘यस्तपोवनमिति मुनिभिः, कामायतनमिति वेश्याभिः, संगीतशा-
लेति लासकैः, यमनगरमिति शत्रुभिः, चिन्तामणिरित्यर्थिभिः, वीरक्षेत्र-
मिति शूलोपजीविभिः, गुरुकुलमिति विद्यार्थिभिः, गन्धर्वनगरमिति
गायकैः, विश्वरूर्ममन्दिरमिति विज्ञानिभिः, लाभभूमिरिति वैदेह्यैः, श्री-
धूर्तस्थानमिति वन्दिभिः, साधुसमागम इति सद्भिः, यज्ञपञ्चरमिति
शरणागतैः, विटगोष्ठीति विदग्धैः, सुकृतपरिणाम इति पथिकैः, असु-
रविवरमिति बाहिकैः, शक्याश्रम इति शमिभिः, अप्सरःपुरमिति का-
मिभिः, महोत्सवसमाज इति चारणैः, वसुधारेति च विप्रैरगृह्यत ।’

अत्र तपोवनादिभूयिष्ठत्वात्तपोवनाद्युल्लेखः शुद्धः । अत्रैव यमनगर-
त्वाद्युल्लेखः संकीर्णः । तत्र यदि यमनगरत्वादीनामुपरज्जकतामात्रेणान्व-
यस्तदा रूपकसंकरः । यदि तादृष्यानुभावगोचरतया, तदा आन्तिमत्सं-
करः । अयं चोल्लेखो वर्ण्यगुणोत्कर्षख्यापनायाचेतनकर्तृकोऽपि निब-
ध्यते । यथा तत्रैव हर्षवर्णने—

‘निःस्नेह इति धनैः, अनाश्रयणीय इति दोषैः, निग्रहरुचिरिती-
न्द्रियैः, दुरुपसर्प इति कलिना, नीरस इति व्यसनैः, भीरुरित्ययशसा,

१. ‘चिन्तामणिभूमिः’ इति हर्षचरिते. २. ‘वणिग्भिः’ ग. ३. ‘असुरविवरमिति
वानिकैः’ इति हर्षचरिते वानिकैर्विवरव्यसनिभिरिति तत्र टीकायाम्.

‘दुर्ग्रह-वित्तवृत्तिरिति वित्तमुवा, स्त्रीपर इति संस्वत्या, षण्ठ इति पर-
कलत्रैः, काष्ठासुनिरिति यतिभिः, धूर्त इति वैश्याभिः, विनैय इति
सुहृद्भिः, कर्मकर इति विप्रैः, असहाय इति शत्रुयोधैः, एकमप्यनेकधा
‘गृह्यमाणम्’ इति ।

श्रान्तिमदलंकारादयोऽप्येवमचेतनकर्तृका निबध्यन्ते—

‘भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहेन्दो-

रुच्चायचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ।

दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति

व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥’ इत्यादौ ।

‘मधुलुब्धा मधुकरास्तृपिताश्च चकोरका ।

सुगन्धि कान्तिसंपन्नमनुधावन्ति ते सुखम् ॥’

इत्यत्रोल्लेखो व्यङ्ग्यः । ‘विद्याविक्रमसौन्दर्य’ इति श्लोके विद्यादीनां
स्वरूपायलोकनकौतुकमात्रे निमित्ततया यदि न विश्रान्तिः, किं तु विद्व-
च्छाद्युल्लेखदवलोकनकौतुकनिमित्ततया पर्यवसानं तदा तत्राप्युल्लेख-
गतानेकधास्वविच्छित्तिविशेषस्य गम्यत्वादुल्लेखालंकारो गम्यः ।

‘परिष्ठाद्वामुकशुनामेकस्यामेव योषिति ।

कुणपः कामिनी भक्षयमिति तिस्रो विरूपणाः ॥’

इत्यत्राप्युल्लेख इष्यत इति लक्षणस्य नातिव्याप्तिः ।

अथापर उल्लेखप्रकारः—

‘गृहीतृभेदाभावेऽपि विषयाश्रयभेदतः ।

एकस्यानेकधोल्लेखमप्युल्लेखं प्रचक्षते ॥’

तत्र विषयभेदादनेकघोल्लेखः, शुद्धः संकीर्णश्च । शुद्धो यथा—

‘अकृशं कुचयोः कृशं वल्लभे विपुलं चक्षुषि विस्तृतं नितम्बे ।

अधरेऽरुणमाविरस्तु चित्ते करुणाशालिकपालिभागधेयम् ॥’

‘गुरुर्वचसि, पृथुरसि, विशालो मनसि, जनकस्तपसि, सुमित्रस्ते-
जसि, सुमन्त्रो रहसि, बुधः सदसि, अर्जुनो यशसि, भीष्मो धनुषि’
इत्यादौ श्लेषसंकीर्णः ॥

‘हंसमयीव गतिपु, परपुष्टमयीवालापे, चक्रवाकमयीव पतिप्रेमणि,
प्रावृण्मयीव पयोधरोन्नतौ, कमलमयीव कोशसंग्रहेषु, कुसुममयीव फल-
दानेषु’ इत्याद्युत्प्रेक्षासंकीर्णः । पयोधरोन्नतावित्यादौ विषयांशे श्लेषसं-
कीर्णश्च । ‘युधिष्ठिरः सत्यवचसि’ इत्यादौ रूपकसंकीर्णः ।

‘युधिष्ठिरसमः सत्यवचसि’ इत्यादावुपमासंकीर्ण इत्याद्युत्प्रेक्षम् ।

अधिकरणभेदेनानेकघोल्लेखो यथा—

‘वर्धिष्णोरुपरि क्षणं रविरमूच्छन्नं बलिध्वंसिनो

रत्नं मूर्ध्नि ललाटसीम्नि तिलकं कर्णान्तिके कुण्डलम् ।

अंसे चक्रमुरस्थले मणिवरो नाभौ सरोजासनो

यस्याद्वौ कटकस्त्रिविक्रमगतेः पायादपायात्स वः ॥’

अत्र रूपकसंकीर्णः । भगवल्ललाटमध्यकर्णान्तादितत्तदवयवामिमुख-
स्थितग्रहीतृभेदनिमित्तोल्लेखसंकीर्णश्च । एकस्यैव द्रष्टुर्ललाटमध्ये कर्णा-
न्तिके च रविदर्शनासंभवात् ।

‘यस्य वह्निमयो हृदयेषु, जलमयो लोचनपुरेषु, मारुतमयः श्वसि-
तेषु, क्षमामयोऽङ्गेषु, आकाशमयः शून्यतासु, पञ्चमहामूतमयो मूर्त-
इवाद्दृश्यत निहतप्रतिसामन्तान्तःपुरेषु प्रतापः ।’

अत्र वह्निजलदिशब्दगृहीततापवाष्पादिरूपाणां प्रतापकार्याणां प्रतापस्य चाभेदकथनं हेत्वलंकार इति तत्संकरः । मतान्तरे रूपकसंकरः ।

‘कस्तूरीतिलकादि-मालफलके, देव्या मुखाम्भोरुहे

रोलम्बन्ति, तमाललोलमुकुलोत्तंसन्ति मौलिं प्रति ।

याः कर्णे विकचोत्पलन्ति, कुचयोः श्ले च कालागुरु स्थास्यन्ति, प्रथयन्तु तास्तव शिवं श्रीकण्ठकण्ठत्विपः ॥’

अत्रोपमासंकीर्णः । केचित्तु तत्तदधिकरणौचित्यात्कस्तूरीतिलकादि-तादात्म्यसंभावनायामुपमार्थे विहितोऽपि किबुत्प्रेक्षायां पर्यवस्यतीत्युपमो-पक्रमोत्प्रेक्षेयमित्याहुः । तन्मते उत्प्रेक्षासंकीर्णः । एवमलंकारान्तरसं-करोऽप्युन्नेयः ।

इत्युल्लेखप्रकरणम् ।

अथापह्नुतिः—

प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनम् ।

साम्यादपह्नुतिर्वाक्यभेदाभेदवती द्विधा ॥

अन्यत्वकल्पनमात्रं रूपके, विषयनिषेधमात्रं ‘नाहं द्विती वरतनोर-तापोऽतिभास्वरः’ इत्याक्षेपे, उभयमपि साम्यविशेषणरहितम् । न पञ्च-विशिखः कामः किं त्वपञ्चशिलीमुखः’ इत्यतिशयोक्तौ चातिव्याप्तमिति विशिष्टोपादानम् । न चैवं ‘न पद्म मुखमेवेदम्’ इति तत्त्वाख्यानोप-माया विषये पद्मत्वनिषेधस्य मुखत्वप्रकल्पनस्य च सत्त्वादतिव्याप्तिः । प्रकल्पनपदस्यारोपपरत्वात् । ‘निषिध्य विषयं साम्यादन्यारोपः’ इति क्त्वाप्रत्ययेन लक्षणं नोक्तम् । वक्ष्यमाणोद्गाहणे आरोपपूर्वकापह्नुतेऽति-व्याप्तिप्रसङ्गात् ।

इयं च साक्षान्निषेधकनञादिप्रयोगे परपक्षत्वाद्युपन्यासे निषेधसामर्थ्याद्गम्यत्वे च वाक्यभेदेन प्रवर्तते । विषयासत्यत्वप्रतिपादकच्छद्गनिभकपटव्यानादिशब्दप्रयोगे विषयासत्यत्वपर्यवसायिरूपवपुर्नाममङ्ग्यादिशब्दप्रयोगे च तदभेदेन ।

अत्र वाक्यभेदेऽपहवपूर्वक आरोप आरोपपूर्वकापहवश्चेति द्वैविध्यम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘अवास, प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये

कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।

अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्फन्दशिशिरे

रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥’

यथा वा—

‘नेदं नमोमण्डलमम्बुराशिर्नेमाश्च तारा नवफेनपुञ्जाः ।

नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नायं कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥’

पूर्वत्र निरवयवापह्वतिरत्र सावयवेति भेदः ।

‘अङ्ग केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे

सारङ्गं कतिचिच्च संजगादिरे भूच्छायमैच्छन्परे ।

इन्दौ यद्गलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते

तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥’

इत्यत्राप्यपहवपूर्वक आरोप । अपहवस्तु परपक्षोपन्यासादर्थसिद्धः ।

‘विकसदमरनारीनेत्रनीलाब्जपण्डा-

न्यधिवसति सदा यः सयमाध कृतानि ।

न तु रुचिरकलापे वर्तते यो मयूरे
वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं व. ॥'

अत्रारोपपूर्वकोऽपहवः शाब्दः ।

‘मन्थानमृमिधरमूलशिलसहस-
संघट्टनव्रणकिणः स्फुरतीन्दुमध्ये ।

छाया मृगः शशक इत्यपि पामराणा
लोके गतानुगतिकं प्रथितं प्रवादः ॥’

अत्राप्यारोपपूर्वकोऽपहवः । स च पामरवचनोपन्यासादर्थसिद्धः ।
एतानि वाक्यभेदेनोदाहरणानि । एकवाक्यतायां तु—

‘वत सखि कियदेतत्पश्य वीरं सारस्य
प्रियविरहकृशोऽस्मिन्कामिलोके तथा हि ।

उपवनसहकारोद्भासिमृत्तच्छलेन
प्रतिविशितमनेनोदृङ्कितं कालकूटम् ॥’

‘अमुष्मिन्नावण्यमृतसरसि नूनं मृगदन्तः
सारः शयैष्ठुष्टः पृथुजघनभारे निपतितः ।

यदज्ञाप्राराणां प्रशमपिशुना नाभिरुहरे
शिला धूमस्त्रेयं परिणमति रोमावलिपुः ॥’

पूर्वत्र न समृद्धाणि सहकाराणि, अपि तु सकलकूटाः शरा इत्य-
सत्यत्वाभिधायिच्छलशब्दवशात्प्रतीयते । उत्तरत्र नैव रोमावलिः किं
तु धूमशिखेत्यसत्यपर्यवसायिपु शब्दबल्यत्प्रतीयते ।

केचित्तु सादृश्यव्यक्तयेऽपहवदपहवाय सादृश्यमप्यपहुत्यलंकारं
वदन्ति । यथाहुः—

‘सादृश्यव्यक्तये यत्रापहवोऽसावपहुतिः ।’

अपहवाय सादृश्यं यत्रास्त्येषाप्यपहुतिः ॥’ इति ।

उदाहरन्ति च—

‘आकृष्यादावमन्दग्रहमलकचयं वक्रमासज्य वक्रे

कण्ठे लग्नः सुकण्ठः प्रसरति कुचयोर्दन्तगाढाङ्गसङ्गः ।

बद्धासक्तिर्नितम्बे पतति चरणयोर्यः स तादृक्प्रियो मे

बाले लज्जा निरस्ता न हि न हि सरले चोलकः किं त्रपाकृत् ॥’

अत्रान्वेषितं प्रियमपहुत्य चोलकत्वारोपः । तदर्थं च प्राक् प्रिय-
चोलसदृशधर्मोपन्यासः । अत्रेदमपहुतिकथनं व्याजोक्त्यलंकारं पृथग-
नङ्गीकुर्वतामुद्गातादीना मतमनुसृत्य । ये तु उद्विन्नवस्तुनिगूहनं व्याजो-
क्तिरिति व्याजोक्त्यलंकारं पृथगिच्छन्ति तेषामिहापि व्याजोक्तिरेव
नापहुतिरिति रुचकादयः । दण्डी त्वपहुतेः साधर्म्यमूलत्वनियममनादृत्य
‘किञ्चिदपहुत्य कस्यचित्प्रदर्शनमात्रमपहुतिः’ इति लक्षयित्वोदाजहार—

‘अपहुतिरपहुत्य किञ्चिदन्यार्थसूचनम् ।

न पद्मेपुः सरस्तस्य संहसं पत्रिणामिति ॥

चन्दनं चन्द्रिका गन्धो गन्धवाहश्च दक्षिणः ।

स्वयमग्निमयी सृष्टिः शीता किल परान्प्रति ॥

अमृतस्यन्दिकिरणश्चन्द्रमा मम नो मतः ।

अन्य एवायमर्कात्मा विपनिप्यन्ददीधितिः ॥’

साधर्म्यमूला त्वपहुतिरिति तेन व्याहृता ।

‘त्वदालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते

विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमपि ।’

अथ स्थित्याणिस्त्वरितमपमृज्यैतदपरा .

करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्टाच्च लिखति ॥'

इत्यादावपहुतिध्वनिरुदाहर्तव्यः । अत्र हि चक्रमुर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः किं तु पुण्डरीकाक्ष इति कयाचिद्व्यञ्जितम् । अन्यथा तु तस्याप्येतादृशं रूपं न संभवतीत्याशयेन नायं पुण्डरीकाक्षोऽपि किं तु मन्मथ इति तदभयमुन्मृज्य पुष्पसायकमकरध्वजलेखनेन व्यञ्जितम् ॥

इत्यपहुतिप्रकरणम् ।

अथोत्प्रेक्षांलंकारः—

यत्रान्यधर्मसंबन्धादन्यत्वेनोपतर्कितम् ।

प्रकृतं हि भवेत्प्राज्ञास्तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥

यथा—

‘बालेन्दुवक्राण्यविकाशमावाह्युः पलाशान्यतिलोहितानि ।

सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्पलीनाम् ॥’

अत्र प्रकृतानि पलाशकुसुमान्यप्रकृतनखक्षतधर्मवक्रत्वलौहित्यसंबन्धात्रनखक्षतत्वेनोपकल्पितानि । तर्कः संभावनामात्रं न त्ववधारणम् । तदीयधर्मो हि तत्तादात्म्यसंभावनामात्रहेतुर्न व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गवदवधारणहेतुः । न चात्रैवशब्दस्य सादृश्यपरत्वमित्युपमाशङ्का कार्या । उपमाया यत्र कचित्स्वितैरपि नखक्षतैः सह वक्तुं शक्यतया वसन्तनायकसमागतवनस्पलीसंयन्धित्वविशेषणकरूपनानपेक्षत्वात् । पलाशकुसुमानां नखक्षततादात्म्यसंभावनायामेव तथाविधविशेषणस्योपयुक्तत्वात् ।

एवमन्यत्रापि यत्र यत्राप्रकृततादात्म्यसंभावनोपयुक्तविशेषणकल्पना तत्र सर्वत्राप्युत्प्रेक्षावगन्तव्या । यथा—

‘उवाह या तनुलता भृङ्गालीरोमवल्लरीम् ।

पश्चाद्विमुक्तां वैमल्याद्विम्बितामिव वेणिकाम् ॥’

उपमा यत्र कचित्सितयापि वेणिकया वक्तुं शक्येति तत्रानुपयुक्ता, वैमल्यात्पुरोभागप्रतिबिम्बितत्वरूपविशेषणकल्पना तादात्म्यसंभावनार्था । यत्र तु संभावनोपयुक्तविशेषणकल्पनारहितमुपमानं निबध्यते तत्र परमिवशब्दः सादृश्यपर इत्युपमालंकारः । अमुमेव विभागमभिप्रेत्य चक्रवर्तिनोक्तम् ‘यदायमुपमानांशो लोकतः सिद्धिमृच्छति’ इत्यादि । दण्डिनापीवशब्दस्योत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वयुक्तम् ।

‘मन्ये, शङ्के, ध्रुवं, प्रायो, नृनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥’ इति ।

अत्रादिशब्देन तर्कयामि, संभावयामि, जाने, उत्प्रेक्षे, स्यात्, इत्येवमादीनां संग्रहः । अत्र च

‘कस्तूरिकामृगाणामण्डाद्गन्धगुणमखिलमादाय ।

यदि पुनरहं विधिः स्वां खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥’

‘यद्यनुष्णो भवेद्वहिर्यद्यशीतं भवेज्जलम् ।

मन्ये दृढव्रतो रामस्तदा स्यादप्यसत्यगाक् ॥’

इत्यादिप्यतिव्याप्तिवारणाय धर्मसंग्रहादित्युक्तम् । तेषु हि ‘यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्’ इत्यतिशयोक्त्यलंकारविषयेषु, ‘संभावनं यदीदृशं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये’ इति संभावनालंकारविषयेषु वा निर्निमित्तमेव तथा तथोपतर्कणम् । तथापि—

‘सर्वातिशायिसौन्दर्यं शङ्के सत्यवतो मुग्धम् ।

येन सा भृगशावाक्षी सावित्री तरलीकृता ॥’

इत्यादिष्वतिव्याप्तिः स्यादिति तद्वारणायान्यधर्मसंबन्धादित्युक्तम् ।
 तत्र सावित्रीहृदयतरलीभावकारकत्वादिना स्वधर्मेणैव वितर्कणमिति
 नातिव्याप्तिः । ।

‘विरक्तसंख्यापरुषं पुरस्ताद्यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।

— सङ्गे हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्धतो मां भरतः ससैन्यः ॥’

। इत्यत्रातिव्याप्तिवारणायान्यत्वेनेति विशेषणम् । तत्र ससैन्ये प्रत्यु-
 द्धन्तर्येन्यत्रापि दृष्टस्याग्रेरजोगमनस्य संबन्धेन निमित्तेन भरतः प्रत्युद्ध-
 तत्वेन वस्तुसद्वपेणैवोपतार्कितो न त्वन्यत्वेनेति नातिव्याप्तिः ।

। ‘नरसिंहमहीपाल विदुस्त्वां मकरध्वजम् ।

मार्गणास्तव संजाताः कथं सुमनसोऽन्यथा ॥’

इत्यत्रातिव्याप्तिवारणायोपतार्कितमित्युक्तम् । तत्रानुमानालंकारविषये
 सुमनोमार्गणत्वेन मन्मथत्वव्याप्तिलिङ्गेन राशि मन्मथत्वमवधृतं न संमा-
 चनामात्रम् ।

‘इन्दुलिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव

प्रलानारुणिमेव विद्रुमलता श्यामेव हेमप्रभा ।

कार्कश्यं कलया च फोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं

सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां वर्हाः सगर्हा इव ॥’

इत्यत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतमित्युक्तम् । तत्र निरतिशयसौन्दर्य-
 सीतावदनादिसन्निधानेन तद्वदनाद्युपमानेष्वपि निकर्षापादकेन प्रशस्तोप-
 मानेष्विन्द्रादिष्वप्रकृतेष्वञ्जनलेपादिनिकर्षसमावना क्रियत इति नाति-
 व्याप्तिः । नन्वेवमपि—

‘असाद्विक्रमचेष्टितानि निखिलत्रैलोक्यहेलाजय-

महीभूतसुरासुराणि भवतो भूमेः सुता शृण्वती ।

पत्यौ द्वेषकषायितेन मनसा स्निग्धा मयि स्थास्यति
स्त्रीणां प्रेम यदुत्तरोत्तरगुणग्रामस्पृहाचञ्चलम् ॥'

इत्यत्र चाञ्चल्यसहचरितत्वेनान्यत्र दृष्टस्त्रीत्वस्य संबन्धेन निमित्तेन
वस्तुतः प्रत्येकस्थिरचित्ता देवी सीता चञ्चलत्वेनोपतर्किता । न च तत्रो-
त्प्रेक्षालंकारः । रावणकृततदीप्सितसंघटनानुकूलविचारमात्रस्य निवद्धत्वेन
विच्छिन्निविशेषाभावात् । न चान्यधर्मसंबन्धादित्यत्र धर्म उपमायामिव
सहृदयहृदयाह्लादी विवक्षितः, न तु साधारणधर्ममात्रम् । तथा च
नोक्तातिव्याप्तिः । स्त्रीत्वादेश्चाञ्चल्यादिसंभावनामात्रप्रयोजकत्वेऽपि
सहृदयहृदयाह्लादिसाधारणधर्माभावेनोपमालंकारप्रयोजकत्वाभावादिति वा-
च्यम् । तथा सति—

‘स्तनाभिरामस्तवकां नूनं सीतेति बह्वरीम् ।

संभावयन्धुपतिर्धावति स्म दिदृक्षया ॥’

इत्यत्रातिव्याप्तेरवारणात् । न चाहार्यत्वं तर्कविशेषणम् । दृष्ट-
त्वाहार्या संभावनेति वाच्यम् । तथा सति ‘शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः’
इति संभावनाया अप्यनाहार्यत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थस्यान्यत्वेनेत्यस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गादिति चेत्, नैवम् । अन्यत्वेनेत्यस्यान्यत्वेनावगतपरतया तत्सैवा-
हार्यत्वविशेषणपर्यवसायित्वात् ।

ननु तथापि नैतल्लक्षणम्, अव्याप्तेः । तथा हि । यत्र स्वमात्रधर्मा-
दन्यमात्रधर्माद्वा किंचिदुत्प्रेक्ष्यते तत्रान्यधर्मसंबन्धादिति लक्षणांशा-
भावादव्याप्तिः । यथा—

‘अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनियम्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्कुलीकृतसरोजलोचनं बुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥’

‘भूयस्तराणि यदमूनि तमस्विनीषु

ज्योत्स्नीषु च प्रविरलानि ततः प्रतीमः ।

संध्यानलेन भृशमम्बरमूपिकाया-

मावर्तितैरुडुभिरेव कृतोऽयमिन्दुः ॥’

इत्यत्राद्योदाहरणेऽङ्गुलीसदृशीभिर्मरीचिभिः, केशसंचयसदृशस्य तिमिरस्य ग्रहणात्स्वमात्रधर्मादेव अशिनश्चुम्बनमुत्प्रेक्षितम् । द्वितीये ताराविरलत्वाविरलत्वरूपेणान्यमात्रधर्मेण चन्द्रस्य संध्यानलमध्यगाम्बर-
मूपिकावर्तिततारानिकरनिमित्तत्वमुत्प्रेक्षितम् । किं च हेतुफलधर्मस्वरूपो-
त्प्रेक्षास्यन्यत्वेनेति लक्षणांशाभावादव्याप्तिः । यथा—

‘सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां अष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविस्लेपदुःखादिव बद्धमौनम् ॥’

इति हेतुत्प्रेक्षोदाहरणे नूपुरगतेन दुःखिसाधारणेन मौनित्वेन निमित्तेन नूपुरे तद्वेतुभूतदुःखमेव धर्मतयोत्प्रेक्ष्यते, न तु दुःखितादात्म्यम्, दुःखशब्दस्योपरि तुमुनाद्यश्रवणात् । एवम्—

‘चोत्स्य यद्भीतिपलायितस्य भालत्वचं कण्ठसिनो वनान्ताः ।

अद्यापि किं वानुमविष्यतीति ध्यपाटयन्द्रगुमिवाक्षराणि ॥’

इति पलोत्प्रेक्षोदाहरणे द्रुमगतेन ललाटाक्षरदर्शनप्रवृत्तपुरषसाधारणेन ललाटपाटनेन निमित्तेन द्रुमाणां तत्फलं ललाटाक्षरदर्शनमुद्देश्यमिति धर्मतयोत्प्रेक्ष्यते न तु ललाटाक्षरदर्शनप्रवृत्तधर्मितादात्म्यम्, द्रष्टुमित्यस्य धर्मपर्यन्तत्वाभावात् । तथा—

‘पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः केनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्दुर्निष्पीव दिगङ्गना ॥’

इति धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणे समुद्रस्य चन्दनपर्यन्तत्वाभावात्

तटे हस्तस्थानीयतरङ्गाग्रैः फेनचन्दनपेषकत्वेन शशाङ्कस्य करैर्दिग्गङ्गा-
दिधवलीकरणेन च प्रतीयमानेन निमित्तेन तत्कर्तृकं पेपणलेपनमात्र-
मुत्प्रेक्ष्यते, न तु तयोः पेपणलेपनकर्तृतादात्म्यम् । पिनष्टि लिम्पतीत्या-
ख्यातयोः कर्तृवाचकत्वेऽपि 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति न्यायेन कर्तुः
प्रधानभूतक्रियोपसर्जनस्यान्यत्रान्वयासंभवात् । अत एव 'लिम्पतीधि-
'तमोऽङ्गानि वर्पतीवाङ्मनं नभः' इत्युत्प्रेक्षामुदाहृतवता दण्डिनोक्तोदा-
हरणयोरिवशब्दश्रवणालेपनवर्पणकर्तृभ्यां तमोनभसोरुपमामाशङ्क्य—

‘कर्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।

स्वक्रियासाधने व्यग्रो नालमन्यदपेक्षितुम् ॥’

इति दूषितम् ।

‘वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवत्सदीये ।

शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लवण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥’

इत्यत्र निरतिशयलवण्यशालिजङ्घासृष्टानुमितेन निःशेषलवण्यको-
शव्ययेन निमित्तेन विधातुः शेषाङ्गनिर्माणोपयुक्तलवण्योत्पादने यत्न-
मात्रमुत्प्रेक्ष्यते, न तु तथाभूतयत्नवत्तादात्म्यमिति स्पष्टमेव ।—

अपि चाप्रकृतधर्मिकोत्प्रेक्षायां प्रकृतमित्यंशाभावादव्याप्तिः । यथा—

‘हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।

कृतमध्यत्रिलं विलोक्यते घृतगम्भीरखनीखनीलिम ॥’

अत्र कृतमध्यत्रिलमिति पदार्थहेतुः कलाव्यलिङ्गापेक्षयातिशयोक्त्या
कृतमध्यरन्ध्राकाशनैर्यत्वेनाध्यवसितो यः कलङ्कस्तद्वत्त्वेन निमित्तेन
कलङ्काध्यवसितघृतमध्यरन्ध्राकाशनैर्यत्वनिमित्तोत्प्रेक्षितं ‘कृतमध्यत्रिल-
त्वेन निमित्तेन वा चन्द्रमण्डलं दमयन्तीवदननिर्माणाय हृतसारत्वेनो-

त्प्रेक्षितम्, नतु प्रकृतं दमयन्तीवदनमेवोक्तप्रकाराहृतैन्दवसारांशनिर्मितत्वेनोत्प्रेक्षितम् । 'यद्वालेन्दुकलोच्चयादुपचितैः, सौररिवोत्पादितं तत्पश्येयमनङ्गमेङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम् ।' इत्यत्रेव तथाशब्दान्वयाभावात् । ननु यथा शब्दतोऽन्वयालभेऽपि 'ब्राह्मणशतं भोज्यता'मित्यत्र प्रधानमतिलङ्घ्योपसर्जने क्रियान्वयपर्यवसानम्, संख्याया भोजनान्वयायोग्यत्वात्, तथेहापि प्रधानमिन्दुमण्डलमतिलङ्घ्योपसर्जने दमयन्तीवदने इन्दुमण्डलाहृतसारांशनिर्मितत्वोत्प्रेक्षापर्यवसानं स्यात्, अप्रकृतस्यावर्णनीयत्वादिति चेत्, न । अप्रकृतवर्णनस्याप्यप्रस्तुतप्रशंसारूपेण प्रकृतातिशयाधानार्थतयान्वेतुं योग्यत्वात् । नच वाच्यं 'इन्दुर्लिप्त इव' इत्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणान्तर इवात्रापि संभावनामात्रमेव नोत्प्रेक्षेति । तत्र सहृदयहृदयाद्यादिनिमित्ताभावेनोत्प्रेक्षासामग्रीपरिपूर्त्यभावादुत्प्रेक्षाया असंभवेऽप्यत्र तत्समवादप्रस्तुतप्रशंसया सकरोपपत्तेः । तस्मादव्यासत्वाच्चेदं लक्षणं युक्तमिति चेत्—

अत्र धूमः । न तावत् 'हेतुसारम्' इत्यादावव्याप्तिः । प्रकृतशब्दस्य विषयत्वाभिमतमात्रपरत्वात् । न चैवं 'इन्दुर्लिप्त इव' इत्यादावतिव्याप्तिः । तत्र सीतावदनसंनिधाने वस्तुतोऽन्यधर्मत्वे सत्यपीन्दुगताङ्गनलिसत्त्वसंभावनायामन्यधर्मत्वस्याप्रयोजकत्वात्, धर्मस्य सहृदयहृदयाद्यादिनो विवक्षितत्वाद्वा । अन्यत्वेनेत्यस्यान्येन प्रकारेणेत्यर्थे इति न हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षास्त्वव्याप्तिः । यत्र धर्मिणि धर्म्यन्तरं, तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते तत्र धर्म्यन्तरमन्यः प्रकारः । यत्र तु कश्चिद्धर्म एव किञ्चित्प्रति हेतुतया फलतया स्वरूपेण चोत्प्रेक्ष्यते तत्र स एव धर्मोऽन्यः प्रकार इति सर्वत्राप्यनुगतेः । यद्वा हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणेऽप्यपि तादात्म्येनोत्प्रेक्षा । तथा हि । 'सिंहा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्', 'चोलस्य यद्ग्री-

तिपलायितस्य' इत्यादिहेतुफलोत्प्रेक्षोदाहरणयोस्तावद्विश्लेषदुःखल्लयाटाक्ष-
रदर्शनादिधर्मो हेतुतया फलतया वा नोत्प्रेक्ष्यते । किं तु नूपुरयुगादि-
धर्मिकं यन्निश्चलत्वकण्टकसंश्लेषादिनिमित्तकं मौनव्यापाटनादिकं तदेव
दुःखहेतुकमौनल्लयाटाक्षरदर्शनार्थव्यापाटनादितादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते । अ-
वश्यं च द्विविधस्यापि मौनादेस्तादात्म्येनाध्यवसाय आस्थेयः । अन्यथा
निश्चलत्वादिहेतुके स्वाभाविकमौनादौ दुःखादेर्हेतुत्वादिनोत्प्रेक्षणमसम-
ञ्जसं स्यात् । अङ्गीकृतश्च 'सैषा स्थली' इत्यादौ दुःखादिधर्म एव मौना-
दिहेतुतया नूपुरादिगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति वदताप्यलंकारसर्वस्वकृता द्विवि-
धस्य मौनादेरभेदाध्यवसायः । 'हेतूत्प्रेक्षायां यस्य प्रकृतसंबन्धिनो धर्मस्य
हेतुत्प्रेक्ष्यते स धर्मोऽध्यवसायवशादभिन्न उत्प्रेक्षानिमित्तत्वेनाश्रीयते'
इत्यादितद्वचनात् । आवश्यकं चान्यत्रापि कचित्कचिद्धेतूत्प्रेक्षोदाहरणे
निमित्तांशे तादात्म्याध्यवसायाश्रयणम् । यथा—

‘उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-

.. , मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्तिं प्रसममनया वक्रकान्त्येति हर्षा-

। लम्बा मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥’

अत्र हेतुतया हर्षोत्प्रेक्षां प्रति तत्फलत्वाभिमतं पादयोः पद्मलक्ष्म्या
लग्नं निमित्तं वाच्यम्, तच्च सर्वथैवासिद्धम् । अतस्तत्र पादयोर्यः
स्वाभाविकशोभासंबन्धः स एव पद्मलक्ष्मीलभत्वेनाध्यवसितो निमित्त-
मिति समर्थनीयम् । एवं निमित्तांशे तादात्म्याध्यवसानावश्यकत्वात् तत्रै-
वोत्प्रेक्षाविश्रान्तिरस्तु । नच तत्र निमित्तान्तरमन्वेष्ट्यं स्यादिति वाच्यम् ।
निश्चलत्वहेतुकमौनस्य दुःखहेतुमौनत्वेनोत्प्रेक्षायां चरणारविन्द्रविश्लेष-

कालभवत्वं निमित्तं कण्टकसंश्लेषहेतुकव्यापाटनस्य ललाटलिपिदर्शनार्थ-
व्यापाटनत्वेनोत्प्रेक्षायां महाराजोऽप्येवं कष्टमनुभवति, इतः परमपि किय-
दनुभाव्यमनेनेति जिज्ञासोत्थापकपलायनकालभवत्वमित्यादेः स्पष्टत्वात् ।

अयमेव पक्षो दण्डिनोऽभिमतः । यदाह—

‘अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥

मध्यन्दिनार्कसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः ।

मन्ये मार्तण्डगृक्षाणि पद्मान्युद्धर्तुमुद्यतः ॥

क्षातुं पातुं विसान्यतुं करिणो जलगाहनम् ।

तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥’ इति ।

अत्र संतापनिवृत्त्यर्थत्वेनान्यथैव स्थिता करिणश्चेतनस्य जलगाहन-
रूपा वृत्तिरन्यथा तद्वैरनिष्क्रयार्थजलवगाहनत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति स्वकृत-
लक्षणानुसारेणैव योजितम् ।

काव्यप्रकाशिकाकारस्याप्ययमेव पक्षोऽभिमतः । तेन हि ‘संभावन-
मथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य संमेन यत्’ इत्युपमानोपमेयस्य तादात्म्यसम्भावन-
मुत्प्रेक्षालक्षणमभिधाय ‘उन्मेयं यो मम न सहत’ इति तत्रोदाहरणं
कृतम् । ततश्च स्वकृतलक्षणानुरोधेन स्वाभाविकी पादशोभैव स्ववैरिजय-
प्रभवहर्षलम्पपद्मलक्ष्मीत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यभिमतमिति स्फुटमेव ।

तथा ‘पितृहीन तरङ्गाग्रैः’ इत्यादिधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणेन्यपि
प्रेरणादिरेव पेपणादिरूपत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । न च प्रेरणादेर्विषयस्यानुपादानं
दोषः । अतिशयोक्तापि तदुपपत्तेः । उत्प्रेक्षाया अध्यवसायगर्भनशा
तत्र विषयनिर्गणस्योचितत्वाच्च । न च प्रेरणादेर्विषयत्वेन निनिष्ठत्वा-

भावे निमित्तान्तरमन्वेप्यं स्यादिति वाच्यम् । प्रेरणस्य पेपणरूपतयो-
त्प्रेक्षायां प्रान्तगतफेनचन्दनपुञ्जीभवनं निमित्तम् । करव्यापनस्य दिग-
ङ्गनालेपनत्वेनोत्प्रेक्षायां तद्धवलीकरणं निमित्तमिति निमित्तान्तरस्य जाग-
रूकत्वात् ।

‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्पतीवाञ्जनं नमः’ इत्यादौ व्यापनादिलेप-
नादिरूपतया सम्भावितमिति वदता कान्यप्रकाशिकाकारेणापि धर्म-
स्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणेषु तादात्म्योत्प्रेक्षणपक्ष एवाश्रितः ।

एवं ‘सुम्बतीव रजनीमुखं शशी’त्यादावपि रजन्या वदनत्वेनाध्यव-
सितं यदारम्भाख्यं मुखं तस्य शशिनश्च संबन्धश्चुम्बनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ।
‘वृत्तानुपूर्वे च’ इत्यत्रायत्नपूर्वके शेषाङ्गनिर्माणे यत्नपूर्वकत्वतादात्म्यो-
त्प्रेक्षेत्याद्यहम् ।

अन्यधर्मोऽनुगामितयैव न विवक्षितः, किं तूपमायां साधारणधर्म
इव बिम्बप्रतिबिम्बभावादिभिः सर्वैरपि प्रकारैर्विवक्षितः ।

तथा च यथा—

- ‘आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
- सुजातपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी पल्लविता लतेव ॥’
- इत्यत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावकृताभेदाध्यवसायेन ।

‘तारुण्यकुञ्जरारूढां विलासकंमलाकुलम् ।

मूर्तागिव मनोजस्य त्रैलोक्यविजयश्रियम् ॥’

इत्यत्र समासभेदाश्रयणकृताभेदाध्यवसायेन च धर्मस्य प्रकृताप्रकृत-
साधारण्यादन्यधर्मसंबन्धः । तथा—‘अङ्गुलीभिरिव’ इत्यत्रान्वयभेद-
कृताभेदाध्यवसायेन धर्मस्य प्रकृताप्रकृतसाधारण्यादन्यधर्मसंबन्धः

सुसंपाद इति न तत्राव्याप्तिः । नापि 'भूयस्तराणि' इत्यत्राव्याप्तिः । तत्रोपात्तधर्माक्षिप्तधर्मान्तरसंबन्धस्य निमित्तत्वात् । तत्र हि चन्द्ररूपविषयगतसंध्यानलमध्यगाम्बरमूर्पिकावर्तिततारानिकरनिर्मितत्वोत्प्रेक्षायां तारागतेन तत्तद्वात्रिषु विरलत्वाविरलत्वरूपेणोपात्तधर्मेण निमित्तेन धर्मस्य चन्द्रगतस्य तद्विरलत्वाविरलत्वानुविधायिवृद्धिद्वासशालित्वस्याक्षेपः ।

अयं चापरोऽपि विशेषः । अन्यधर्मसंबन्धादित्यन्यपदार्थो धर्म्युत्प्रेक्षासु विषयेव, 'धर्मोत्प्रेक्षासु तु विषयिणो धर्मस्याश्रयः । एवं स्थिते यत्रानुपातो निमित्तमूतो धर्मस्तत्र सर्वत्रापि यो धर्मोऽन्यपदार्थस्य विषयस्य च संबन्धितया संभाषनापदवीमारोहति तथाभूतोऽन्वेष्ट्यः । तत्र 'वर्षतीवाञ्जनं नमः' इत्यत्र नमोगतत्वेन वर्षणक्रियोत्प्रेक्षापक्षे नमसो भूपर्यन्तगामिनीलिमव्याप्तत्वमञ्जनवर्षुकसाधारणनिमित्तम् । तमसो व्यापने नमः कर्तृकाञ्जनवर्षणक्रियात्वोत्प्रेक्षेति पक्षे तु सकल्यस्तुसान्द्रमलिनीकरणादि । एवं 'विलेय रागसागरस्य' इत्यादौ संक्षोभकारित्वादि गम्यं निमित्तमहनीयम् । यत्र तु निमित्ततया धर्मस्योपादाने सत्यपि तत्संबन्धो विषयस्यान्यपदार्थस्य याज्यता न प्रतीयते, तत्र कचिन्निमित्तभूतधर्मादन्यस्य कस्यचिद्धर्मस्य तत्ताद्रूप्यसंपादनेन तत्संबन्धः समर्थनीयः । कचिद्विषयस्य चान्यपदार्थस्य वा तद्धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनेन, कचिन्मिलितेन तेनोगमेन, कचिदुपात्तधर्मवृत्तधर्मान्तराक्षेपेण । तत्र धर्मान्तरस्य निमित्तताद्रूप्यसंपादनमुपमायां धर्मस्य संपादनमिव त्रिभुवप्रतिबिम्बमायादिभिः प्रकारैरेव प्रदर्शिताः ।

एवं विषयस्यान्यपदार्थस्य वा धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनं रूपादिभक्त्या । तत्र विषयस्य रूपेण धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनं यथा—

‘अस्यां मुनीनामपि मोहमूढे भृगुर्मेहान्यत्कुचशैलशीली ।

नानारदाह्लादि मुखं श्रितोरूर्यासौ महामारतसर्गयोग्यः ॥’

अत्र भृग्वादिमुनिरूपविषयगतदमयन्तीगोचरमोहोत्प्रेक्षायां यदेव तत्कुचपरिशैलनादि निमित्तं न तद्विषयगतं किं तु तटादिगतम् । तस्य भृग्वादिशब्दस्तेपेण विषयगततानिर्वाहः । अपहृत्या यथा—

‘किंशुकव्यपदेशेन तरुमास्त्व सर्वतः ।

दग्धां दग्धामरण्यानीं पश्यतीव विभावसुः ॥’

अत्र दावानलरूपविषयगतदग्धावग्धवनप्रवेशदर्शनक्रियोत्प्रेक्षायां तरु-
समारोहणं निमित्तम् । तदपि न विषयगतं किं तु किंशुकपुष्पगतम् ।
तत्रापि यद्यपि मुख्यं समारोहणं नास्ति तथापि तदीयं तरुसमाश्रयणमेव
तदारोहणत्वेनाध्यवसितम्, ततश्च तत्रापहृत्या विषयस्य किंशुकपुष्पता-
द्रूप्यसंपादनेन धर्मसंबन्धनिर्वाहः ।

१. नैपथे सप्तमे सगे दमयन्तीवर्णनमिदम्, तत्र ‘अस्यामिति । अह अस्या
व्यासादिमुनीनामपि मोहं कहे तर्क्यामि । मुनवोऽप्येतानामभित्य तिष्ठन्तीति । अथ च
जितेन्द्रियाणामप्यस्यां निपथे मोह मदनधिकार तर्क्यामि । तेऽप्यनया मोहिता इत्यर्थः ।
यसात् महान् अतितापसो भृगुः कुचशैलशीली कुचपर्वतसेवी । मुनीनां पर्वताश्रयत्वात्
पर्वतपुष्पा स्तनावाभवति । अथ च कामपीडितत्वादसुखावेतत्कुचौ मर्दयितुमिच्छति ।
अथ च मृगुरतः पर्वताश्रयेण वर्तते । कुचयोः पार्श्वभागोऽवटतुल्य इत्यर्थः । शैलमेव
शैलं कुचयोः शैलं स्वभावं धीलयति अभ्यस्यति, परमयापि कुचस्वभावो नावातीत्यर्थः ।
मुखं नारदमाफादयतीति नारदाह्लादि, न नारदाह्लादि अनारदाह्लादि, ‘एवंविधं न भवति,
किं तु नारदाह्लायेव । गानकलाभ्यासात् नारदो मुखसेवां करोतीत्यर्थः । मदनपीडि-
तत्वाद्भुग्यं कुम्बनामिलपिणं नारदमानन्दयतीत्यर्थः । मुखं नानाविधैर्वाविशत्यलयाकै-
रदं नैरानन्दयत्यतिमुन्दरमित्यर्थः । महामारतस्य सगे निमाणे योग्यः समर्थो व्यासः
शिनावूरु येनैवंविधः । बदलीसम्भ्रमच्छायातुल्या एतदूरु आधिक्यं तिष्ठति । अथ च
कामपीडितत्वादेतदूरु समाहितव्य वर्तते इत्यर्थः । मरुती या दीप्तिर्यस्य । रतं मुरतं
तस्य सगो निर्माणं तत्र योग्यस्तत्रः कर्मधारय इति वा । एवंविधो व्यासो निष्कारः
शिनावूरु येन । अतिविशालावूरु इति भावः ॥’ इति टीका.

७ चि० मी०

अन्यपदार्थस्य श्लेषेण धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनं यथा—

‘अस्या दोहदशालिन्या मुखमापाण्डुरप्रभम् ।

सत्यं राजेति मन्येऽद्य यद्भुवं भोक्तुमिच्छति ॥’

अत्र मुखस्य चन्द्रत्वोत्प्रेक्षायां भुवं भोक्तुमभिलाषो निमित्तम्, तद्वि-
षयगतमपि नान्यपदार्थभूतचन्द्रगतम् । अतस्तत्र राजशब्दश्लेषेण चन्द्रस्य
धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनेन धर्मस्य तदीयतानिर्वाहः ।

धर्मान्तरस्य निमित्तधर्मताद्रूप्यसंपादनं विषयस्य तद्धर्माश्रयताद्रूप्य-
संपादनं चैत्युभयमेलनं यथा—

‘आकृष्टिवेगविवल्लुजगेन्द्रभोग-

निर्मोफपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः ।

मन्थव्यथान्युपशमार्धमिवाशु यस्य

मन्दाकिनी चिरमचेष्टत पादमूले ॥’

अत्र मन्दाकिनीरूपविषयगतपयोधिमन्थव्यथान्युपशमरूपफलोत्प्रेक्षायां
यन्निमित्तं चरणमूले वेष्टनं तत्तादात्म्यसंपादनं पर्यन्तवेष्टनस्य श्लेषेण विषयस्य
यथाद्रूप्यसंपादनमपहुत्या वेति मिलितेनोभयेन विषयस्यान्यधर्मसंबन्ध-
निर्वाहः । उपात्तधर्मेण धर्मान्तराक्षेपस्तु दर्शित एव । तस्मादन्यधर्मसंब-
न्धादित्येतदपि सर्वोत्प्रेक्षानुगतमिति न क्षाप्यव्याप्तमिति सर्वं समञ्जसम् ।

अलंकारसंस्वरकृतेत्यमस्य विभागः प्रदर्शितः । वाच्या प्रतीयमाना
चेति तावदुत्प्रेक्षा द्विविधा । इवादिप्रयोगे वाच्या, तदप्रयोगे प्रतीय-
माना । तत्र वाच्या जातिगुणक्रियाद्रव्याणामप्रवृत्तानामध्यवसेयत्वेन
चतुर्विधा । तेषां च प्रत्येकं भावाभावाभिमानरूपतया द्वैविध्येनाष्ट-
विधा । तेषु निमित्तगुणक्रियारूपत्वेन षोडशभेदाः । निमित्तस्य पुनर-

पादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशत्प्रकाराः । तेषु पुनः प्रत्येकं स्वरूपहेतुफलोत्प्रेक्षारूपत्वेन पञ्चवर्तिभेदाः । तत्र द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेवेति हेतुफलोत्प्रेक्षास्ततोऽपि विपातनीयाः । ततः षोडशभेदा न्यूनाः । जात्यादीनामपि हेतुफलोत्प्रेक्षयोर्निमित्तस्यानुपादानं न संभवति ततश्चतुर्विंशतिभेदा न्यूनाः । तथा च स्वरूपोत्प्रेक्षावैकल्येन द्वात्रिंशद्भेदा, हेतुफलोत्प्रेक्षे प्रत्येकं द्वादशभेदे, इति प्रश्नपञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षा । प्रती-^{३१}यमानोत्प्रेक्षायामप्येवमेव गणना । तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायामपि निमित्तानुपादानं न संभवतीति भेदः । ततश्च तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा षोडशभेदा, हेतुफलोत्प्रेक्षे पूर्ववद्द्वादशभेदे इति चत्वारिंशद्भेदा गम्योत्प्रेक्षा । एवमेव मिलित्वा पञ्चवर्तिभेदोत्प्रेक्षेति ।

विद्यानाथेन पुनर्द्रव्यस्य हेतुफलोत्प्रेक्षणमप्यङ्गीकृत्यानुपात्तनिमित्तेषु गम्यस्य निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वेन भेदगणनमजातपुत्रनामकरणकल्पं न चारुत्वावहमिति तदनादृत्यान्यथा विभागो दर्शितः । वाच्यायां स्वरूपोत्प्रेक्षा चतुर्विंशतिभेदा, अनुपात्तनिमित्तायां गुणक्रियारूपभेदगणनाभावेन भेदाष्टकहासात् । हेतुफलोत्प्रेक्षे प्रत्येकं षोडशविधे । द्रव्योत्प्रेक्षागोचराणां भावाभावाभिमानेन गुणक्रियानिमित्तत्वेन चतुर्णां भेदानामाधिक्यात् । एवं षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षा । प्रतीयमानार्या पुनः स्वरूपोत्प्रेक्षापि षोडशप्रकारा । तत्र निमित्तानुपादानासंभवेन तन्निबन्धनभेदाष्टकहासात् । ततश्चाष्टचत्वारिंशद्भेदा , प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एवं मिलित्वा चतुरुत्तरशतभेदोत्प्रेक्षेति ।

अथोदाहरणानि दिङ्मात्रेण प्रदर्श्यन्ते । उपात्तगुणनिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘स वः पायादिन्दुर्नवविसल्लाफोऽष्टिबुटिलः

स्मरारेयो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशो माति निहितः ।

सवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा
कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव ॥'

। अत्राङ्कुरशब्दस्य जातिशब्दत्वाज्जातिरूपेक्ष्यते । उपात्तः कौटिल्य-
गुणो निमित्तम् । एवमुपात्तक्रियानिमित्तापि जातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाह-
र्तव्या । उपात्तक्रियानिमित्तगुणभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘निवेशितं यावकरागदीप्तये लभं तदीयाधरसीम्नि सिक्त्रयकम् । व^१
रराज तत्रैव निनस्तुमुत्सुकं मधूनि निर्धूय सुधासधर्मिणि ॥’

अत्रौत्सुक्यं गुण उत्प्रेक्ष्यते । उपात्ता लग्नक्रिया निमित्तम् । एव-
मुपात्तगुणनिमित्तापि गुणभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर्तव्या । उपात्तगुणनिमि-
त्तक्रियाभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘अथ सांध्यसान्द्रविरणारुणितं हरिहेतिदूति मिथुनं यततो । ह
पृथगुत्पपात विरहार्तिगल्बद्धदयसुतासृगनुलिप्तमिव ॥’

अत्र रुधिरानुलेपनक्रियोत्प्रेक्ष्यते । उपात्त आरुग्णगुणो निमित्तम् ।
एवमुपात्तक्रियानिमित्तापि क्रियाभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर्तव्या । उपात्तक्रि-
यानिमित्तद्रव्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘एकैकमुद्रतगुणं च्युतदूषणं च
हित्वान्यमन्यमुपगम्य परित्यजन्ती’ ।

एतां जगाद जगदर्चितपादपद्मा
पद्मामिनाच्युतमुजान्तरविच्युतां सा ॥’

अत्र पद्माया एकतया द्रव्यत्वाद्द्रव्यमुत्प्रेक्ष्यते । उपात्ता उपगम्यपरि-
त्यजनक्रिया निमित्तम् । एवमुपात्तगुणनिमित्तद्रव्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाह-

तव्या । एवं भावाभिमानेषु जात्यादिषूपात्तनिमित्ता अष्टौ भेदाः संपन्नाः ।
अनुपात्तनिमित्तजातभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘वर्षातपानावरणं चिराय काष्ठौघमालम्ब्य समुक्षितेषु ।

बोलेषु ताराकवकेष्विवैकं विकस्वरीमृतमवैमि चन्द्रम् ॥’

अत्र कैवकजातिरुत्प्रेक्ष्यते । अनुपात्तो घावस्यवर्तुलत्वादिगुणो नि-
मित्तम् । अनुपात्तनिमित्तगुणभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘अयमाभाति राजेन्द्रो विजिताखिलशात्रवः ।

अनुजीविषु सर्वेषु प्रसाद इव मूर्तिमान् ॥’

अत्र प्रसादो गुण उत्प्रेक्ष्यते । अनुपात्तो बहुप्रदत्वमुखनिपेयत्वादि-
निमित्तक्रियाभावोत्प्रेक्षा यथा—

‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥’

अत्र क्रियोत्प्रेक्ष्यते । अनुपात्तं व्यापनादि निमित्तम् । अनुपात्त-
निमित्तद्रव्यभावोत्प्रेक्षा यथा—

‘देहस्थां दर्पणे यस्य पश्यति प्रतिमामुमा ।

अन्यार्धाम्यामिवोत्पन्नमर्धनारीश्वरान्तरम् ॥’

अत्रार्धान्तरोत्पन्नार्धनारीश्वरान्तरद्रव्यमुत्प्रेक्ष्यते । प्रतिबिम्बव्यत्यस्त-
भागस्त्रीपुरुषाकारशालित्वमनुपात्तं निमित्तम् । अर्धनारीश्वरान्तरोत्प्रेक्षा-
यामपि वस्तुतोऽर्धनारीश्वरस्यैकत्वाद्द्रव्योत्प्रेक्षात्वमविरुद्धम् । यथा वा—

‘विललास जलशयोदरे कचन चौरनुबिम्बितेव या ।

परित्वा फपटस्फुटस्फुरत्प्रतिनिम्बानवलम्बिताम्बुनि ॥’

अत्र देवपुरीद्रव्यमुत्प्रेक्ष्यते । सौमाम्यातिशयः कुण्डिनपुरीगतोऽनु-

पातो निमित्तम् । एवं चतुर्विधानुपात्तनिमित्तोदाहृता । अस्यां निमित्तस्य गुणक्रियारूपभेदमालोच्याष्टविधत्वमूहनीयम् । एवं जाल्याद्युत्प्रेक्षा भावाभिमानवत्यः षोडश संपन्नाः ।

अथ वा विद्यानाथोक्तप्रकारेणानुपात्तनिमित्तगुणक्रियाभेदो न चिन्तनीयः । अनुपात्ते निमित्ते तद्व्यवस्थाया असंभवात् । यथा—‘विल्लास जलाशयोदरे’ इत्यत्र निरतिशयसौभाग्यवत्त्वं गुणो निमित्तमित्यपि वक्तुं शक्यम् । निरतिशयसौभाग्यभागित्वं क्रियानिमित्तमित्यपि । अतो द्वादशैव भेदाः । अथाभावाभिमानवत्यः स्वरूपोत्प्रेक्षाः ।

उपात्तगुणनिमित्तजातिगुणक्रियाणामभावोत्प्रेक्षा यथा—

‘अकुङ्कुमक्षोदमिवाङ्गमेतदभावकारुण्यमिवाधरं ते ।

अनजनोल्लेखमिवाक्षियुग्मं स्वाभाविकैरेव गुणैरुदीक्षे ॥’

अत्र कुङ्कुमरजोयावकरागाञ्जनोल्लेखनरूपाणां जातिगुणक्रियाणामभावा उत्प्रेक्ष्यन्ते । उपात्ताः स्वाभाविकगौरारुणनीलवर्णा निमित्तम् । एतासु क्रियानिमित्तमप्युदाहार्यम् । उपात्तक्रियानिमित्तद्रव्याभावोत्प्रेक्षा यथा—

‘भुवि त्वन्मुखमालोक्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ।

अचन्द्रामिव पश्यामि दिवं शोभाविबर्जनात् ॥’

अत्र चन्द्रस्य द्रव्यस्याभाव उत्प्रेक्ष्यते । उपात्ता वर्जनक्रिया निमित्तम् । एवमुपात्तगुणनिमित्तापि द्रव्याभावोत्प्रेक्षोदाहार्या । एतावेव श्लोको ‘इदं विनालाक्षि विभावयामि’ ‘पद्मीममृतान्यसाम्’ इति चतुर्थपादयोः पाठेऽनुपात्तनिमित्तजाल्याद्यभावोत्प्रेक्षोदाहरणे । एवमभावाभिमानवत्योऽपि स्वरूपोत्प्रेक्षाः पूर्वोक्तरीत्या षोडश द्वादश चेति द्वात्रिंशच्चतुर्विंशतिर्वा स्वरूपोत्प्रेक्षाभेदाः प्रदर्शितप्रायाः ।

एतामु विपयिणः क्वचित्तादात्म्येनाध्यवसायः । यथा—‘स वः
पायादिन्दुः’ इत्यत्र । क्वचितु संसर्गितया यथा—‘निवेशितं यावकराग-
दीप्तये’ इत्यत्रौत्सुक्यस्येत्ययमपि भेदो बोद्धव्यः ।

अथ हेतुत्प्रेक्षा । उपात्तगुणनिमित्ता जातिहेतुत्प्रेक्षा यथा—

‘तनुरेणशावकदृशस्तनीयसी शनकैरवाप शरकाण्डपाण्डुताम् ।

उदरान्तरस्थितिमुपेयुषो हरेः करपाञ्चजन्यकिरणैरिवोद्भूतैः ॥’

अत्र किरणजातिः पाण्डमानं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । स एव
पाण्डुता निमित्तम् । एवं क्रियानिमित्तापि जातिहेतुत्प्रेक्षोहनीया ।
क्रियानिमित्ता गुणहेतुत्प्रेक्षा यथा—

‘वेदतो बहुशैबलक्षतां घृतरुद्राक्षमधुमते स्वगः । २-म

स नलस्य फरं ययौ पुनः सरसः कोकनदभ्रमादिव ॥’

अत्र नलकरप्राप्तिक्रियां प्रति कोकनदभ्रमो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । सैव
प्राप्तिक्रिया निमित्तम् । उत्तरत्रापि हेतुत्प्रेक्षायां सर्वत्र फलमेव निमि-
त्तम् । एवं गुणनिमित्तापि गुणहेतुत्प्रेक्षा द्रष्टव्या । गुणनिमित्ता क्रिया-
हेतुत्प्रेक्षा यथा—

‘विवस्वता नायिपतेव मिश्राः स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् ।

गावोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमान्ध्यं मनु नान्यकारैः ॥’

अत्रान्वयगुणं प्रति नयनक्रिया हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । एवं क्रियानिमि-
त्तापि क्रियाहेतुत्प्रेक्षोदाहार्या । क्रियानिमित्ता द्रव्यहेतुत्प्रेक्षा यथा—

‘द्वयं परिपूतमेव नित्यं विदुषस्तस्य विशुद्धकर्ममाजः ।

विषादापगमेव विधमूर्तेः प्रवदन्त्या वसतोऽन्तरद्विपद्मात् ॥’

अत्र पवनक्रियां प्रति गङ्गाद्रव्यं हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । एवं गुणनिमि-
त्तापि हेतुत्प्रेक्षोदाहार्या । इत्थं भागभिमानान्यो हेतुत्प्रेक्षा उदाहरणाः ।

अथाभावाभिमानवत्यः ।

‘रात्रौ रवेर्दिवा चेन्दोरभावादिव स प्रभुः ।

भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान्सर्वतोत्थिते ॥’

‘तस्मिन्नस्त्रंगते मानौ विधुस्तस्य पदे कियान् ।

इत्यनादरतो नूनं मीलत्यम्बुरुहाकरः ॥’

‘वीणावादनसंरम्भाच्चकम्पे दक्षिणः स्तनः ।

अदृष्टेवेतरं तस्यास्तम्भाभोगतिरोहितम् ॥’

अत्राद्यश्लोके रविचन्द्रयोर्जातिद्रव्ययोरभावौ हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्येते । द्वि-
तीयतृतीयश्लोकयोरादरदर्शनयोर्गुणक्रिययोरभावौ । सृष्टिमीलनकम्पक्रि-
यास्तु निमित्तानि । एवं गुणनिमित्ता अप्यभावहेतुत्प्रेक्षा उदाहार्याः ।
एवं षोडशभेदा हेतुत्प्रेक्षा दर्शिता ।

अथ फलोत्प्रेक्षाः—

‘सौधेषु यत्र मुखमासु मृगेषु क्षणानां

ज्योत्स्नापहासचतुरासु विसृत्तरीषु ।

चन्द्रस्तदर्धमिव रात्रिषु बंभमीति

कुर्यन्करप्रसरणान्यधिजालवर्गम् ॥’

‘तव निर्धर्ष्यं यद्वर्णं स्वर्णं वर्णाय तादृशे ।

त्यत्क्रोशगेहान्निर्गम्य तीर्थेषु वसति ध्रुवम् ॥’

‘रथक्षितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव बाहनानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतप्ते रविरुत्तरस्याम् ॥’

‘दुग्धार्णवसहस्राय कैलासाचलकोटये ।

नूनं प्रतापस्त्रेण यशो दिक्षु प्रसारितम् ॥’

एषु श्लोकेषु क्रमेण मुखप्रमाणौरवर्णपरिवर्तनदुग्धार्णवकैलासरूपाणि जातिगुणक्रियाद्रव्याणि फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यन्ते । अमणतीर्थवासप्रस्थानप्रसारणक्रिया निमित्तानि । एवं गुणनिमित्ता अप्युदाहार्याः ।

अभावाभिमानवत्यः फलोत्प्रेक्षा यथा—

‘त्वदाननेन सादृश्यं प्राप्तुकामो निशाकरः ।

कलङ्कपङ्कामावाय नूनं मज्जति सागरे ॥’

‘अरण्यवासाज्जितमान्धवासु मृगीष्वैरार्थमिवाशरण्याः ।

कलिन्ददेशेश्वरैरिनार्यः पराङ्मुखा लोचनविभ्रमेषु ॥’

‘हिमाद्रिगुप्तेषु विहारमाजः स्निग्धाकुनाकल्पितचन्द्रकार्थान् ।

श्रीवीररुद्रस्य यशोविलासान्नायन्त्यसंस्पृष्टमिवान्धकारम् ॥’

‘वीररुद्रनरेन्द्रस्य जयप्रस्थानसंभवम् ।

रजःपिहितदिग्गोलं निराकाशमिवोत्थितम् ॥’

एषु श्लोकेषु पङ्कवैरस्पर्शनाकाशानामभावाः फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यन्ते । तेषु पराङ्मुखत्वमेको गुणः । अन्याः क्रियाः । इत्थं गुणक्रियानिमित्तभेदा उदाहार्याः । एवं फलोत्प्रेक्षाः षोडश दर्शिताः । इति वाच्योत्प्रेक्षावर्गः ।

अथ गम्योत्प्रेक्षा दिग्भात्रेणोदाह्रियते—

‘नमसि महसां ध्वान्तच्चाङ्गप्रभापणपत्रिणा-

मिह विहरणैः श्येनं पातां खेरवलोकयन् ।

शशविशसनत्रासादाशामगाधरमां शशी

तदधिगमनाचारापारावतैरुद्वीयत ॥’

अत्र सूर्येण विसृष्टानां ध्वान्तचाङ्गप्रभापणश्येनरूपाणां त्रिरणानां

विहरणेन निमित्तेन सूर्यस्य श्येनपातवती मृगयाविहारक्रियोत्प्रेक्ष्यत इति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा तावदेका । तस्माच्छशिनस्त्रासः तस्य दिगन्तरगमनं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति हेतूत्प्रेक्षान्या । ततस्तदधिगमस्तारापारावतानां मुग्धत्वेनाध्यवसितः तत्तत्स्थानेऽस्फुरणं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यपरा च हेतूत्प्रेक्षा । सर्वाश्चेता गम्याः । इवाद्यभावात् । एवमन्या अपि स्वयमेव बोध्याः । नूनमादिशब्दविरहेण पूर्वोक्तप्रकाराणामुद्भेदं शक्यत्वात् । प्रागुदाहृतानामेव श्लोकानां नूनमादिशब्दाविधानेन गम्योत्प्रेक्षोदाहरणत्वसंभवाच्च गम्योत्प्रेक्षाः पृथक्साकल्येन नोदाहृताः ।

इदं तु चिन्त्यते । गम्योत्प्रेक्षासु जातिद्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षे संभवतो नवेति । संभवत इति पक्षे—

‘रुचयोऽस्तमितस्य भास्यतः स्खलिता यत्र निरोध्रयाः खलु ।

अनुसायमभुर्विलेपनापणकादमीरजपण्यवीथयः ॥’

‘परिखायलयच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरः ।

फणिभाषितभाष्यफणिका विपमा कुण्डलनामवापिता ॥’

इत्यादिनोदाहरणेन भाष्यम् । अभिमतं च तथा फेषांचित् । अलंकारसर्वस्वकारस्य तु न संभवत इति पक्षः । एतदभिप्रायेणैव तेनोक्तं गम्योत्प्रेक्षाविभागे ‘प्रायश्चात्र स्वरूपोत्प्रेक्षा न संभवति’ इति । फलरूपनयोक्तस्य (पक्षोऽलंकारः) रूपक्रमेव । अत एव—

‘पीयूषप्रसृतिर्नु वा मन्त्रमुत्रां द्रात्रं तमोल्लस्ये

सर्गप्राविमनस्यकोकवदनस्रस्ता मृगालीलता ।

द्विर्भावः स्मरकार्मुकस्य किमपि प्राणेश्वरी सागसा-

मादातन्तुस्दृष्टति प्रतिपदि प्रालेयभानोन्मनुः ॥

इत्यत्र मालारूपकमुदाहरता 'स्वर्गज्ञा विमनस्का' इत्यादिष्वपि रूपक-
मेवोररीकृतम् । तस्माज्जातिद्रव्योत्पेक्षे परिहृत्यैव गम्योत्पेक्षावर्गः परि-
गणनीयः ।

इदं चान्यद्वोद्धव्यम् । धर्म्योत्पेक्षासु विषयिविषयानुगतो धर्मो
धर्मोत्पेक्षासु विषयश्रयविषयानुगतो धर्मश्च निमित्तम् । तेन 'उवाह
या तनुलता' इत्यादौ वैमल्यं निमित्तमित्यादिपक्षो न युक्तः । तस्य
तादात्म्यसंभावनोपयुक्तप्रतिविम्बघटकस्य तनुधर्मस्य विषयधर्मत्वाभावात् ।
'यत्रान्यधर्मसंबन्धात्' इत्यादिलक्षणं वदद्भिः सर्वैरपि विषयधर्मस्यैव
निमित्तत्वस्य व्यवहृतत्वादित्यलमतिविस्तरेण । अत्र ब्रूमः—

‘विषयिण उत्पेक्षायां जातिगुणाद्यात्मना विभागविधा ।

यादृशि नैव शोभा तयोपमायामिवोपमेयस्य ॥

तदभावेऽलंकाराः संभवमात्रेण न विभागम् ।

अर्हन्तीतरथास्या विषयोऽप्येवं विभक्तव्यः ॥

धर्मस्यापि विभागो गुणक्रियात्मा न चारुताहेतुः ।

उपमायामिव सोऽपि न्यूनस्तदभावयोरसंरुलनात् ॥

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयान्तरुपेतयोः ।

ग्रहणशक्तिरभूदिद्रमीययोरपि न संमुखवास्तुनि वस्तुनि ॥

वतंसनीलाम्बुरूपेण किं दृशा विलोकमाने विमनीयमूधतुः ।

अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसां न तेन ते शुश्रुवतुर्मृगीदृशाम् ॥

इत्यादिषु पश्यामो गुणक्रियाभावयोरपि व्यक्तम् ।

‘उज्ज्वलभावनिवन्धनमुत्पेक्षायां निमित्तत्वम् ॥’

अत्र ह्यपि उदाहरणे नयनयोर्दृश्यगतप्रियमीक्षणायान्तःप्रविष्टत्वे-

त्प्रेक्षणायां बाह्यवस्तुग्रहणशक्त्यभावो निमित्तम् । द्वितीये श्रोत्रेन्द्रिय-
गतविलोकनैकाग्रत्वोत्प्रेक्षायां श्रवणक्रियाभावो निमित्तम् । एवम्—

‘वीरासनैर्ध्यानयुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।

निवातनिष्कम्पतया विमान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥’

इत्यादीन्यभावनिमित्तत्वे भूयांस्युदाहरणानि ।

‘अपि च समुच्चयभेदः परिगणनीयो निमित्तेषु ।

भावौ भावाभावौ समुच्चितावपि निमित्ततां भजतः ॥’

‘अवैमि हंसावल्यो बलक्षास्त्वकीर्तिमूर्तेश्वपलाः पुलाकाः ।

उड्डीय युक्तं पतिताः स्रवन्तीवेशन्तपूरं परितः प्लवन्ते ॥’

‘उडुपरिपदः किं नार्हन्ती निशः किमनौचिती

पतिरिह न यद्वृष्टाभ्यां गणेरुचां गणः ।

स्फुटमुडुपतेराश्मं वक्षः स्फुरन्मलिनात्मन-

श्छविमदनयोर्विच्छेदेऽपि द्रुतं वत न द्रुतम् ॥’

‘एवमादिषु यद्दीपु निहोतुं केन शक्यते ।

समुच्चितनिमित्तत्वमुत्प्रेक्षासु निरीक्षितम् ॥’

आद्ये उदाहरणे हंसावलीनां कीर्तिपुलाकत्वोत्प्रेक्षायां धावल्यगुणो
जलोपरि प्लवनक्रिया चेत्युभयं निमित्तम् । द्वितीये उडुपतिवक्षसोऽश्म-
विकारत्वोत्प्रेक्षायामश्मच्छविरूपो भावो द्रुतत्वाभावश्चेत्युभयं निमि-
त्तम् । किं च—

‘उत्प्रेक्षायां निमित्तत्वं यज्जातिद्रव्ययोरपि ।

तेनापि विकलां विप्रो निमित्तगणनामिमाम् ॥’

‘द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्य-
 सौभाग्यकर्मणमयीमुपदां गिरिस्ते ।
 तद्दीपदीप इव दीप्तिमिरोपधीनां
 चूडामिलज्जलदकज्जलदर्शनीयः ॥’

अत्र द्रोणाचलस्य दीपत्वोत्प्रेक्षायां तत्परुद्धौपधिर्वृक्षदीपस्योपरि स्थितं
 जलदकज्जलं च निमित्तमिति जातेर्निमित्तत्वं दृष्टम् ।

‘निशासु मूर्ध्नि स्फुरता यत्सौधो राजतीन्दुना ।
 श्रीकण्ठो भक्तरक्षार्थं संनिधानं भजन्निव ॥’

इत्यत्र बाणामुरसौधस्य शिवरूपोत्प्रेक्षायां मूर्ध्नि स्फुरन्निन्दुर्निमित्तम् ।
 एवम्—‘भास्यतालंकारेण, श्वेतरोचिषा सितेन, लोहितेनाधरेण,
 सौम्येन दर्शनेन, गुरुणा नितम्बेन, सितेन हारेण, शनैश्चरेण पादेन,
 विकचेन लोचनोत्पलेन, त्रिभुवनविजयकेतुना रूपेण, ग्रहमयीत्रे’त्यत्र
 वासवदत्तायाः सकलग्रहमयत्वोत्प्रेक्षायां श्लेषेण तत्तद्ग्रहरूपापन्नालंकारा-
 दयो निमित्तमिति जातिक्रियागुणानां समुच्चितानां निमित्तत्वं दृष्टम् ।
 न चोदाहृतेषु दीप्त्यादिसंन्यधो निमित्तं स च सर्वो गुण एवेति वाच्यम् ।
 तथा सति ‘ईदृक्षां क्षामतां गतौ’ इत्यादावपि गमनादिक्रियासंबन्ध एव
 निमित्तमिति क्रियाया एव निमित्तत्वप्रसङ्गात् । न च तथापि ‘भास्यता-
 लंकारेण’ इत्यादौ श्लेषेण सूर्यरूपताद्यापन्ना अलंकारादयो निमित्तं न
 त्वविशिष्टा जातिर्द्रव्यं वेति वाच्यम् । तथासति ‘कपालेन्मोक्तः स्फटि-
 कधपलेनाद्गुर इव’ इत्यादावपि कपालेन्मुक्ताद्गुरत्वादिविशिष्टमेवोन्प्रेक्ष-
 णीयं न त्वविशिष्टं जात्यादिकमिति विषमिणोऽपि जात्यादिरूपेण विभा-
 गस्यासामञ्जसप्रसङ्गात् । तस्माद्विषयिण इव निमित्तस्यापि जान्यादिरू-

येन चतुर्विधतया पुनः प्रत्येकं भावाभावाभ्यामष्टविधतया च विभागः
कर्तव्य इति न्यून इवायं विभागः । किं च यद्वेतूप्रेक्षायामनुपादानं
निमित्तस्य कापि न संभवेति प्रतिश्रुतं तदपि नो चारु । ३८

‘मग्ना सुधाया किमु तन्मुखेन्दोर्लम्बा स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः ।

चिरेण तन्मध्यममुच्चतास्य दृष्टिः कशीयः स्खलनाद्रिया नु ॥’

‘इह हेतावुत्प्रेक्ष्ये मज्जनलगने निमित्तमनुपात्तम् ।

तत्कार्यं दृष्टिगतं चिरेण यन्मुखकुचत्यजनम् ॥’

स्यादेतत् । इह मज्जनलगनोत्प्रेक्षयोश्चिरेण मुखकुचत्यागावनुपात्तौ
निमित्ते, तयोश्च न मज्जनलगने हेतुत्वयोर्गमे इति । सत्यम् । तथापि
हेतुत्प्रेक्षैव । न हि हेतुभवनक्षमस्योत्प्रेक्षैव हेतुत्प्रेक्षा, किं तु हेतुत्वेनो-
त्प्रेक्षा । यथा—‘सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्’ इत्यत्र । अत्र हि
पञ्चमी हेतुत्वप्रतिपादिका । तथा—

‘कपोलफलकावस्थाः फटं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्मोन्यमीदृक्षां क्षामता गतौ ॥’

इत्यत्र क्षामतागमनं प्रति परस्परदर्शनस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षायां शतृप्रत्ययो
हेतुत्वप्रतिपादकः ।

‘मदनतापमरेण विदीर्य नो यदुदपाति हृदा दमनस्वमुः ।

निमिडपीनकुचद्वययग्रणा तमपराधमघात्प्रतिबध्नाती ॥’

इत्यत्र हृदयस्य मदनतापेन स्फुटितत्वोत्पत्तनाभावे कुचद्वययग्रणाया
हेतुत्वोत्प्रेक्षायामुत्पत्तनप्रतिबन्धकत्वपरः प्रतिबध्नातीशब्दः फलतोऽनुत्प-
त्तनहेतुत्वप्रतिपादकः । एतादृशेषु च फलस्य निमित्तस्योपादानं नियत-
मेव । अन्यथा पद्म्यादीनामन्वयसंघटनाभावात् । यत्र हेतुत्वप्रतिपा-
दकः नन्दो नाम्नि तत्र हेतुभवनक्षमस्यापि स्वरूपोत्प्रेक्षैव ।

अत एवालंकारसर्वस्वकृता—

‘प्राप्यामिपेकमेतस्मिन्प्रतितिष्ठासति द्विषाम् ।

१० चक्रम्पे लोभ्यमानार्थभयविहलितेव भूः ॥’

इत्यत्र विहलितत्वस्योत्प्रेक्ष्यस्य हेतुत्वप्रतिपादकशब्दरहितस्य कम्पं प्रति हेतुभवनक्षमत्वेऽपि स्वरूपोत्प्रेक्षोद्गाहतेति चेत् । मैवम् ।

एवं हि—

‘स्मरसि स्मर मेखलागुणैस्तु गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।

च्युतकेसरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि च ॥’

इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षा लक्ष्या न स्यात् । स्मरणगतहेतुत्वप्रतिपादकशब्दाभावात् । न चेष्टापत्तिः ।

‘कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।

किमकारणमेव दर्शनं विलप्यन्त्यैर्यते न दीयते ॥’ (रत्नमे)

इत्युक्त्यनन्तरं प्रवृत्तस्यास्य श्लोकस्य, अथ वा मत्पूर्वकृतापराधस्मरणेनैव दर्शनं न दीयते किमिति हेतुत्प्रेक्षापरत्वं एव सामञ्जस्यात् । यदि तु हेतुत्वप्रतिपादकशब्दाभावेऽपि पूर्वापरानुगुण्येनापि हेतुत्प्रेक्षा भवेत् तर्हिहापि तृतीयोत्प्रेक्षासमभिव्याहारात्तस्यां चिरेण मध्यत्यजने शब्दोप्राप्ते स्खलनभयस्यैवाद्योत्प्रेक्षयोरपि निमित्ततया गम्यमाने चिरान्मुखकुच-
त्यजने मज्जनस्य लगनस्य च हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमित्येव युक्तम् । यत्रापि हि फले फलत्वप्रतिपादकशब्दस्तत्राप्यौचित्येन फलोत्प्रेक्षामवधीर्य हेतुत्प्रेक्षा-
ङ्गीकार्या दृश्यते । यथा—

‘हृत्तस्य यन्मब्रयते रहस्त्वां तद्वक्तृमामब्रयते मुखं यत् ।

तद्वैरिपुण्यायुधमित्रचन्द्रसख्यौचिती सा खलु तन्मुखस्य ॥’

अत्र हि हृदयकृतरहस्यमन्त्रणोद्भेदनप्रत्यवमर्शकेन तच्छब्देन सत्यौ-
चितीशब्दस्य कर्मार्थकप्यञन्तस्य सामानाधिकरण्याच्छब्दतो रहस्यो-
द्भेदनस्य मुखगतहृदयवैरिमन्मथसुहृच्चन्द्रसख्यकार्यत्वं प्रतीयते । तथापि
तत्र सख्यस्य रहस्योद्भेदनं प्रति हेतुत्वेनैवोत्प्रेक्षा, न तु हरस्योद्भेदनस्य
सख्यफलत्वेन । रहस्योद्भेदनं फलमुद्दिश्य सख्यं कृतमित्युत्प्रेक्षाया असा-
मञ्जस्यात् । हेतुत्वमात्रेण हेतूत्प्रेक्षाया इव तदुद्देशं विना कार्यत्वमात्रेण
फलोत्प्रेक्षाया अनिर्वाहात् । एवं यत्र हेतौ हेतुत्वप्रतिपादकः शब्दस्तत्रापि
कचिदौचित्येन हेतूत्प्रेक्षामवधीर्य फलोत्प्रेक्षाङ्गीकार्या दृश्यते । यथा—

‘स्मराशुगीभूय विदर्भसुभ्रूवक्षो यदक्षोभि खलु प्रसूनैः ।

सजं सृजन्त्या तदशोभि तेषु यत्रैकया सूचिशिखां निखाय ॥’

अत्र निखनने पूर्वकालत्वरूपकारणत्वप्रतिपादकत्वाप्रत्ययसद्भावेऽपि
न तद्वैरशोधनं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यं किं तु वैरशोधनार्थं निखननमिति
वैरशोधनमेव फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यम् । सिद्धासिद्धयोरपि सिद्धस्योत्प्रेक्षणीय-
त्वात् । इह तदुद्देशोत्प्रेक्षणसमवाच्च । यथा वा—

‘अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः ।

इत्याह भाता हरिणेषणायां किं हस्तलेखीकृतया तयास्याम् ॥’

अत्र हस्तलेखीकृतया सरोजसृष्टेति करणविभक्तिसद्भावेऽपि न सा
विधातृकर्तृकसरोजसृष्टिगतहस्तलेखत्वप्रकाशनं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते, किं
तु तत्प्रकाशनार्थं सरोजसृष्टिर्हस्तलेखकरणमिति तत्प्रकाशनमेव फलत्वेनो-
त्प्रेक्ष्यम् । किं बहुना यत्र हेतुत्वप्रतिपादकः शब्दस्तस्यैव फलत्वमौचि-
त्येन कचिदङ्गीकार्यं दृश्यते । यथा—

‘सुनावालोभ्य तन्वन्त्याः शिरः कम्पयते युगा ।

तयोरन्तरनिर्ममां दृष्टिमुत्पाटयन्निव ॥’

अत्र शतुर्हेतौ विधानेऽपि फलस्याप्युद्देश्यतया कथंचिद्वेतुत्वमित्युप-
पाद्य फलोत्प्रेक्षाङ्गीकरणीया । एवं च फलत्वादिप्रतिपादनमप्यनादृत्य
हेतूत्प्रेक्षादिकमौचित्येनाङ्गीकार्यं तदा किमु वक्तव्यं विरोधिशब्दाभावे
औचित्यानुशरणं कार्यमिति । एवमनया दिशान्यत्रापि निमित्तानुपादानं
संभवदूहनीयम् । अपि च—

‘यथोपात्तनिमित्तमनुपात्तनिमित्तता ।

प्रत्येकं वर्तते तद्वत्समुच्चित्यापि दृश्यते ॥’

यथा—

‘मुनिद्रुमः कोरकितोऽसितद्युतिर्वनेऽमुनामन्यत सिंहिकासुतः ।

तमिस्रपक्षत्रुटिकूटमक्षितं कलाकलापं किल वैधयं वमन् ॥’

अत्र कोरकनिर्गमनविशिष्टस्य मुनिद्रुमस्य विधुकलाकलापवमन-
विशिष्टराहुरूपत्वे उत्प्रेक्ष्यमाणे विशिष्योत्प्रेक्षानिमित्तमसितवर्णत्वमुपा-
त्तम्, विशेषणोत्प्रेक्षानिमित्तं तु कोरकविधुकलासाधर्म्यदिरूपं नोपा-
त्तम् । यथा वा—

‘त्वत्प्राज्ञे सुन्दर पाण्ड्यदेव मतङ्गजाः शृङ्खलिनो विभान्ति ।

आवासदानादरिभूपतीनामाशान्तशैल इव सापराधाः ॥’

अत्र विशेषणभूतसापराधत्वोत्प्रेक्षानिमित्तं शृङ्खलितत्वमुपात्तम्, वि-
शेष्यशैलरूपत्वोत्प्रेक्षानिमित्तमौन्नत्यादिकं नोपात्तम् । यथा वा—

‘अजस्रभूमीतट्टुट्टनोत्थितैरुपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः ।

रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः ॥’

अत्र विशेष्यभूतचेतोरूपत्वोत्प्रेक्षायामणिमाङ्कितैरिति निमित्तमुपा-
त्तम् । अध्ययनार्थमागतेरिति तद्विशेषणोत्प्रेक्षायामपि चरणोपासनारूपं
निमित्तमुपात्तम् । रयप्रकर्षैर्त्यध्ययनविशेषणे निमित्तं चेतसां वर्णनीया-

दश्वादपकृष्टरयत्वं नोपात्तम् । एवमन्यत्रापि निमित्तोपादानानुपादानसमु-
च्चये उदाहर्तव्यम् । तस्मान्न्यूनः सत्तृणाभ्यवहारश्चायं विभागः । अतो-
ऽत्र विषयिणो जात्यादिरूपेणाष्टधाविभागम्, धर्मस्य गुणक्रियारूपेण
विभागं चापहाय विभागान्तरलभ्या यावन्तो भेदास्तावन्त एव चम-
त्कारिणः ।

स्वरूपहेतुफलोत्प्रेक्षासु तु विधान्तरेणाप्यवान्तरभेदाः संभवन्ति ।
यथा—स्वरूपोत्प्रेक्षा द्विविधा, अविशिष्टोत्प्रेक्षा विशिष्टोत्प्रेक्षा च । यत्र
विषयिणो विशेषणमुपात्तमपि नोत्प्रेक्षणीयमवगम्यते तद्विषयरूपस्य तन्नि-
मित्तरूपस्य वा विषयविशेषणस्याभावात् किं तु तद्विशेषणं विषयिणि
विधान्तरेणोपयुज्यते सऽविशिष्टोत्प्रेक्षा । यत्र तु विषयिणो विशेषण-
मप्युत्प्रेक्षणीयमवगम्यते तद्विषयरूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा विषयविशे-
षणस्योपादानात्सा विशिष्टोत्प्रेक्षा ।

तत्राद्या यथा—

‘स्तेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्त्वाङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोक्यतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतिनिराशम् ॥’

अत्र मदनरूपत्वोत्प्रेक्षायां मदनाकृतिशालित्वमस्ति निमित्तम् ।
अतस्तावदुत्प्रेक्षणीयमवगम्यते तत्प्रत्यर्पणं रत्यनुनयप्रसन्नेन परमेश्वरेण
कृतमिति विशेषणांशस्तु नोत्प्रेक्षणीयोऽवगम्यते । तदंशे विषयस्य
वाच्यस्य गम्यस्य वा निमित्तस्य बालाभात् । किं तु परमेश्वरदग्धस्य
मदनदेहस्यामुरदग्धस्य कचदेहस्य शुक्र इव न कश्चिदन्यः प्रत्यर्पणं कर्तुं
शक्नोतीति विषयिणि प्रत्यर्पणोपपादकतया तद्विशेषणमुपयुज्यते इत्य-
विशिष्टोत्प्रेक्षेयम् ।

विशिष्टोत्प्रेक्षायां ‘मुनिद्वयः क्षोरवित्तोऽसितद्युतिः’ ‘त्वत्प्राज्ञे

सुन्दर पाण्ड्यदेव' इत्याद्युदाहरणे विषयोपादानाद्विषयिविशेषणस्रोत्रे-
क्षतावगम्यते । द्वितीये निमित्तोपादानाह^१ेतुफलोत्प्रेक्षे त्वसिद्धयोः सिद्ध-
योर्वा हेतुफलभावेनोत्प्रेक्षणीयतया अत्येकं द्विविधे । 'सैषा स्थली यत्र
विचिन्वता त्वाम्' 'चोलस्य यद्वीतिपलायितस्य' इत्यादिषु नूपुरकण्ट-
किद्रुमादावसिद्धयोर्विश्लेषदुःखललाटलिपिदर्शनादिकयोर्हेतुफलाभावेनो-
त्प्रेक्षणीयता ।

'आलोहिततलावेतौ क्षितौ विक्षेपणादिव ।

वर्णयेम कथं तन्याः पादौ पल्लवकोमलौ ॥'

'पूरं विधुर्वर्धयितुं पयोधेः शङ्खेयमेणाङ्गमणिं कियन्ति ।

पयासि दोग्धि प्रियविप्रयोगात्सशोककोकीनयने कियन्ति ॥'

इत्यादिषु पादचन्द्रादौ स्वतःसिद्धयोरेव विक्षेपयोर्वर्धनादिकयोर्हेतुफला-
भावेनोत्प्रेक्षणीयता । प्रकारान्तरेणापि कतिचिदस्या भेदान्समासोक्तिप्र-
करणे दर्शयिष्यामः ।

यत्तु सर्गस्यकृता वैचित्र्यान्तरमस्या दर्शितम् । 'एषा कचिद्धर्मविषये
श्लिष्टा, कचिच्छलादिशब्देन सापह्नुवा, कचित्पदार्थान्वयवेलायां साह-
स्याभिधानादुपमाक्रान्ताप्युपमावाक्यार्थतात्पर्यसामर्थ्यादभिमातृव्यापारौ-
चित्यक्रमेणोत्प्रेक्षायां पर्यवस्यतीत्युपभोषक्रमा चेति ३ तत्र धर्मविषये
श्लिष्टत्वं किमित्युपन्यस्तम् । किं धर्मस्य निमित्तानुगामितयेव श्लेषेणापि
निर्वाह्यत इति, किं वा धर्मोशेषु शुद्धतेव श्लेषेणालङ्कृतापि दृश्यत इति ।
आद्ये उपमायां साधारणधर्मस्यानुगामित्वादयो यावन्तो भेदाः साधार-
ण्यनिर्वाहकास्तै सर्वेऽप्युत्प्रेक्षायां धर्मस्य निमित्ततानिर्वाहकाः संभवन्तीति

न्यूनो विभागः । तथा हि 'बालेन्दुवक्राप्यविकाशभावात्' इत्यादौ तावदनुगामित्वं स्पष्टम् । तथा—

‘व्यराजत सखे तन्या वक्रं वलितकन्धरम् ।

लावण्यौघजलावृत्तनालदण्डमिवाम्बुजम् ॥’

इत्यत्र वस्तुप्रतिवस्तुभावः । बिम्बप्रतिबिम्बभावादयस्तु प्रागेवोदाहृताः । द्वितीये निमिच्छाशेन श्लेषेण चालंकारान्तरेणाप्यलकृतता दृश्यते इति न्यूनो विभागः । तथा हि ‘अङ्गुलीभिरिव केशसचयम्’ इति निमिच्छाशे उपमालंकारः स्पष्टः ।

‘उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्यसुः किल ।

घृततच्चतुरङ्गुलीव यद्वलिभिर्माति सहेमकाञ्चिभिः ॥’

इत्यत्रोत्प्रेक्षा । अत्र दमयन्त्युदरस्य केनचित्कुतुकिना परिमीयमाणत्वोत्प्रेक्षायां काञ्चीसहितासु वलीषु तदीयाङ्गुलित्वोत्प्रेक्षालब्धमुदरगतं तदीयाङ्गुलिचतुष्टयधारण निमित्तम् ।

‘अजसमारोहसि दूरदीर्घा संकल्पसोपानतर्ति तदीयाम् ।

श्वासान्स वर्षत्यधिकं पुनर्यज्यानादिव त्वन्मयतार्मयाप्य ॥’

इत्यत्रासंगतिः । यतोऽत्र नरस्य दमयन्तीरूपतावाप्त्युत्प्रेक्षायां दमयन्ती-
कृतकेण सोपानारोहणेन नरस्य श्वासवर्षण निमित्तम् ।

‘प्रतीपमूपैरिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेचृतोज्झिता ।

अभिजिन्मिज्जिदोजसा स यद्विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत ॥’

इत्यत्र विरोधामासः । अत्र हि विरुद्धधर्मगतस्याश्रयभेदकत्वत्यागोत्प्रेक्षायां विरुद्धतयापिमासमानधर्माणां नले सत्वासो निमित्तम् ।

‘ध्रुवमधीतवतीयमधीरता दयितदूतपतद्गतिवेगतः ।

धृतिविरोधकरीं द्वाणुकोदरी तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥’

इत्यत्रार्थान्तरन्यासः । यद्यप्यत्र दमयन्तीगतस्य चापलस्य नलदूतहंसपक्ष-
वेगो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते, तथापि तत्रोत्प्रेक्षायामध्ययनफलमात्रं न निमित्तं
किं त्वन्यवेगात्कथमन्यत्र चापलमिति शङ्कावारणाय निबद्धेन ‘तदुदितः
स हि यो यदनन्तरः’ इत्यर्थान्तरन्यासेनोपस्कृतम् । एवम्—

‘गौरीव पत्या सुभगा कदाचित्कर्तेयमप्यर्धतनूत्समस्याम् ।

इतीव मध्ये विदधे विधाता रोमावलीमेचकसूत्रमस्याम् ॥’

इत्यत्र निमिचाशे रूपकमित्याद्यहनीयम् । तस्मादुभयथापि तत्र श्लिष्ट-
त्वमात्रकीर्तनं न्यूनमितरेषामप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम् ।

यत्तु सापहवत्वे—

‘गतासु तीरं तिमिघट्टनेन ससभ्रमं पौरविलासिनीषु ।

यत्रोल्लसत्फेनलवच्छलेन मुक्ताद्दहासेव विमाति शिमा ॥’

इति स्वरूपोत्प्रेक्षायामुदाहृतं तदपि हेतुफलोत्प्रेक्षयोरपि सापहवत्वे उप-
लक्षणं बोद्धव्यम् । तत्र सापहवहेतूत्प्रेक्षायाम्—

‘मुग्धः स मोहात्सुभगात्तदेहाद्ददद्भवद्भूरचनाय चापम् ।

अत्र भ्रूमङ्गजेयस्तव मन्मनोभूरनेन रूपेण यदा तदासीत् ॥’

अत्र मदनगते मुग्धशब्दवाच्यत्वे वस्तुतोऽहेतोः सौन्दर्यस्य हेतुत्व-
मपद्रुत्य नलभ्रूरचनाय स्वचापादानप्रयुक्तस्य मौल्यस्य हेतुत्वमुत्प्रेक्षितम् ।
सापहवफलोत्प्रेक्षा यथा—

‘रवितप्तो गजः पद्मास्तद्ब्रह्मान्वाधितुं ध्रुवम् ।

सरो विशति न स्नातुं गजस्नानं हि निष्फलम् ॥’

अत्र गजस्य सरःप्रवेशं प्रति वस्तुतः फलस्य स्नानस्य फलत्वमपद्रुत्य

पद्मवाधनमत्र फलत्वेनोत्प्रेक्षितम् । न च स्वरूपोत्प्रेक्षाया वास्तवविषय-
 ३ स्वरूपापहव एव विच्छित्तिविशेषो न तु फलोत्प्रेक्षयोः प्रसिद्धहेतुफला-
 पहव इत्यस्ति । प्रत्युतोदाहृतयोर्हेतुफलोत्प्रेक्षयोः सिद्धहेतुफलापहवोऽपि
 संहेतुकः न तूदाहृतविषयः स्वरूपापहवोत्प्रेक्षे प्रत्युपलक्षणतैव युक्ता ।
 अन्यदत्र विचारणीयं समासोक्तिप्रकरणे विचारयिष्यते ।

यत्तु 'कस्तूरीतिलकन्ति भालफलके' इत्यादावुपक्रान्ता उपमा
 औचित्यादुत्प्रेक्षाया पर्यवस्यतीत्युक्तं तत्र भालादिस्नानविशेषसंबन्धस्य
 कस्तूरीतिलकादितादात्म्यमात्रे औचित्यं चेत् रूपके पर्यवसानं स्यादिति
 तस्य तादात्म्यसंभावनायामौचित्यमुपगम्योत्प्रेक्षायां पर्यवसानं वाच्यम् ।
 तथा च—

‘रक्षन्तु त्वामसितजलजैरञ्जलिः पादमूले

गीना नामीसरसि हृदये कौस्तुभाख्या भुरारेः ।

हारः कण्ठे हरिमणिमया वक्रपद्मे द्विरेफाः

पिच्छाचूडाधिवरुनिकरे घोषयोपित्कटाक्षाः ॥’

इत्यादौ रूपरूपतीतिस्यलेऽप्युत्प्रेक्षोपगन्तव्या । तथा—

‘पतत्रिणा तद्वचिरेण वक्षितं श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पत्न्यलम् ।

चलत्पदाग्भोरहन्पूरोपमा चुकूज कूले कलहंसमण्डली ॥’

‘लोकोश्रयो मण्डपमादिच्छष्टिर्ब्रह्माण्डमामात्यनुत्पायमस्य ॥’^{१०६}

‘अयाजिनापादधरः प्रगल्भमांगज्वलज्जिन ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विवेश कश्चिज्जटिलम्रपोवनं शरीरवद्धः प्रथमाश्रयो यथा ॥’

इत्यादावुपमाप्रतीतिस्यले ययोत्प्रेक्षायां पर्यवसानम् । एवम्—

‘वरजः कनकस्य मानिनीं दिवमद्वादमराद्रिरागताम् ।

घनरत्नवाटपशतिः परिरम्यानुनयक्षुगास याग ॥’

‘स्वधाकृतं यत्तनयैः पितृभ्यः श्रद्धापवित्रं तिलमिश्रमम् ।

चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे तदङ्गरोचिःस्वचिता सुधैव ॥’

इत्यादिरूपकप्रतीतिस्थलेऽपि तस्यां पर्यवसानमुपगन्तव्यम् । तादात्म्यसं-
भावनोपयुक्तविशेषणनिबन्धरूपन्यायसाम्यात् । एवम्—

‘पूर्णेन्दोः परिपोषकान्तवपुषः स्फोरप्रभामामुरं

नेदं मण्डलमभ्युपैति गगनामोगाज्जिगीषोर्जगत् ।

कामस्योच्छ्रितमातपत्रमधुना पाण्डुप्रदोपश्रिया

मानोत्तद्वजनाभिमानदलनोद्योगैकहेवैरिनः ॥’

इत्यपहृत्युदाहरणे इत्यपि द्रष्टव्यम् । अधिकं निदर्शनालंकारप्रकरणं
चिन्तयिष्यते ।

ननु गम्योत्प्रेक्षार्या अलंकारतया परिगणनमयुक्तम् । तस्या अलंका-
रध्वनित्वात् । उच्यते । विषयविषयिनिमित्तेष्वात्तेषु केवलमिवादिवाच-
काप्रयोगमात्रेण यत्रोत्प्रेक्षावगम्यते सात्यन्तं स्फुटत्वाद्वाच्यायमानत्वाद-
लंकारतामेवासादयतीति । यथोदाहृतम् । यत्रोत्प्रेक्षणीयस्य विषयिणो-
ऽप्यनुपादानं निश्चयेन वस्तुनालंकारेण वा गम्योत्प्रेक्षा गूढा तत्रैवोत्प्रे-
क्षाध्वनिः । यथा—

‘वीररुद्रभट्टान्दृष्ट्वा जयलक्ष्म्यावृतानरणे ।

कर्पन्त्यरिवधूकेक्षान्कानने कण्टकिदुमाः ॥’

अत्र वस्तुना कचमट्टणरूपेण जयश्रीसमालिङ्गितमट्टदर्शनोद्दीपितम-
न्मया इयेत्युत्प्रेक्षा ध्वन्यते ।

१. ‘प्रविशेरान्तरपुषः’ श. २. ‘मानोत्तद्वजना’ र. ३. ‘हेनोद्योगै’ क.
४. र. पुस्तकेऽत्रैव ‘पाण्डुप्रदोपश्रिया’ सभाषणार्थं समुपगम्यमानो गम्य.’ इति
गम्यमानसिः कृ. श. पुस्तके तु ‘अप्यर्थविजनीनांसा’ कर्म समातिशयोक्त्यैव
विलिख्य पुनरपि अविकल्पितानि विहितानि. ५. ‘केचन र. इ.’ श.

‘वेलामतिक्रम्य पृथुमुखेन्दोरोलोकपीयूषरसेन तस्याः ।

। नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृद्धे तुङ्गौ कुचावाश्रयति स दृष्टिः ॥’

अत्रैकदेशविवर्तिरूपके भजनमयादिवेत्युत्प्रेक्षावगम्यते । एवमन्य-
त्राप्युदाहार्यम् ।

इत्युत्प्रेक्षाप्रकरणम् ।

अथातिशयोक्तिः—

तस्यास्त्वावत्—

विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनिवर्ध्यते ।

यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्कविप्रौढोक्तिजीविता ॥

इति लक्षणमुक्त्वा चातुर्विध्यं वर्णयन्ति । भेदेऽभेदः, अभेदे भेदः,
संबन्धेऽसंबन्धः, असंबन्धे संबन्ध इति । एतेषामुदाहरणानि—

‘कमलमनम्भसि कमले कुवलयमेतानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥’

‘अन्येयं रूपसंपत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी ।

नैषा कमलपत्राक्षी सृष्टिः साधारणी विधेः ॥’

‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिपदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

चेदाभ्यासजडः कथं न विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥’

‘दाहोऽग्निः प्रसृतिपत्रः प्रचयवान्वाप्यः प्रणालोचितः

श्वासाः प्रेक्षितदीप्तदीपकलिकाः पाण्डिभिः भग्नं वपुः ।

किं चान्यत्कथयामि रात्रिमखिलां त्वन्मार्गवातायने

हस्तच्छत्रनिरुद्धचन्द्रमहस्तस्याः स्थितिर्वर्तते ॥'

अत्र कमलार्दीनां मुखादिभेदेऽप्यभेदः । रूपादीनां लोकसिद्धरूपा-
द्यभेदेऽपि भेदः । रूपस्य पुराणप्रजापतिसृष्टिसंबन्धेऽप्यसंबन्धः । विर-
हादीनामम्भःप्रसूतिपक्षत्वासंबन्धेऽपि संबन्धश्च क्रमेण निबद्धः । अत्रेदं
विचार्यते । विषयस्यानुपादानादित्यत्र किमनुपादानं सर्वधैव विषयस्य
प्रतिपादकाभावः, तद्वाचकाभावो वा । आद्ये 'कमलमनम्भसि' इत्यादा-
वपि लक्षणं न स्यात् । कमलादिशब्दानां लक्षणया विषयभूतमुखादिम-
तिपादकत्वात् । द्वितीये 'जुम्भतीव रजनीमुखं शर्दा' इत्यादिषु मुख-
शब्दादिश्लेषमूलतिशयोक्तावव्याप्तिः । विषयिवाचकातिरिक्तविषयप्रति-
पादकाभावो विवक्षित इति चेत्, तथापि 'उन्मीलितानि नेत्राणि पद्मा-
नीघोदिते रवौ' इत्यादावुन्मीलितशब्दवाच्यलक्ष्यार्थाध्यवसायरूपातिश-
योक्तौषर्म्मिव्याप्तिः । तत्रोन्मीलितशब्दस्य विषयीभूतविकाशलक्षकतया
तद्वाचकातिरिक्तस्यैव विषयप्रतिपादकत्वात् । विषयिप्रतिपादकातिरिक्त-
विषयप्रतिपादकाभावविषयामपि—

‘पल्लवतः कल्पतरोरेप विशेषः करस्य ते धीर ।

भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्कुर्वते ॥'

इत्यत्र कर्णशब्दश्लेषमूलतिशयोक्तावव्याप्तिः । तत्र विषयविष-
यिणोः पृथक्कर्णपक्षोपादानाद्विषयप्रतिपादकविलक्षणविषयप्रतिपादकमा-
द्यो वा विवक्षित इति चेत्, तथापि—

‘उरोमुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयस्तृतेन मिम् ।

त्रपासरिहर्गमपि प्रतीयं स नरस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥'

इत्यत्र कुचद्वये कुम्भयुगाभेदाध्यवसायरूपप्रतिशयोक्तावव्याप्तिः ।

तत्रोरःप्रभवत्वाकारेण विषयप्रतिपादकस्य विषयिप्रतिपादकविलक्षणस्य
सद्भावात् । ननु विषयिप्रतिपादकविलक्षणस्य विषयतावच्छेदकप्रकारेण
विषयप्रतिपादकस्याभावो विवक्षितः, उरःप्रभवत्वं तु न पयोधरयोर्वि-
यतावच्छेदकमनेकसाधारणत्वादिति चेत्, एवमपि—

‘धान्तस्य वामोह विचारणायां वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

औलूकमाहुः खलु दर्शनं यत्क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥’

इत्यादावुलूकदर्शनमिति वैशेषिकमते पक्षिविशेषदृष्ट्यभेदाध्यवसाय-
रूपातिशयोक्तावव्याप्तिर्दुर्बारा । तत्र वैशेषिकमतमिति विषयतावच्छेद-
कप्रकारेण विषयप्रतिपादकस्य संभवात् । अपि चैवम् ‘रामरावणयोर्यु-
द्धम्’ इत्यनन्वयालंकारे चातिव्याप्तिः । तत्र विषयिप्रतिपादकविलक्षण-
विषयप्रतिपादकाभावात् । ननु यत्र कश्चिदभेदेनाध्यवसीयते स विषयः,
यस्तु तथाध्यवसीयते स विषयीति विषयविषयिभावोऽत्र विवक्षित इति
नोक्तातिव्याप्तिरिति चेत्, एवमपि ‘विद्वन्मानसहंस’ इत्यादिश्लिष्टरूप-
केऽतिव्याप्तिर्दुर्बारा । रूपके तादृशप्यारोपमात्रम्, अतिशयोक्तावभेदा-
ध्यवसाय इति कल्पना तु रूपकविचारलक्षण एव निरस्ता । सौरूप्य-
निबन्धनसमासोक्त्युदाहरणेषु चातिव्याप्तिः ।

‘अप्यर्धचित्रमीमांसा न मुदे कस्य मांसल ।

अनूरिव घर्माशोर्धेन्दुरिव धूर्जटेः ॥’

समाप्तथायं समुपलभ्यमानो ग्रन्थः ।

]

पण्डितराजश्रीजगन्नाथविरचितं

चित्रमीमांसाखण्डनम् ।

नागेशकृतमर्मप्रकाशादुद्धृत्या टिप्पण्या सहितम् ।

नामं नामं घनश्यामं घाम तामरसेक्षणम् ।
पण्डितेन्द्रो जगन्नाथशर्मा निर्माति कौतुकम् ॥
रसगङ्गाधरे चित्रमीमांसाया मयोदितः ।
ये दोषास्तेऽत्र संक्षिप्य कथ्यन्ते विदुषां मुदे ॥
सूक्ष्मं विभाव्य मयका समुदीरिताना-
मप्यव्यदीक्षितकृताविह दूषणानाम् ।
निर्मत्सरो यदि स्सुद्धरणं त्रिदध्या-
दस्माहमुज्ज्वलमतेश्वरणौ वहामि ॥

यत्त्वादिमार्गे चित्रमीमांसायामप्यव्यदीक्षितैः 'निःशेषच्युतचन्दनं
खेनतटम्' इति पद्यं ध्वन्युदाहरणप्रसङ्गे व्याख्यातम्—'उत्तरीयकपणेन
चन्दनच्युतिरित्यन्यथासिद्धिपरिहारस्य निःशेषग्रहणम् । ततश्चन्दनच्युतेः

व्याख्यातमिति । व्याख्यानमेकह—उत्तरीयेत्याद्याचरन्तीत्यन्तेन
इत्यादीत्यादिना श्राव्यतमज्ञानं कालविरुद्धेन विविदितामिरन्यथासिद्धिपरिहा-
राय दूरमिति । अत्यर्थमित्यादयोऽर्थः । एतेन कालान्यथासिद्धिनिरासः । पुनः

ज्ञानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनाय तदग्रहणम् । ज्ञाने हि सर्वत्र चन्दनच्युतिः स्यात्, तव तु स्तनयोस्तट उपरिभाग एव दृश्यते । इयमाश्लेषकृतैव । तथा निर्मृष्टरागोऽधर इत्यत्र ताम्बूलग्रहणविलम्बात्पाचीनरागस्य किञ्चिन्मृष्टतेत्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निर्मृष्ट इति रागस्य निःशेषमृष्टतोक्ता । पुनः ज्ञानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनायाधर इति विशिष्य ग्रहणम् । उत्तरोष्ठे सरागोऽधरोष्ठमात्रस्य निर्मृष्टगता चुम्बनकृतैव' इत्यादिना 'इदमपि ध्वनेरुदाहरणम्' इत्यन्तेन संदर्भेण तटादिघटिता वाक्यार्थाः 'ज्ञानव्यावृत्तिद्वारा संभोगाज्ञानामाश्लेषचुम्बनादीनां प्रतिपादनेन प्रधानव्यङ्ग्यव्यञ्जने साहायकमाचरन्ति' इति, तदेतदालंकारिकाणामतिलमां हृदयारुणुदतया नालंकारमीमांसकेन वक्तुं युक्तम् ।। एवं च तटादिघटितानां वाक्यार्थानां मुख्यार्थवापीज्ञानपक्षे बाधितत्वाद्धिरोधिलक्षणया वापीं ज्ञातुं न गतासि किं तु तदन्तिकमिति प्रतिपत्तौ विगलितव्यञ्जनाव्यापारेण यथा—'अहो पूर्णं सरो यत्र लुठन्तः स्नान्ति मानवाः' इत्यत्र लुठन्त इत्यस्य विशेषणस्य मुख्येऽर्थेऽनुपपत्त्या विरुद्धोऽर्थो भासमानोऽपि न व्यङ्ग्यः, एवमिहापि स्यात् ।

अपि च यथाकथंचिदङ्गीकुरु वात्र व्यञ्जनाव्यापारं तथापि न तवेष्ट-
'सिद्धिः । वाच्यानां निःशेषच्युतचन्दनस्तनतटत्वादीनामधमत्वस्य च
ःत्वंदुक्तरात्या प्रकारान्तरेणानुपपद्यमानतया दूतीसंभोगमात्रनिष्पाद्यत्वेन

ज्ञानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनाय दूरे प्रान्त इति हृदयस्थितोऽर्थः । कालतः ज्ञानेन सर्वतोऽध्वनलोकः स्यात्तव तु लोचनयोः क्वचित्प्रान्त एवानुपपत्त्यमिदं चुम्बनकृतमेवेत्यादि परिग्रहः । वाक्यार्थाः प्रधानवाक्यार्थाः । प्रधानव्यङ्ग्यं संभोगः । यथाकथंचिदिति । अर्थापत्तिप्रमाणस्यातिरिक्तस्याभावादिति भावः । अत्र रमणे । संभोगमात्रेति । तदन्येन वाच्यसिद्धेरेवा-

शुणीमूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गात् । किं चैवं सति 'भ्रम घम्भिज वीसत्थ'-
इत्यादौ लिङ्गजलिङ्गिज्ञानरूपेणानुमानेन व्यक्तिं गतार्थयतो व्यक्तिविवेक-
कृतो मतं प्रत्याचक्षाणा व्यभिचारित्वेनासिद्धत्वेन च संदिग्धमानादपि
लिङ्गाद्यजनमभ्युपगच्छन्तः सर्वेऽपि ध्वनिमार्गप्रवर्तकास्तव प्रतिकूलाः
स्युः । अन्यच्च येनोदाहृतं पञ्चमायुष्मता व्याख्यातम्, तस्यापि विशेष-
णानामसाधारण्यमननुमतमेव । तथा च तेनैवोक्तं पञ्चमोद्भासशेषे—
'निःशेषेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कार-
णान्तरतोऽपि भवन्ति । यतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोपात्तानीति नोपमोग
एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि' इति । एवं च त्व(त)दुक्तिविरोधः
स्फुट एव । तस्माद्वाच्यार्थसाधारण्यमेवोचितमतिविदग्धनायिकानिरूपि-
तानां विशेषणानाम् । तथा हि—अयि बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
स्वार्थपरायणे स्नानकालातिक्रमभयवशेन नदीमदीयप्रिययोरन्तिक्रमगत्यैव

भावादिति भावः । भ्रमेति । 'भ्रम धार्मिक विधत्तः स शुनकोऽय मारित-
स्तेन । गोदामरीकच्छनिमुज्जवासिना दससिहेन ॥' कुमुदावचमार्थं पुत्रे धार्मिक-
भ्रमणेन रागिष्ठतसंकेतायास्तन्निवारणोक्तिरियम् । अत्र बाच्येन भीदस्वभावस्य गृहे
श्वनिवृत्त्या भ्रमणेन निपुत्रे तिहोपलब्ध्या भ्रमणनिषेधो व्यङ्ग्यः । प्रत्यविरोध-
माह—अन्यच्च येनेत्यादि । गमकतयेति । संगोगेत्यादिः । अथैव निःशेषे-
त्यादावेव । प्रतियद्धानि अन्यतया न तत्रैव संबद्धानि । अनैकान्तिकानि
साधारणानि । कथं तर्हि तस्य व्यङ्ग्यत्वं प्रकाशायुक्तमाह—तस्माद्वाच्यार्थेति ।
वापीमानेनेत्यर्थः । निरूपितेति । बोधितेत्यर्थः । गमे इत्यन्तव्याख्या
स्वार्थेति । अन्तिगमित्यत्र गतासीत्यनुद्वेगः । एवं त्रयापारवत्यात् । तथा निर्गुण-
रागः । तन्वीलस्यार्थमाह—तान्वाधेति । वृत्तत्वाधेत्यर्थः । उपसंहारति—

वापीं स्नातमितो ममान्तिकाद्गतासि न पुनस्तस्य परवेदनानभिज्ञतया
 दुःखदातृत्वेनाधमस्यान्तिकम् । यतो निःशेषच्युतचन्दनं स्तनयोस्तटमेव
 नोरःस्थलम् । . वापीगतबहुलयुवजनत्रपापारवश्यादंशद्वयलम्बाग्रस्वस्तिकी-
 कृतभुजलतायुगलेन तटस्येवोन्नततया मुहुरामर्शात् । एवं त्वरया सम्य-
 गक्षालनेनोचरोष्ठो न निर्मृष्टरागोऽघरस्तु तदपेक्षया गण्डूषजलरदनशो-
 धनाङ्गुल्यादीनामधिकसंमर्दमावहतीति तथा । किं च सम्यगक्षालनेन
 नेत्रे जलमात्रसंसर्गाद्दूरमुपरिभाग एवानज्जने । शीतवशात्तानवाच्च तव
 तनुः पुलकितेति । एवं तस्या विदग्धाया गूढतात्पर्योक्तिरुचिता । अन्यथा
 वैदग्ध्यमङ्गापत्तेः ।

एवं साधारणेषु वाक्यार्थेषु मुख्यार्थे बाधाभावात्तात्पर्यार्थस्य झटित्य-
 नाकलनात्कुतोऽत्र लक्षणावकाशोऽनन्तरं च वाच्यार्थप्रतिपत्तेर्वक्तृबोद्ध-
 व्यनायकादीना वैशिष्ट्यप्रतिपत्तौ सत्यामधमपदेन स्वप्रवृत्तिप्रयोजको दुः-
 खदातृत्वरूपो धर्मः साधारणात्मा प्राग्वाच्यार्थदशायामपराधान्तरनिमि-
 त्तकदुःखदातृत्वरूपेण स्थितो व्यञ्जनाव्यापारेण दूतीसंभोगनिमित्तकदुः-
 खदातृत्वाकारेण पर्यवस्यतीत्यालंकारिकसिद्धान्तनिष्कर्षः । एतेन 'अध-
 मत्वमप्रकृष्टत्वं तच्च जात्या कर्मणा वा भवति । तत्र जात्यापकर्षं नोच-

यमिति । उक्तप्रकारेणार्थः । मुख्यार्थे वापीस्नाने । अनन्तरमिति । वाच्यार्थ-
 प्रतिपत्तेरनन्तरं चेत्यर्थः । वक्त्रो विदग्धोत्तमनायिका । बोद्धव्या दुःशीला दूती ।
 नायकत्वादृशः । आदिना वाकादिपरिग्रहः । अधमपदेनेति । बोधित इति
 शेषः । स्येति । अधमपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । साधारणेति । तादृशकर्मन्तरं

मनायिका नायकस्य वक्ति । नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसंभोगादिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा । तादृशं च दूतीसंप्रेषणात्प्राचीनं सोढमेवेति नोद्घाटनार्हमितीतरव्यावृत्त्या संभोगरूपमेव पर्यवस्यति' इति यदुक्तम्, तदपि निरस्तम् । विदग्धोत्तमनायिकायाः सखीसमक्षं तदुपभोगरूपस्य स्वनायकापराधस्य स्फुटं प्रकाशयितुमतिमतमामनौचित्येन प्राचीनानामेव सोढानामप्यपराधानामसह्यतया दूतीं प्रति प्रतिपादयिषितत्वात् । यथैव हि—

‘ओष्णिहं दोब्बलं चिन्ता अलसन्तणं सणीससिअम् ।

मह मन्दभाअणीए केरं सहि तुह बि परभवइ ॥’

इत्यादावौन्निद्यादीनि वाच्यभूतस्वहेतुनिमित्तकसखीहेतुसाधारणान्येव बोद्धव्यवैशिष्ट्यवशात्तत्कामुकोपभोगजनिताौन्निद्यादिषु पर्यवस्यन्ति । न चात्र वाच्यार्थव्यावर्तकं किञ्चिद्विशेषणमपेक्षन्ते सहृदयाः, एवमिहापि । अथ तदन्तिकगमनस्य लक्षणावेद्यत्वेऽपि रमणमात्रस्य लक्ष्यशक्तिमूलव्य-
नेनवेद्यत्वमव्याहतमेवेति चेत्, नैवम् । ‘अधमत्वं ज्ञात्वा कर्मान्तरेण वा नोत्तमनायिका नायकस्य वक्ति’ इत्यादिना संदर्भेण रमणस्यापि भवतैव ध्रुतार्थापत्तिवेद्यतायाः स्फुटं वचनात् । एतेन काव्यप्रकाशटीका-
श्रुतानुक्तयः परान्ताः । विशेषणसाधारण्यपरस्य स्वमूलग्रन्थस्यैव तीरना-
कलनात् । बाधाभावेन लक्षणाया दूरापास्तत्वात् ।

साधारण्येत्वर्थः । स्वापराधेति । स्वं नाविद्यदूतीसंभोगादिरूपं संदीनकर्मत्वर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—विदग्धेति । तदुपभोगेति । दस्युपभोगेत्वर्थः । अत्रि-
समामत्यन्तम् । प्राचीति । दूतीसंप्रेषणादित्यादिः । अन्यथा वैदग्ध्यादिभ्रमा-
पत्तिः । ओष्णिहमिति । ‘ओष्णिहं दोब्बलं चिन्तालसत्वं गतिः श्रणितम् । मम
मन्दभागिन्याः इत्ये सहि स्वामपि परिभवति ॥’ इत्यनुपमसंभोगा दूतीं प्रत्यु-
पभोगविदेहं शनवत्ता नाविद्यता इत्युक्तिः । साधारणानि । रोगादितोऽपि

यत्तु—

‘प्रहरविरतौ मध्ये वाहस्ततोऽपि परेण वा
 किमुत सकले’ याते वाहि प्रिय, त्वमिहैष्यसि ।
 इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य गियासतो
 हरति गमनं बालालपैः सबाप्पगलज्जलैः ॥’

इत्यत्र ‘सकलमहः परमावधिसूतः परं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति
 व्यङ्ग्यं प्रियगमननिवारणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गम्’ इति मध्यमकाव्योदाहृतिः ।
 प्रसङ्गे निगदितम्, तच्चिन्त्यम् । सबाप्पगलज्जलानां ‘प्रहरविरतौ’ इत्या-
 दालापानामेव प्रियगमननिवारणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यतया व्यङ्ग्यस्य
 गुणीभावाभावात् । आलपैरिति तृतीयया प्रकृत्यर्थस्य हरणक्रियाकरण-
 तायाः स्फुटं प्रतीतिः । न च व्यङ्ग्यस्यापि वाच्यसिद्ध्यङ्गतात्र संभवतीति
 तथोक्तमिति वाच्यम् । ‘नि शेषच्युतचन्दनम्’ इत्यादावप्यधमत्वरूप-
 वाच्यसिद्ध्यङ्गताया दूतीसंभोगादौ सभवादुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तेः । अस्तु
 वा ततः परं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति वाच्यसिद्ध्यङ्गतया गुणीभाव-
 स्तथापि नायकादेर्विभावस्य बाप्पादेरनुभावस्य चिचावेगादेश्च संचारिणः
 संयोगादभिव्यज्यमानेन विप्रलम्भेन ध्वनित्वं को निवारयेत् ।

तत्संभवात् । यथात्रैव नायिकायास्तद्वियोगतः । प्रहरविरताविति । हे प्रिय,
 त्वं किं प्रहरसमाप्तौ दिनमध्ये यावे वा मध्याह्नादपि परेण तृतीयप्रहरेण यातेन
 वा सर्वदिने गते वेह मत्समीपे उत निश्चयेनैभ्यस्यागमिष्यसि । इत्येवंप्रकारेण ।
 आलापेऽस्यान्वयः । अग्रे स्पष्टम् । शतशब्दोऽनियतसंख्यावाची । एवमुक्तव्यव-
 च्छेदे । व्यङ्ग्यस्य शक्नोमीत्यन्तस्य । ननु निनिगमनाविरहोऽत आह—आला-
 पैरिति । प्रकृत्यर्थस्य तादृशालापस्य । अपिरुक्तसमुच्चये । ननु सबाप्पगलज्ज-
 लतदुक्तालपानां गमनोत्तरनिराकारवस्थितिनिवारकतयाप्युपपत्तेर्भ्यङ्ग्यसाहिताना-
 मेव गमननिवारणसामर्थ्यमत आह—अस्तु वेति । आन्तरालिकव्यङ्ग्यमादा-

यदप्युभयचित्रप्रस्ताव उदाजहुः—

‘वराहः कल्याणं वितरतु स वः कल्पविरभे

विनिर्धुन्वन्नौदन्वत्तमुदकमुर्वीमुदवहत् ।

खुराघातत्रुखलकुलशिसरिक्कूटप्रविलुठ-

च्छिलाकोटिस्फोटस्फुटघटितमाङ्गल्यपट्टः ॥’

एतच्च पद्यं दोषाविलत्वादनुदाहार्यमेव । तथा हि—प्रथमेऽर्थे वाक्य-
द्वयस्यापि समाप्तेनैराकाङ्क्षादुत्तरार्धगतविशेषणे समाप्तपुनरात्तत्वम् ।
निवृत्त उद्वाहे माङ्गल्यपट्टहवादनप्रतिपत्तेरपदस्थपदत्वम् । ऊर्ध्ववहन-
निष्पत्तौ च भूम्यूर्ध्वगानां कुलशिसरिणां कूटेषु कथंकारमघःस्यस्य भग-
वतो वराहस्य खुराघात इति व्याहृतार्थत्वम् । एकार्धेऽनेकक्रियत्वेन
यत्पदाध्याहारेण चासंगुलत्वं चेति । अन्येऽप्येवंजातीयका बहवोऽत्र
दोषाः । न ह्यवरं काव्यमिति दोषसहस्रप्रस्तमुदाह्रियते । तस्य काव्यतैव
नेत्यालंकारिकसिद्धान्तात् । अयमपि कवेः सहृदयस्य च महान्दोषो
यत्पुनरिदमेव पद्यं पूर्वोत्तरार्धन्यत्यासेन न पद्यान्तरतामापितम् । एव-
मप्येकार्धगतेनानेकक्रियत्वेन यत्पदाध्याहारेण चासंगुलत्वाद्यमत्कारापकर्षः
स्थित एव ॥

इति धीमद्वमद्वारकपेरुभट्टात्मजेन पण्डितराजापराभिधानेन जगन्नाथभट्टेन
निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डने ग्रन्थारम्भप्रकरणदोषः ।

अथोपमाप्रकरणदोषाः—

यत्तु ‘मुरास्य पुरतश्चन्द्रो निष्पमः’ इति वाक्यमुपमाया विपुला-

येव चानिगुणीभूतादिब्रह्मव्यवहारस्योपपन्नमानतया ‘विश्रुतमेव चानित्यं को
‘नियारयेत्’ इति चिन्त्यम् । अन्यथा ‘ग्रामतदनम्’ इत्यादिगुणीभूतव्याप्तीप्रश्न-
१. वि० मी०

लंकारवर्तितां प्रतिपादयद्भिः प्रायुज्यत, तद्व्याकरणाविमर्शनिबन्धनम् ।
 पुरत इति नगरवाचिनः पुरशब्दात्तसिलि मुखस्य नगरादित्यर्थस्या-
 संगत्यापत्तेः । न हि पूर्ववाचकः पुरशब्दः कापि श्रूयते । पूर्वशब्दात्तु
 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' इत्यसौ पुरादेशे च पुर इति भाव्यम् ।
 न तु पुरत इति । अत एव 'अमुं पुरः पश्यसि देवदारुम्' इति प्रायुक्त
 महाकविः । एवमेव च—

‘रूपयौवनलावण्यस्पृहणीयतराकृतिः ।

पुरतो हरिणाक्षीणामेव पुष्पायुधीयति ॥’

इति वाचकोपमेयल्लसोदाहरणमपि तैर्निर्मितमपशब्दकलुपितमेव । तथा
 चाहुर्वैयाकरणाः—‘पत्या पुरतः परतः,’ ‘आत्मीयं चरणं दधाति पुरतः,’
 ‘पुरतः सुदती समागतं माम्’ इत्यादयः सर्वेऽपि व्याकरणाज्ञानमूला
 अपशब्दाः इति ।

शासुकोदाहरणानामप्यसंपत्त्यापत्तौ व्याकुली स्यात् । तत्रापि व्यङ्ग्यसंकेतभेदेन
 वाच्यमुखमालिन्मातिशयरूपानुभावनुसन्नेनैव विप्रलम्भाभासपोषणं न केवलेन संके-
 तभेदेन । तस्याकर्तव्यत्वमुच्यते संभवादिति बोध्यम् । तसिलीति । इदं
 चिन्त्यम् । तदप्राप्तेः । आद्यादित्वात्तलवित्युचितम् । महाकविः कालिदासः ।
 तैः अप्ययदीशितैः । इदं चिन्त्यम् । पुरत इति निपाताङ्गोच्चारात् । अत एव
 ‘इयं च तेऽन्या पुरतो विहम्बना’ इति कालिदासः, ‘पश्यामि तामित इतः पुर-
 तश्च पश्चात्’ इति भवभूतिश्च संगच्छते । इति केचित् । अन्ये तु—‘दक्षि-
 णोत्तराभ्यामतस्तुच्च’ इत्यत्र तमुच्चैव पुंवद्भावेन सिद्धेऽतस्तुज्विधानमन्यस्माद-
 पीति शापनाय । तेन पचायजन्तात्पुरशब्दात्तस्मिन्निष्ठसिद्धिः—इत्याहुः ॥
 वस्तुतस्तु—‘पुर अप्रगमने’ इति चौरादिभ्रान्तिजभावे ‘इगुपधलक्षणे के
 सार्वत्रिकस्तसिः ।’ इति बोध्यम् । वैयाकरण इति । प्राय इत्यादिः ।

यदपि चोपमालक्षणसिद्धान्तः—‘उपमितिक्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्य-
वर्णनमदुष्टमव्यक्त्यमुपमालंकारः’, ‘स्वनिषेधापर्यवसायि सादृश्यवर्णनं वा
तथामृतं तथा’ इति लक्षणद्वयं तैरेव निर्मितम्, तदसत् । वर्णनस्य
विलक्षणशब्दात्मकस्य, विलक्षणज्ञानात्मकस्य वा शब्दवाच्यताविरहे-
णोपमाया वाच्यालंकारता न स्यात् । तस्य सर्वथैवाव्यक्त्यत्वादव्यक्त्यत्व-
विशेषणवैयर्थ्याच्च । अथ यदि वर्णनविषयीभूतं तादृशसादृश्यमुपमेत्यु-
च्यते तदा यथा गौस्तथा गवय इत्यत्रोपमालंकारापत्तेः । एवं ‘कालोप-
सर्जने च तुल्यम्’ इत्यादावपि । अशिष्यत्वादिना प्रधानप्रत्ययार्थवचन-
सादृश्यस्य तत्रापि प्रतिपादनात् । न चात्र वचनभेदस्य दोषस्य सत्त्वाद-
दुष्टत्वविशेषणेनैव धारणं भविष्यतीति वाच्यम् । एतद्वाक्योपप्लुतवाक्या-
न्तरप्रतिपादितै(कै)कोपमेयके सादृश्ये तयाप्यतिप्रसङ्गात् । न चात्रोप-
मितिक्रियानिष्पत्तावपि न सादृश्यवर्णनम्, विषयस्याचमत्कारित्वात्,
चमत्कारिविषयकफविन्यापारस्यैव वर्णनपदार्थत्वादिति वाच्यम् । एवं
हि चमत्कारित्वस्य लक्षणेऽवश्यं निवेद्यत्वेनोपमितिक्रियानिष्पत्तिविशे-
षणस्य वैयर्थ्यात् । नञनिष्पन्नमापाततः प्रतीयमानं सादृश्यं चमत्कृति-
मापत्ते । एवं द्वितीयलक्षणे निषेधपर्यवसायित्वं निरर्थकम् । व्यतिरेके

विलक्षणशब्देति । शब्दस्य वाच्यत्वभवे नायं दोषोऽत आह—विलक्षण-
ज्ञानेति । अव्यक्त्यत्वात् व्यग्र्यवामायात् । तादृशेति । अदुष्टमव्यक्त्यायविशेषण-
द्वयान्यतरेत्यर्थः । इत्यादावपीति । उपमालंकारापत्तिरित्यस्यानुग्रहः । आदिप्राश्नं
विन्यस्यम् । तत्रापि कालोपसर्जनयोरपि । अत्र ‘कालोपसर्जने च तुल्यम्’ इत्यत्र
द्विवचनोपादानादिति भावः । एतदर्थमेव द्वितीयदोषोक्तिः । उपप्लुतेति ।
अस्मिन्नेत्यर्थः । प्रधानप्रत्ययार्थवचनवत्त्वम इत्यापीति भावः । सदाह—एको-
पमेयेति । अप्तेति । यथा गौस्तथागवयित्वं । व्यतिरेक इति । तथान-

‘तवाननस्य तुलनां दधौ जलजं कथम्’ इत्यादौ कमलादिसादृश्य-
निषेधस्य, अ[न]न्वये च सर्वथा सादृश्यनिषेधस्य चमत्कारितया तत्प्रति-
पत्तये प्रतियोगिविधया सादृश्यनिरूपणमित्यलंकारिकैरभिधानात् ।

किं च—

‘सज्जामोगे पतन्माति कपोलात्कुटिलोऽलकः ।

शशाङ्कबिम्बतो मेरौ लम्बमान इवोरगः ॥’

इत्यादौ मुख्यवाक्यार्थत्वेनानलंकारभूतायामुपमायामतिव्याप्तिः । उपमिति-
क्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्यवर्णनस्य [अदुष्टाव्यङ्ग्यत्वस्य च] अत्रापि सत्त्वात् ।
न ह्यत्राभेदप्रधानोत्प्रेक्षा शक्या वक्तुम् । कल्पितोपमाया निर्विपर्ययत्वा-
पत्तेः । न चेयमुपमा लक्ष्यैवेति वाच्यम् । ध्वन्यमानोपमानिवारणप्रया-
सस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

‘व्यापार उपमानाल्यो भवेद्यदि विवक्षितः ।

क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तमुपमालंकृतिस्तु सा ॥’

इति स्वकृतसूत्रेऽलंकारभूतोपमाया एव लक्ष्यत्वेनाभिधानस्य, अलंकार-
भूतोपमालक्षणत्वे तदेवादुष्टाव्यङ्ग्यत्वविशेषितमिति तत्रैव पुनरभिधानस्य
चासंपत्त्यापत्तेश्च । न ह्यत्रोपमानोपमेयसादृश्यादुपमास्वरूपादस्ति कश्चिद-
तिरिक्तो वाक्यार्थः, येनोपमा तमलंकुर्यात् । अपि च लक्षणे सादृश्य-

नस्येत्यादावित्यर्थः । कमलादिसादृश्येति । कमलादिनिष्ठसादृश्येत्यर्थः । ननु
वर्णनपदस्य चमत्कारजनकज्ञानविषयीभूतानुयोगिकत्वार्थे तात्पर्यमग्राहकमिदम्, न
तु लक्षणशरीरपदकमिति चेत्, तत्राह—किं चेति । वाक्यार्थत्वेनेति । तथा
च न वाक्यार्थोपस्कारकत्वमिति भावः । तदाह—अनलमिति । नन्वलंङ्गरो-
टीति योगबोधितोपस्कारकत्वस्यालंकारसामान्यस्वरूपत्वेन विशेषलक्षणेऽपि तदनि-
र्वहेऽपि क्षल्यभाव इत्यत आह—अपि चेति । अत एव चित्रभूतोपमालक्षणं

विशेषणं निरर्थकम् । 'उपमितिक्रियानिष्पत्तिमद्वर्णनमुपमा' इत्येतावतैव स्वामीशार्थलाभात् । अन्यच्चाव्यङ्ग्यत्वविशेषणमयुक्तम् । नहि व्यङ्ग्यत्वालंकारत्वयोरस्ति कश्चिद्विरोधः । प्राधान्येन व्यङ्ग्यतायां तु प्रधानत्वालंकारत्वयोर्विरोधादलंकारत्वलक्षणं तत्र मा प्रसाह्नीदित्युपस्कारकत्वेन पुनर्विशेषणीयम्, न त्वव्यङ्ग्यत्वेन ।

‘अद्वितीयं रुचात्मानं भूत्वा किं चन्द्रं हृष्यसि ।

भूमण्डलमिदं मूढं केन वा विनिभालितम् ॥’

इत्यत्र कस्यचिद्विदेष्टस्यस्य किरणैरात्मानं तापयन्तं चन्द्रं प्रति वाक्ये अस्ति मम मियायाः कदापि बहिरनिर्गतायाः अत एव त्वयाप्यदृष्टाया आननं त्वत्सदृशमिति व्यङ्ग्यतायामुपमाया मूढपदध्वन्यमानचन्द्रविषयचतु-
गतासूयालंकारभूतायामव्याप्तेः । विशिष्टोपमादिस्थले च विशेषणाद्युप-
मानां वाच्यसिद्ध्याङ्गताया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्, सिद्धार्थस्योपस्करणाभावात्तु नालंकारतेति मम न काव्यसंगतिः ।

यदपि काव्यप्रकाशोक्तोपमामेदाधिकमेदकयनप्रस्तावेऽभिहितम्—
‘धर्मलुप्ता वाक्यसमासतद्धितेषु दर्शिता । द्विर्मावेऽपि दृश्यते । ‘पटुपटु-
र्वेवदत्तः’ इत्यत्र ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति सादृश्ये द्विर्मावविधानात्
इति, तत्तुच्छम् । अत्र चोपमावाचकस्याप्यनुपादानाद्वाचकधर्मलुप्ताया-
मेतदाधिक्यमुद्गावयितुमुचितम् । न तु धर्मलुप्तायाम् ।

त्विति तर्नोक्तम् । पूर्वपदस्यापि तात्पर्यमाहृत्वादित्यपि विन्त्यम् । अव्याज्यत्वं
च सादृश्ये प्राधान्येनाव्यङ्ग्यत्वं बोध्यमिति दिक् । विनिभालितमिति । विशेष-
णेन दृष्टमित्यर्थः । अत्रेति । व्यङ्ग्यतामित्यत्रास्यान्वयः । व्यङ्ग्यतायामुपमाया-
मिति । अत्रोपमानस्योपमेयावच्छिन्नतात्मकप्रतीपस्यैव व्याख्यानम् । मूढपदस्यार-
सात् । यमत्प्राप्ततिशयाच्च । किं हृष्यसीतेतत्सारसाचेति हेचिद । अत्र चेति ।

धर्ममात्रलुप्तायाश्चान्तर्भावात्पृथगुपादानमसंगतमेव स्यात् । न चात्र द्विर्भावस्यैव वाचकस्य सत्त्वाच्चास्ति तस्य लोपः अपि तु धर्ममात्रस्येति वक्तुं शक्यम् । द्विर्भावस्य सादृश्यवाचकत्वोक्तेर्भाष्यकैयटादिविरुद्धत्वात् । तदुक्तम्—‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति सूत्रे सिद्धं त्विति प्रतीकमादाय कैयटेन ‘द्विर्वचनस्य प्रकृतिः स्थानी’ इति तदर्थो विशिष्यते न तु प्रकारः । तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाद्व्यभिचाराभावात् । तद्वह्णाद्गुणवचनो यः शब्दो निर्गतस्तस्य सादृश्ये द्योत्ये द्वे भवत इति सूत्रार्थः इति । एवं च द्विर्भावपदस्य सादृश्यद्योतकत्वमेव न वाचकत्वम्, अतो वाचकलोपोऽप्यत्रास्तीति वाचकधर्मलुप्ताया उदाहरणमेतत्, न धर्मलुप्तायाः । यदि तु द्योतकोऽपि वाचकपदेनात्र विवक्षित इत्याग्रहः तदा तुप्यतु भवान् ।

यचान्यदभ्यधीयत तस्मिन्नेव प्रसङ्गे—

“नृणां यं सेवमानानां संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं जगत्यभजन्मर्त्यश्चञ्चा चन्द्रकलाधरम् ॥”

अत्र “किंनोर्लोपे प्रत्येकं वाचकधर्मलोप उभयत्रापि” इति तदर-

चो ह्यर्थे । सूत्रार्थ इति । द्विर्भावस्य सादृश्यद्योतकत्वेऽपि शक्यत्वरूप-
वाचकत्वाभावाद्वाचकलोप इति तव हृदयम् । तस्य इवादेशोतकतानये चन्द्र इव
मुखमित्यत्र, चन्द्रमुखमुखमित्यत्र च वाचकतत्त्वाव्यवहारमावाय सादृश्यतद्विशि-
ष्टान्यतरबोधकाभावस्यैव वाचकतत्त्वाव्यवहारप्रयोजकत्वस्य वाच्यत्वेन द्योतकस्यापि
बोधकत्वानपायेन नास्ति वाचकलोप इति तदाशयादबोधमूलकमिति पिन्त्यमि-
दम् । यथान्यदिति । वक्ष्यमाणमन्यचेत्यर्थः । किञ्चोपे तयोपेयुस्त्वयेऽपि

मणीयमेव । चञ्चेत्यत्र कनो वाचकस्य 'लुम्भनुष्ये' इति शास्त्रेण लोपेऽपि तं चन्द्रकलाधरमभजन्निति चन्द्रकलाधरमजनराहित्यरूपस्य चञ्चाचन्द्र-साधारणस्य धर्मस्योक्तत्वात्कथं तावद्धर्मलोपः । न चोपमेयमर्त्यविशेषण-तयोपात्तस्य चन्द्रकलाधरमजनराहित्यस्य सादृश्योपसर्जने चञ्चायामनन्व-यान्न सादृश्यमिति वाच्यम् ।

‘यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं शंभुमभजन्मर्त्यश्चैवात्महिताकृतेः ॥’

इति पाठे ‘धर्मश्चवर्णमप्युभयत्रापि संभवति’ इति स्वोक्तेरसंगत्यापत्तेः । इहाप्युपमेयसंसारविशेषणतयोपात्तस्य सुखमयत्वस्य सादृश्योपसर्जनेऽप-वर्गेऽन्वयामावात्कथंकारं धर्मस्य साधारण्यम् ।

उपमेयगतत्वेनोपमानगतत्वेन वा उपात्तस्य धर्मस्य शाब्दे उभया-न्वये सत्यपि वस्तुत उभयनिष्ठताज्ञानमेव साधारणतया नियामकमिति चेत्, चन्द्रकलाधरमजनराहित्येऽपि दीयतामेवमेव दृष्टिः । यदि चोप-मेयतावच्छेदकतयैव चन्द्रकलाधरमजनराहित्यं मम विवक्षितम्, साधा-रणधर्मश्च स्वात्महिताकरणरूपः स चात्र लुप्त एवेति शपथेन स्वाभिप्रायः प्रकाश्यते तदा निवारितोऽयं दोषः । तुष्यतु भवान् ।

यद्यापि ‘सैर्यमुपमा संक्षेपतस्त्रिधा—कचित्त्वैवैचित्र्यमात्रविश्रान्ता । यथा—‘स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः’ इत्यादौ । कचिदुक्तार्थोपपादन-परा । यथा—‘अनन्तरक्षप्रभवस्य’ इत्यादौ” इति तैरेव द्रविडशिरो-

कन्लोपेऽयुक्तत्वमित्याह—कन इति । तामुपपादयति—इहापीति । कथंकारं कथं इत्या । पाठान्तरवाची साधयमाह—उपमेयेति । एवमेवेति । एवं च तुल्यतेति भावः । प्रकारान्तरेण साधयनाह—यदि धेति । तैरेवेति ।

मणिभिरभ्यधीयत । तदप्यह्वयमेव । 'देवतुल्यैर्नैर्मति स देशः सुमनो-
हरः' इत्यादौ वाच्यभूतवस्तुपस्कारिकाया देवोपमाया अक्रोडीकरणात् ।
नक्षत्र स्ववैचित्र्यमात्रे विश्रान्तिरस्ति गुणानां प्रधानसन्निध्ये स्वातन्त्र्या-
योगात् । नापि व्यङ्ग्योपकारकत्वमेवालंकाराणामिति नियमोऽस्ति ।
अलंकारभूतोपमास्तु स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ताया उपमाया असंग्रहे को नाम
ध्वन्यमानायास्तस्या निरासायाव्यङ्ग्यत्वविशेषणदानदुराग्रहः । असंग्रहे
तु तत्रैवालंकारभूतोपमालक्षणस्यातिव्याप्तिरिति प्रागेवावेदनात् । अहो
महदेवेदमन्याय्यम्—यदलक्षणीयायाश्च स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ताया उप-
मायाः संग्रहः, लक्षणीयायाश्च प्रागुक्तासूयालंकारभूताया असंग्रह इति
प्राचां तूपमासामान्यं लक्ष्यतां ध्वन्यमानाया इव वाच्याया अपि स्ववै-
चित्र्यमात्रविश्रान्तायाः संग्रहो नानुचितः । न तु स्वस्य यत्नेन ध्वन्य-
मानोपमां निरस्य कण्ठरवेणालंकारभूतोपमालक्षकस्य । यदि च प्रबन्ध-
व्यङ्ग्योपस्कारकत्वेनेयं संगृह्यत इत्युच्यते, तदा 'स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता'
इति स्वोक्तिर्विरुद्धा स्यात् । 'अनन्तरत्नप्रभवस्य' इत्यत्र गुणसमूहसमा-

अप्ययदीक्षितैरेवेत्यर्थः । स्वस्येति—तवेत्यर्थः । नानुचित इत्यस्यानुपपत्तिः । इयं
स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता । विरुद्धा स्यादिति । वस्तुतस्तु—उपमासामान्य-
लक्षणस्यापि प्रकृतत्वेनोपमासामान्यस्यैवार्थं विभागः । उपमानोपमेयतावच्छेदक-
योर्भेदाच्चास्त्येवोपमिति निष्पत्तिः । अत एव 'येयमुपमा' इत्येवोक्तम् । नत्वलंकार
इति । 'नयने शिशिरीकरोतु मे शरदिन्दुप्रतिमं मुखं तव' इत्यत्र तूपायोपपाद-
नपरैव मुखकर्तृकनमकर्मकशिशिरीकरणस्यैव कव्युक्तस्येन्दूपमयैवोपपत्तेः । उपा-
योपपादनेत्यस्य उपायोपपादनमित्यर्थद्वयम् । वितिग-
मनाविरहात् । इति न दोष इति चिन्त्यमिदमिति बोध्यम् ॥ उपायोपपादनप-
रोपमायास्तदुक्तमुदाहरणं दृश्यति—अनन्तेति । 'अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं
न सौख्यमविलोपि जातम्' ॥ अत्र द्वि-दोषो गुणसंनिध्ये निम्नजतीन्दोः किरण-

नाधिकरणे एको दोषो दोषत्वेन न स्फुस्तीत्यस्यार्थस्य पूर्वार्धप्रतिपादि-
तार्थसमर्थनात्मकस्य सामान्यात्मकस्य विशेषरूपोदाहरणभेददर्शनमन्तरेण
सम्यगनाकलनादिन्दुकिरणसमानाधिकरणेऽङ्गे उदाहृतः, न तूपमानतया
निर्दिष्टः । सामान्याद्विशेषस्य भेदामावेनोपमितिक्रियाया अनिष्पत्त्या
उपमालङ्घ्यतेरत्रानवतारादुदाहरणालंकारोऽयमतिरिक्तः । यथा 'इको
यणचि' इति वाक्यार्थस्य सामान्यात्मनो विज्ञानायोकारे यकारो दध्यु-
दकेकारस्येवेति वाक्यान्तरेण तद्विशेष उदाह्रियते, सद्ब्रवन्नापीति ।
विशेषस्तूदाहरणालंकारप्रकरणे रसगङ्गाधरादवसेयः ।

यत्तु 'लुप्तायां विम्बप्रतिविम्बादयो नैवं भेदाः । तस्यां साधारणधर्म-
स्यानुगामितानियमात्' इत्युक्तम्, तत्र ।

'मलय इव जगति पाण्डुर्यस्मीकसमो नृपोऽम्बिकातनयः ।

जम्बूनदीव कुन्ती गान्धारी सा हलाहलेव सरित् ॥'

इत्यत्रानुगामिधर्मस्याप्रत्ययाच्चन्दनानां पाण्डवानाम्, सर्पाणां दुर्योधना-
दीनां च विम्बप्रतिविम्बभावस्यैवोपमानिर्वाहकत्वात् । न च श्रौतोपादान-
मन्तरेण नास्ति विम्बप्रतिविम्बभाव इति वाच्यम् । आर्धविम्बप्रतिविम्बने
तदनपेक्षणात् । अत एवाप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यव्यङ्ग्यवाक्यार्थावयवानां
विम्बनमप्रत्युद्गम् ॥

इति श्रीभट्टमहाराजपेरुमल्लभवेन पण्डितराजापरमिषानेन जगन्नाथनेन
निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डने उपनामप्रकरणदोषाः ।

प्रवादः ॥' इत्यत्रेत्यर्थः । स्फुरतीत्यस्यार्थस्य तृतीयस्वरूपप्रतिपादस्य । तदवना-
निर्दिष्टत्वे हेतुमाह—सामान्येति । अनवतारादिति । अग्रे तथा चेति
शेषः । अलंकारोऽयमतिरिक्तः इति । 'महात्मा महाशो मा मूर्खा त्वं
त्वाशो मय' इत्यभिप्रायनिर्घोषनायामुपमानतयाप्युदाहरणभेददर्शनोप-

अथोपमेयोपमाप्रकरणदोषाः—

यत्तु प्राचीनलक्षणमव्यास्यादिभिर्दूषयित्वा

‘अन्योन्येनोपमा बोध्या व्यक्त्या वृत्त्यन्तरेण वा ।

एकधर्माश्रया या स्यात्सोपमेयोपमा मता ॥’

इति स्वयं लक्षणं निरमीयत । अस्यार्थः सपदकृत्यः संक्षेपेण तदुक्त-
रीत्या सहृदयानां सौकर्यायोच्यते—अन्योन्येनेति । अन्योन्यप्रतियोगि-
कत्वविशिष्टा व्यक्त्या व्यञ्जनाव्यापारेण वृत्त्यन्तरेण शक्त्या वा
बोध्या वेद्या, एकधर्माश्रया एकधर्मप्रयोज्या या उपमा सा उपमेयो-
पमा मतेत्यन्वयः ।

अन्योन्येनेति विशेषणादिदं तच्च सममित्युभयविश्रान्तोपमाया
निरासः । अत्रान्योन्यप्रतियोगिकत्वस्य व्यञ्जनव्यापारगम्यत्वेनोपमायाश्च
शक्तिवेद्यतया परस्परनिरपेक्षेणैकेन व्यापारेणान्योन्यप्रतियोगिकत्वविशि-
ष्टायास्तस्या अवोधनात् । परस्परनैरपेक्ष्यस्य लक्षणे वाकारेणाभिधानात् ।
एकधर्माश्रयेति विशेषणात् ।

मिति क्रिया निष्पत्तेरुपमालंकारव्यवहारस्य च सर्वसंमतत्वेन तद्वदिहापि सामान्यधर्म-
विशेषधर्मयोस्तयोर्भेदेन तन्निष्पत्तेः संभवाद्वाहुरणालंकारो भास्वदिरिक्त इति
तदाशयात् । विन्यसेतत् । ‘उदकोदकारे दधीकारस्य यः’ इति पाठः ॥

प्रार्चीनेति । ‘उपमानोपमेयत्वं द्वयोः पर्यायतो यदि । उपमेयोपमा सा
स्याद्विविधेया प्रकीर्तिता ॥’ इत्यर्थः । अव्यासीति । ‘तद्वत्पुना युगपदुन्मिषि-
तेन तावत्’ इत्यत्राव्याप्तिः । ‘रज्जोभिः स्यन्दनोद्धूतैः’ इत्यत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।
तृतीयार्थः प्रतियोगित्वमित्याशयेनाह—अन्योन्यप्रतीति । लक्षणाया असंभ-
वादाह—शक्त्येति । इवादिसत्त्वे इति भावः । विश्रान्तेति । उभयत्र पर्य-
वसिता ॥ त्रौती तस्मामित्यर्थः । शक्तीति । सप्तपदे(?)त्यादिः । ननु मिथो
निरपेक्षत्वं न निविष्टमत आह—परस्परेति । अन्यया पक्षान्तरकथनासंगत्वे-

‘रजोभिः सन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।

मुक्त्तलमिव ज्योम कुर्वन्ज्योमेव मूतलम् ॥’

इत्यत्र परस्परोपमायां नातिव्याप्तिः । तत्रोपमाप्रयोजकधर्मैक्याभावात् । मूतलोपमानिकायां प्रयोजकस्य रजसामनुगामिधर्मस्य, नमस्तलोपमानिकायां प्रयोजकस्य घनसदृशगजानां विम्बप्रतिविम्बमावापन्नधर्मस्य च भेदात् । व्यक्त्येति च विशेषणं व्यङ्ग्योपमेयोपमासंप्रहार्यमितीदमुपमेयोपमात्वप्रयोजकं लक्षणमिति, तत्र ।

‘अहं लतायाः सदृशीत्यस्वर्गं गौराङ्गि खेदं न कदापि यायाः ।

गवेषणेनालमिहापरेषामेषापि तुल्या नितरां भवत्याः ॥’

अत्र ‘पष्ठयन्तात्सदृशादयः शब्दाः सादृश्यप्रतियोगियचनाः’ इत्युक्त-
तयान्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टाया उपमायास्तनुत्वादिरूपैकधर्माश्रयाया
वृत्त्यन्तरेण शक्त्या बोधनादुपमेयोपमात्वापत्तेः । न चात्रान्योन्यप्रति-
योगिकत्वमुपमायां न प्रतीयते । लतादिसंगन्धिसादृश्याश्रयत्वसैवास-

रिति भावः । रजसामिति । प्रयोजकमीतृरजोभिश्चानुगामिधर्मस्येत्यर्थः । समा-
नविमलिकृत्यस्यैव समानवचनत्वस्याभेदान्वये न तत्र भ्रममिति भावः । एयमत्रेऽपि ।
घनगजयोर्भेदेन साधारणत्वं कथमत आह—विम्बेति । प्रयोजकमिति ।
अनुगतानतिप्रसक्तलक्षणमात्रं तु—‘सदृशस्य तुतीयस्य व्यवच्छेदाय शक्योः ।
अन्योन्येनोपमेयत्वमुपमेयोपमा मता ॥’ इति दृष्टव्यम् । अप्रान्योन्येनेति विशेषे-
णम् ‘अहमेव गुरुः गुरुराकृष्टानाम्’ इति प्रतीतिविशेषस्यादृश्यत्वमिति भावः । आह-
मिति । लतानुसंगिकसादृश्याश्रयत्वमिति भावः । अदृश्यं महान्तम् । एपा-
पीति । त्वदनुसंगिकसादृश्यप्रतियोगिकत्वमिति भावः । अत्रेतत्स इतीत्यादिः । तनुये-
त्यस्य अनुपातेत्यादिः । लतादीति । लतायानुसंगिकसादृश्यप्रतियोगिकत्वमैवे-
त्यर्थः । एतेन सादृश्यव्यवच्छेदः । सादृश्यादिपदानां धर्मिषोपकयात् । एवं च

१. रसगङ्गापरे त्वव ‘रजोभिर्मुतैव जीर्णसंनिभैर्गजैश्च दीर्घैव मूतैव कस्तुरितद-
सार्यै परस्परोपमायां नातिव्याप्तिः’ इति पाठः. २. ‘एव सादृश्या’ इति रसगङ्गापरे पाठः.

स्पदार्थेऽन्वयादिति वाच्यम् । 'मुखस्य सदृशश्चन्द्रश्चन्द्रस्य सदृशं मुखम्'
इत्युपमेयोपमायामव्याप्तेः । नहि 'अहं लतायाः सदृशीत्यखर्वम्' इत्य-
श्रोपमेयोपमा भवितुमर्हति । गर्वमात्रनिरासपरत्वेनोत्तरार्धगतोपमायास्तृ-
तीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतिपत्तेः । अत एव अन्यान्यपि तव 'सदृशानि
सन्त्येव तेषां गवेपणेन किं फलमित्येतदर्थकं गवेपणेनेत्युत्तरार्धं संग-
च्छते । 'तृतीयसत्रहचारिव्यवच्छेदो ह्युपमेयोपमाजीवितम्' इत्यालंका-
रिकसिद्धान्तात् । अन्यथा 'रैजोभिः स्यन्दनोद्धूतैः' इति प्रागुक्तपरस्पर-
रोपमावारणप्रयासवैफल्यप्रसङ्गात् । न च तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलक-
त्वमुपमाविशेषणमिति वाच्यम् । विशेषणान्तरवैयर्थ्यापत्तेः । तद्विशेष-
णव्यावर्त्यानामाधुनिकविशेषणेनैव धारणात् । अन्योन्यप्रतियोगिकत्व-

सादृश्यस्य तत्रान्वये इयम्, न तु तत्रेति भावः । मुखस्येति । तत्रापि सदृश-
पदसत्त्वेन तत्तुल्ययोगक्षेमत्वादिति भावः । नन्वेवं तथा दुर्यचमिति यथेतरसंग्रह-
स्तयाह—लताया इति । अस्यापि संग्रह इष्ट एवेत्यतिव्याप्तिर्नात आह—
नन्त्यमिति । (!) । ननु तन्मात्रपरत्व एव किं धीजमत आह—अत एवेति ।
तत्परत्वेन तस्याः साफल्यदेवेत्यर्थः । उत्तरार्धं तदेकदेशः । अन्यथा दुर्यचरणे-
नैवेष्टार्थलाभे मध्ये एतत्कथनानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः । नन्वेवमपि तृतीयसद-
ृशव्यवच्छेदप्रतीतावेवेयमित्यत्र किं विनिगमकमत आह—तृतीयेति । संग्र-
हेति । सदृशेत्यर्थः । एवमपेऽपि बोध्यम् । 'सिद्धान्तः' इति पाठः । 'सिद्धान-
न्तात्' इत्यपपाठः । अन्यथा तस्य तज्जीवितत्वानङ्गीकारे । वाच्यमिति । 'अहं
लतायाः' इत्यत्रातिव्याप्तिवारणायैदानीं यफल्यमित्यर्थः । विशेषणान्तरेति ।
अन्योन्येनेत्यादीत्यर्थः । नन्वेवं कथमुक्तदोषनिरासोऽत आह—तद्विशेष-
णेति । विशेषणान्तरेत्यर्थः । तदुक्तमन्यदुपयति—अन्योन्येनेति । प्रति-
योगित्वस्येति । अनुयोगित्वविशिष्टेत्यादिः । ननु तस्य वृत्तिविषयत्वं कुतो

१. 'उत्तरार्धमपि'. २. 'मुखस्यस्मिन् श्लोम कुर्वन्मोमेव भूतम्' इत्यत्राप्युपमे-
योपमावनिवारणप्रयासवैयर्थ्यापत्तेः' इति रसगङ्गाधरे पाठः.

विशिष्टोपमैकवृत्तिमात्रवेद्येत्युक्तमेव । 'स्वमिव जलं जलमिव स्वम्,
हंसश्चन्द्र इव हंस इव चन्द्रः' इत्यादौ स्वजल्योश्चन्द्रहंसयोश्च सादृश्या-
न्वये प्रतियोगित्वस्य संसर्गत्वेन वृत्त्यविषयत्वात् । 'वृत्तिवेद्यानां पदा-
र्थानां संसर्गो वृत्त्यवेद्यः' इति तात्पर्यवृत्तिमनङ्गीकुर्वाणैर्वाक्यविद्विरभ्यु-
पगमात् । अन्यथा प्रकारत्तापत्तेः ॥

इति धीमद्वभट्टारकपेढमशुक्लजेन पण्डितराजापरामिधानेन जगन्नाथभट्टेन
निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डने उपमेयोपमाप्रकरणदोषाः ।

अथानन्वयः—

यच्च—“अयमनन्वयो व्यक्तवोऽप्यस्ति

‘अथ या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत्प्रीतिसुखैवागमनात्पुनः ॥’

अत्र गृहागतं श्रीकृष्णं प्रति विदुरवाक्यम् । ‘इयं त्वदागमनप्रभवा
प्रीतिर्बहुकालव्यवहितेन पुनरपि त्वदागमनेनैव भवेन्नान्येन, इत्युक्ति-
मक्रया ‘त्वदागमनप्रभवप्रीतेः सैव सदृशी, नत्त्वितरप्रभवा’ इति व्यज्यते
इत्यभिहितम्, तत्र । ‘अमुप्यास्त्वदागमनप्रभवायाः प्रीतिर्यारान्तरत्वदा-
गमनप्रभवा प्रीतिः सदृशी’ इति प्रत्ययस्य सर्वजनसिद्धतया श्रीकृष्णागमन-
जन्यप्रीतिसामान्यावयवयोर्द्वयोः प्रीतिव्यक्तयोः सादृश्यस्यापाधाद्योगार्थो-

नेत्याह—गृहीति । अणप्रत्ययस्यैव वृत्तिमात्रवेद्यत्वे न तात्पर्यं किं तु इतिद्वय-
वेयत्वाभावे । यद्वा तज्जन्मप्रतीतो कथावर्धं चिदाद्यमानसमेव तज्जन्मप्रवेद्यत्वम् ।
अस्ति च ‘स्वमिव जलम्’ इत्यादौ । नास्ति च तत्रेति तन्निष्ठम् इत्याद्येनादो-
षादिनिरासम् ॥

अमुप्या इति । यत्त इत्यादि । व्यक्तवोऽप्युक्तमेवेति चेन्न । योगार्थेति ।

१. ‘अप्युक्तमेवेति’.

भावेनानन्वय एव नायं भवितुमर्हति, 'स्वस्मिन्स्वसादृश्यस्यान्वया-
भावादनन्वयः' इत्युपमाप्रकरणे स्वयमेवाभिधानात् । उपमेयस्य प्रीति-
व्यक्तिविशेषस्य सदृशान्तरव्यवच्छेदे बाधात्तादृशप्रीतिसामान्यस्यावय-
विनो निरुपमतया प्रतीयमानस्यानुपमेयत्वेन फलवैयधिकरण्यप्रसङ्गाच्च ॥
न चात्र 'श्रीकृष्णागमनप्रीतिसामान्यावयविनः स्वेन सादृश्यं मध्ये प्रती-
यते' इति शपथः कर्तुमुचितः । सहृदयत्वमङ्गप्रसङ्गात् । प्रयोजनविर-
हाच्च ॥ श्रीकृष्णागमनप्रभवप्रीतिसामान्यस्य निरुपमत्वसिद्धिरेव प्रयोज-
नम्—इति चेत् न । एतत्कालावच्छिन्नकालान्तरावच्छिन्नतादृशप्रीति-
व्यक्त्योरवयवयोरुपमानोपमेयभावेनैवावयविनि तत्सिद्धेः । यथा—

‘एतावति प्रपञ्चे सुन्दरमहिलासहस्रभरितेऽपि ।

अनुहरति सुभग तस्या वामार्धं दक्षिणार्धस्य ॥’

इत्यादाववयवयोर्वामार्धदक्षिणार्धयोः सादृश्येनावयविनः कान्तरूपस्या-
नुपमत्वं प्रतीयते । एवमिहापि ॥—नहि तत्रापि निरुपमत्वप्रतीत्या-
वयविनः स्वेन सादृश्यप्रत्ययोऽन्तरा कल्प्यते—इति वाच्यम् । निरुप-
मत्वप्रतीतेरनन्वयनैयत्यविरहात् । अन्यथा 'गगनपुष्पमिवास्य वचः सखे'
इत्यादिकल्पितोपमायामपि निरुपमत्वप्रत्ययेनानन्वयकल्पनापत्तेरिति न
किञ्चिदेतत् ॥

‘रत्नाकरोक्तस्यैवानन्वयप्रकारविशेषस्यात्र व्यङ्ग्यता' इत्यपि वक्तुमयु-

अनन्वयपदयोगार्थेत्यर्थः । ननु रूढमेवानन्वयपदमभिमतमत आह—स्वस्मि-
न्निति । व्यवच्छेदे बाधादिति । तस्य व्यवच्छेदकरणेऽसामर्थ्यादित्यर्थः ।
कालान्तरस्थप्रीतिव्यक्तिविशेषस्य सदृशस्य सत्त्वादिति भावः । तादृशेति । श्रीकृ-
ष्णागमनजन्येत्यर्थः । महिला स्त्री । दक्षिणार्धस्येति कर्मणः शेषत्वविशेषायां
पठ्यते । अत्रोपमेयं समुदिता नायिका ॥ ननूकरीत्या न व्यङ्ग्यत्वम्, किं तु रत्ना-
करोकरीत्येति नोक्तदोषोऽत आह—रत्नेति । तस्य प्रकारस्य प्रकृतेऽवाच्य-

त्तमेव । तस्य रसगङ्गाधरेऽस्माभिर्निरस्तत्वात् । प्रकृतेऽवाच्यत्वात् ।
स्वयमनन्वयप्रकरणे तस्यानुक्तत्वाच्च ।

इदं पुनरनन्वयध्वनेरुदाहरणं मदीये गङ्गास्त्वै—

‘नगेभ्यो यान्तीनां क्रयय तटिनीनां कृतमया

पुराणां संहर्तुः सुरधुनि कपर्दोऽधिरुह्ये ।

कया वा श्रीमर्तुः पदमितरयाक्षालि सलिलैः ।

स्तुलालेशो यस्यां तव जननि दीयेत कविभिः ॥’

अत्रेतरयेत्येतन्माहात्म्यात् ‘त्वयि तु तव तुला दीयेतैव’ इत्यनन्वयो
निरुपमत्वपर्यवसायी व्यज्यते । यथा वा—

‘भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिपूर्णे त्रिवुधैश्च दानवैः ।

न भविष्यति नास्ति नामवत्सितिष त्वतुलनाधरोऽपरः ॥’

अत्राप्यपरश्चन्द्रमहिम्ना ‘त्वं तु त्वतुलनाधरो वर्तसे’ इति व्यज्यते ।
तस्याभावे त्वसमालंकार एवेति रसगङ्गाधरे व्यक्तमुपपादितमस्माभिः ॥

इति श्रीमद्भट्टारकपेदमद्भट्टमजेन धण्डितराजापराभिधानेन जगन्नाथभट्टेन
निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डनेऽनन्वयप्रकरणम् ।

अथ सारणालंकारप्रकरणम् ।

यत्तु—

“स्मृतिः सादृश्यभूत्या वा यस्त्वन्तरसमाश्रया ।

सारणालंभ्यतिः सा सादृश्यान्मत्वविशेषिता ॥”

त्वात् । ननु त्वया इतिनेऽपि न मया इतिः, तत्राह—स्वय-
मिति । ‘अन्वया—अलंकारध्वनेर्वैयपायद्वारः स्यात्’ इति रत्नाक्षरोक्तिं उन्व-
यितुमार—इदं पुनरिति । नगेभ्यः पर्यवेभ्यः । कपर्दो बराहः ।

यथा—

‘अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्मीचकार ।
सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णं
रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥’

यथा वा—

‘दिव्यानामपि कृतविसयां पुरस्ता-
दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।
उद्धीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरन्ती-
मस्यार्पणं जलनिधिमन्यनस्य सौरिः ॥’

एकत्र सदृशदर्शनात्सदृशधर्मिका स्मृतिः, अपरत्र सदृशदर्शनात्-
सदृशलक्ष्मीसंबन्धिनो जलनिधिमन्यनस्य स्मृतिः । उभयत्रापि सादृश्य-
मूलकवस्त्वन्तरस्मृतित्वमविशिष्टम् । अत एव—सदृशासदृशसाधार-
ण्यार्थतया लक्षणे वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवत् ।

अपीति । एवमंशे दत्तरथमृगयावर्णनम् । स दत्तरथः । सादृश्यबोधकं केशपाशस्य
विशेषणद्वयम् । दिव्यानामिति । माषे जलक्रीडावर्णनम् । अम्भस्तो जलात् ।
मन्यनस्येति । ‘अधीगयं—’ इति कर्मणि शेषे पठ्यते ॥ लक्ष्यद्वये बीजमाह—
एकत्रेति । आद्य इत्यर्थः । इत(अप)रत्र अन्ये । सदृशेति । लक्ष्मीसादृश-
नामिकेत्यर्थः । लक्षणं संगमयति—उभयत्रेति । तथा च द्वितीयलक्ष्यसंग्रहे एव
‘वस्त्वन्तरसमाधया’ इति विशेषणफलमित्याह—अत एवेति । द्वितीयस्य
लक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः । सदृशासदृशेति । स्मृत्यैः सदृशासदृशान्वतरमियमव-

‘सौमित्रे ननु सेव्यतां तत्तलं चण्डांशुर्ब्रूमते
चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्नीलति ।
वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते कुरङ्गं यतः
कासि प्रेषसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥’

अत्र श्रुतकुरङ्गसंबन्धिनस्तत्रयनस्य स्मरण्यत्तत्सदृशसीतानयनस्मृति-
श्चेति । किंत्वेषा व्यङ्ग्या अलङ्कार्यभूता च । तद्यावृत्त्यर्थमन्यत्रवत्त्व-
विशेषणम् ।

‘अत्युष्माः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तयाम्मोघय-
स्तानेतानपि विभ्रती किमपि न ज्ञेयान्तासि तुभ्यं नमः ।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचन्ततो मुद्रिताः ॥’

अत्र स्तूयमानभूसंबन्धिनो भूभृतः स्मृतिर्न सादृश्यमूलेति नात्र स्मर-
णमलङ्कारः, किंतु स्मृतेः संचारिभावस्य भूभृद्विषयकरतिभावाद्गत्वात्मे-
योऽलङ्कारः । एतद्यावृत्त्यर्थं लक्षणे ‘सादृश्यमूल्य’ इति विशेषणम्”
इत्याहुः ॥ तदेतत्सर्वमरमणीयम् । यच्चावदुच्यते—“सदृशसदृशयोः

कानार्पतयैत्यर्थः ॥ अव्याप्तत्वमिशेषणफलमाह—सौमित्रे इति । एवमन्नादये
सीताविद्योते भीरामचन्द्रस्य लक्ष्मणं प्रत्युपि रियम् । ननु निययेन । चण्डांशुः
सूर्यः ॥ तत्रयनेति । कुरङ्गनयनेत्यर्थः । तत्सदृशेति नयनविशेषणम् । इति ।
‘भूता च’ इत्यपे योज्यः । एषा सीतास्मृतिः । अलङ्कारतामान्यत्वात्तत्रापि
नास्तीत्याह—यलमिति । सीतास्मृतेः प्राधान्यादिति भावः । अत्युष्मा इति ।
भुवं प्रत्युपि रियम् । प्रस्तौमि कथेमि । इमां भुवम् ॥ न सादृश्येति । किं
तु ‘एषावृत्त्यर्थः’ इति वीलेति भावः ॥ रतिभावेति । कथमिति लादिः ।
अरमणीयमिति । वक्ष्यमानदोषादिति भावः ॥ तदेव दान्यांयानूपाह—
यच्चावदिति । तत्र उच्यमाने तस्मिन् । भूव इति शेषः । तदाह

केशपाशजलनिधिमन्थनयोः संग्रहाय लक्षणे वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवत्”
इति, तत्र ‘सादृश्यमूला स्मृतिः स्मरणालंकारः’ इत्येतावतैव केशपाश-
स्मरणस्येव जलनिधिमन्थनस्मरणस्यापि संग्रहाद्वस्त्वन्तरसमाश्रयत्वविशे-
षणमनर्थकम् । एकत्र सादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजन्यत्वेन, अपरत्र च
सादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजलक्ष्मीस्मरणोद्बुद्धसंस्कारजन्यत्वेन च, सादृ-
श्यमूलकत्वस्याविशेषात् । नहि ‘सादृश्यमूला’ इत्युक्ते ‘सदृशविषया’
इति लभ्यते । येन जलनिधिस्मृतेरसंग्रहः स्यात् ॥ * ॥ यदपि—
“—सौमित्रे ननु सेव्यातम्—” इत्यत्र स्मृतिर्व्यङ्ग्यालंकार्यभूता च । तद्व्या-
वृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्वविशेषणम्—” इत्युक्तम्, तत्र नेयं स्मृतिरलंकार्यभूता,
किं तु जानक्यालम्बनो निशासमयोद्दीपितः संतापादिनानुभावित उन्मा-
देन च संचारिणा परितोषितो विप्रलम्भः प्रधानत्वेनालंकार्यः, तस्य
स्मृतिरुत्कर्षहितुत्वादलंकार एव, अतो नितरां तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्व-
विशेषणमनुचितम् । नहि व्यङ्ग्यत्वालंकारत्वयोर्विरोध इति वक्तुं
शक्यम्, नित्यव्यङ्ग्यानां रसभावादीनां पराङ्गतायामलंकारत्वाभ्युपग-

सादृश्येति । एवमग्रेऽपि । केशेति । तस्य सदृशत्वेन दृष्टान्तत्वमिति भावः ।
श्यादिति । इतीति शेषः । सादृश्यपदस्य नियमसंबन्धिकतया संबन्ध्याकाङ्क्षा-
भामुपस्थितसूर्यमाणसैवान्वयापत्तिः । न हि ‘जनकत्वमूला पूज्यते’ इत्युक्ते पुत्र-
जनकत्वेन भार्या पूज्यते । अतो ‘वस्त्वन्तरसमाश्रया’ इत्यावश्यकमिति चिन्त्य-
मिदम् ॥ नेयं स्मृतिरलंकार्यभूतेति । अत्र स्मृतेः ‘हा क्वाणि’ इत्यादिप-
दगम्यत्वेन विवह्नप्रवृत्तराजानुगम्यमानमूल्यवत् । ‘शटेन विधिना निद्रादरी-
कृतः’ इत्यादौ शरादिपदगम्यास्या बुद्धा, तस्या एव प्राधान्यादलंकार्यत्वम् ।
अनुपस्कारकरवाच विप्रलम्भस्यैव तत्त्वाच्चेति चिन्त्यम् ॥ विप्रलम्भः श्रीराम-
चन्द्रनिष्ठः । नितरमित्यस्यानौचित्येऽन्वयः । तदाशयं शण्डयति—नहीति ॥
निलेति । सर्वपेक्षार्थः । कटाप्यकाञ्चलद्वयेति यावत् । नन्देवं प्राधान्येऽप्यलं-

भात् । प्रधानव्यङ्ग्यवृत्त्यर्थं पुनरुपस्कारकत्वं सर्वेष्वप्यलंकारलक्षणेपु
देयमिति प्रागेवावेदितम् ।

यदप्युक्तम्—“अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति—’ इत्यत्र स्मृतेः संचा-
रिभावस्य भूभृद्विषयकरतिभावाङ्गत्वात्प्रेयोलंकारत्वम्” इति । तत्र हि
भावस्य भावाद्यङ्गतायां प्रेयोलंकारत्वम् । न ह्यत्र स्मृतिर्भावः, तस्याः
स्मरतिना वाचकेनाभिधानात् । नहि वाच्यस्य व्यभिचारिणो भावत्वं
वक्तुं युक्तम् । ‘व्यभिचार्यञ्जितो भावः’ इति सिद्धान्तस्य भङ्गापत्तेः ।
तथा चोक्तं सर्वस्वरूपा—“प्रेयोलंकारस्य तु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तो-
त्थापिता स्मृतिर्विषयः । तत्रापि विभावाद्यागूरितत्वे । यथा—‘अहो
छोपेऽपि द्रान्तं मुखम्’ इति, नतु स्वशब्दनिवेद्यत्वे । यथा—

‘अत्रानुगोदं भृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन निवृत्तप्रेदः ।

रहस्यदुत्सन्ननिपक्तमूर्धा सरामि वानीरगृहेषु सुतम् ॥’

इत्यादौ” इति ॥ ननु—‘भावाद्यङ्गीभूतभावत्वं न प्रेयोलंकारत्वम्,
अपि तु—भावाद्यङ्गीभूतसंचारित्वमात्रम् । तथा च प्रकृते स्मरणस्य
स्वशब्दनिवेद्यत्वेन भावत्वविरहेऽपि संचारित्वानपायात्प्रेयोलंकारत्वम-
विरुद्धमेव—’ इति चेत् । एवं तर्हि ‘इतराङ्गीभूतस्यायित्वमात्रं रसा-

‘शरत्पापतिरित आह—प्रधानेति । सर्वेषु न त्वयैव । तथा चालंघरसामा-
न्यलक्षणप्राप्तत्वात्तस्य नात्रिप्रसङ्ग इति भावः ॥ सिद्धान्तेति । मन्मदमदृशी-
नामिति शेषः । तद्व्यमाह—प्रेयोलमित्यादि इतीत्यन्तेन । तत्रापि
तदुक्तस्यापि, न स्मृतिष्वपि । आगूरितत्वे आभिष्टुतत्वे । अप्रेति । पुष्पदेव
सद्गतोऽयोध्यां गच्छतः धीरामस्य सीतां प्रयुलित्यं रघुवंसे । अनुगोदं गोदा-
तमीपे ॥ वानीरेति । वृणधान्येत्यर्थः । सुतं स्वयः । इत्यापत्तिं परितरति—

लंकारत्वम्, नतु व्यज्यमानत्वविशिष्टम्' इत्यस्यापि सुवचत्वात् । एवं च
'चराचरोभयाकारजगत्कारणविग्रहम् ।

कल्यान्तकालसंकुद्धं हरं सर्वहरं नुमः ॥'

इत्यत्र क्रोधस्य स्वशब्दनिवेद्यत्वेऽपि देवताविषयकरतिभावाङ्गीभूतस्या-
यित्वानपायाद्रसालंकारः स्यात् । न च—इष्टापत्तिः । अपसिद्धान्तात् ।
तस्माद्—व्यज्यमानस्यैव संचारिणो भावाद्यङ्गतायां प्रेयोर्लंकारत्वम्—
इति नात्र स्मृतिमादाय प्रेयोर्लंकारत्वं वाच्यम् । किं तु भूविषयकरतेः
पूर्वार्धव्यङ्ग्याया उत्तरार्धगतभूभृद्विषयकरतिभावाङ्गत्वाद्युक्ता प्रेयोर्लंका-
रता । उक्तं च मम्मटमहैः—'अत्र भूविषयो रत्याख्यो भावो राज-
विषयकरतिभावस्य' इति ॥ अपि च महदिदमाश्चर्यम् । यत्स्वेनैव
निर्मितः कुवलयानन्दाख्यः संदर्भोऽपि विस्मृतः । उक्तं च तत्र शेष-
भागे—'विभावानुभावाभ्यामभिव्यञ्जितो निर्वेदादिः स यत्रापरस्याङ्गं
स प्रेयोर्लंकारः' इति ।

इति श्रीमद्भट्टारकपेरुमहंश्चर्मजनेन पण्डितराजापराभिधानेन जगन्नाथभट्टेन
निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डने स्मरणालंकारप्रकरणम् ।

एवं चेति । तथा सुवचत्वे चेत्यर्थः । स्वशब्दस्येति । कुद्धमितीत्यर्थः ॥
रतिभावेति । कविनिष्ठेत्यादिः । स्मृतिमादायेत्युक्तिफलमाह—किं त्विति ।
एवं च प्रेयोर्लंकारस्य सत्त्वेऽपि त्वत्कृतं तदुपपादनं चित्रमीमांसास्यमयुक्तमिति
भावः । भावस्येति । अङ्गमिति शेषः । स्वेनैव अप्यवीक्षितेनैव । तत्र कुवलय-
यानन्दे । निर्वेदादिस्रयञ्जित् । अपरस्य भावादेः ॥

१. 'व्यज्यमानस्यैव स्वायिनः पराङ्गत्वे यथा रसालंकारत्वम्, एवं व्यज्यमानस्यैव
सं०' इति रसगङ्गाधरपाठः. २. 'इति रसगङ्गाधरान्तर्गतचित्रमीमांसाखण्डनसंग्रहे
स्मरणालंकारप्रकरणम्' इत्यादौ संपाठः.

अथ रूपकप्रकरणम् ।

यत्तु—

“विम्बाविशिष्टे निर्दिष्टे विषये यदनिहुते ।

उपरञ्जकतामेति विषयी रूपकं तदा ॥

अत्र ‘विम्बाविशिष्टे’ इति विशेषणात्

‘त्वत्पादनस्वरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥’

इति निदर्शनाया निरासः, तत्र विषयस्य मार्जनस्यालक्तकादिरूपविम्ब-
विशिष्टत्वात् । ‘निर्दिष्टे’ इति विशेषणानिगीर्णविषयायां ‘कमलमनम्मसि
कमले च कुबलये तानि कनकलतिकायाम्’ इत्याद्यतिशयोक्तौ नाति-
व्याप्तिः । अनिहुते निषेधास्पृष्टे इति विशेषणादपह्नुतौ नातिव्याप्तिः ।
‘उपरञ्जकतामाहार्यताद्रूप्यनिश्चयगोचरतामेति’ इत्यनेन ससंदेहोत्प्रेक्षयो-
निश्चयस्यैवाभावात् । समासोक्तौ व्यवहारमात्रसमारोपात् । परिणामे
चारोप्यमाणस्यैव विषयताद्रूप्यनिश्चयगोचरत्वात् । आन्तिमति सतः
कल्पितस्य वा प्रवृत्त्यादिपर्यन्तिकस्वारसिकअमस्यैव निबन्धनेन तस्या-
माहार्यत्वात्’ इत्याहुः ॥ तत्र, ‘त्वत्पादनस्वरत्नानाम्’ इत्यादिनिदर्शना-
भ्याष्ट्यर्थं विम्बाविशिष्टत्वं विषयविशेषणं तावदयुक्तमेव । तत्र वाक्या-
र्थरूपकस्य वक्ष्यमाणत्वेन लक्ष्यत्वात् । यदि च ‘मुखं चन्द्रः’ इत्यादि-

यिच्चेति ॥ अयं भावः—यथा चन्द्रः सतः शुभ्रत्वादनासञ्जनीयभावस्यः,
तथा नद्याः सतोऽरुणत्वादनासञ्जनीयारणा इति सादृश्येन नद्यानां चन्द्रस्य च
विम्बप्रतिविम्बभावः । अलक्तकचन्दनयोरन्यत्र स्ववर्णगणकत्वेन च । तथा च
विम्बप्रतिविम्बभावो यत्र नद्यालक्तकमिश्रित एव रञ्जने तत्प्रतिविम्बमूतचन्द्रच-
न्दनमिश्रितं पाण्डुरीकरणमुपरञ्जकम्—इति ॥ निर्दिष्टे इति । उपरि

रूपकान्तर इवात्रापि वस्तुविशेषे वस्त्वन्तरतादात्म्यारोपे सत्यपि नेदं रूपकम् । अपि तु निदर्शना—इत्यागृह्यते । तदा 'मुखं चन्द्रः' इत्यपि निदर्शना—इत्युच्यताम् । निरस्यतां च रूपकम् ॥ किं च—'इन्दु-शोभां बहत्यास्यम्—' इत्यादिपदार्थनिदर्शनायां कथमन्यस्यान्यः शोभां बोद्धुं समर्थ इति संबन्धस्यानुपपन्नत्वाच्चछोभासदृशी शोभा लक्ष्यमाणा चन्द्रशोभया विषयिस्था निगीर्णन्ति साध्यवसानलक्षणामूलत्वं तावन्निर्वि-वादम् । वाक्यार्थनिदर्शनायां तु विषयविषयिणोरुपादानेऽप्यर्थ एवा-रोपो न शाब्दः । यथा—

‘त्वत्पादनखरत्नानि यो रञ्जयति यावकैः ।

इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥’

इत्यत्र । इह त्वत्पादनखरत्नकर्मकं यावककरणकं रञ्जनम्, इन्दुकर्मक-चन्दनलेपकरणकपाण्डुरीकरणभिन्नमित्यारोपस्य व्यञ्जयत्वाद्भवति निदर्शना । ‘त्वत्पादनखरत्नानाम्’ इत्यत्र तु विषयविषयिणोः प्रथ[मा]न्त-शब्दोपात्तयोरभेदसंसर्गेण बोधाच्छाब्द एवारोपो नार्थ इति रूपकमेव युक्तम्, न निदर्शना । रूपके बिम्बप्रतिबिम्बभावो नास्तीति तु भ्रान्ति-मात्रम्, ‘ययोरिवादिशब्दप्रयोगे उपमा, तयोरेकत्रान्यारोपे रूपकम्’ इति नियमादत्र यदि रूपकं नाङ्गीकुरुषे, भेवाङ्गीकुरु तर्हि तत्रैवयथादेः प्रयोगे उपमामपि । एवम्—

‘त्वयि कोपो महीपाल सुधांशाविव पावकः ।’

इत्यादौ स्वकल्पितेन विशिष्टेन धर्मिणा सादृश्यस्य प्रत्ययादुपमां ऋषे, ऋहि तर्हि तत्रैवेवस्य निरासे

‘त्वयि कोपो महीपाल सुधांशौ हव्यवाहनः ।’

इत्यादौ रूपकमपि, तथा

‘कुङ्कुमद्रवलिस्ताङ्गः कपायवसनो यतिः ।

कोमलातपचालाग्रसंख्याकाल इवावमौ ॥’

इत्यत्र ‘संख्याकालो न संशयः’ इति कृते रूपकं भवितुं युक्तम् । ‘त्वयि कोपः—’ इत्यत्र ‘कल्पितं रूपकम्’ इह तु न तथेति विशेषः ॥ न च—
एवमादौ प्रतीयमानोत्प्रेक्षा—इति वाच्यम्, निश्चीयमानत्वेनामेदस्य
भानात् ॥ किञ्च—आलंकारिकसंमतोऽयं रूपके विम्बप्रतिविम्बभावः ।
उक्तं हि विमर्शिन्याम्—

‘कंदर्पद्विपर्कपूर्णकम्बुमलिनैर्दानाम्बुभिः क्षालितं

संलग्नपुष्पकालिमकलं गण्डोपधानं रतेः ।

व्योमानोकहपुष्पगुच्छमलिभिः संछायमानोदरं

पश्येतच्छशिः सुधासरुचिरं विम्बं फलझाद्वितम् ॥’

अत्र कलझस्य दानाग्न्यादिभिः प्रतिविम्बनम्, लान्छितत्वाद्वितयोः
शुद्धसामान्यारूपत्वम्—इति ॥ तथा ‘निर्दिष्टे शब्देनाभिहिते’ इत्यस्य
‘येन केनचिद्रूपेण शब्देनाभिहिते’ इत्यर्थः, आहोस्वित्—‘उपमेयता-
वच्छेदकरूपेण शब्देनाभिहिते’ इत्यर्थः, आद्ये—

‘सुन्दरं कमलं भाति लतायामिदमद्भुतम् ।’

इत्यत्रातिशयोकापत्तिप्रसङ्गः, सुन्दरपदेन सुन्दरत्वेन रूपेणेदंपदेन चान-

भवेत्तद्देव आह—समेति । अत्र त्वपादेस्तत्र कंदर्पेति । सर्वत्र पटीतल-
रूपः । कण्ठः उद्गः । कलं रमणीयम् । ‘वनोदहः पुटः क्षालः’ ॥ शुद्ध-
सामान्येति । मनसोर्बलप्रतिबलभावावच्छादितं चिन्त्यम् ॥ द्वितीयविशे-
षं दूषयति—तथेति । आहोस्वित् अपवा । इत्यत्र रूपव्यतिशयोक्ति-

नस्य प्रतिपादनात् । न च—अत्र सुन्दरपदार्थस्यारोप्यमाणकमलान्वय
एव, न तु वदनरूपविषयान्वयः—इति वाच्यम्, कमलपदेन कम-
लताद्रूप्येणाननस्यैव लक्षणयोपस्थापनाच्चत्रैव सुन्दरादिपदार्थान्वयो
युक्तः, न तु विशेषणीभूतेषु कमले ॥ अथ 'तादृशं विषयमुद्दिश्य
विषयिताद्रूप्यं यत्र विधीयते' इत्यपि लक्षणवाक्यार्थः । प्रकृते च
सुन्दरत्वावच्छिन्नमुद्दिश्य कमलताद्रूप्यस्याविधानान्नातिप्रसङ्गः—इति
चेत्, न 'मुखचन्द्रस्तु सुन्दरः' इत्यादिरूपके समासं गतयोर्विषयविष-
यिणोः पृथग्विभक्तिमन्तरेणोद्देश्यविधेयभावबोधादव्यास्थापत्तेः ॥ द्वितीये
तु—'अनिहुत—' इति विशेषणवैयर्थ्यम्, अपह्नुतावुपमेयतावच्छेदकस्य
निषिध्यमानतया तेन रूपेण विषयस्यानिर्दिष्टत्वादेव लक्षणस्याप्रसङ्गेः ।

विषये । अन्वय एवेति । तत एव चमत्कारात्सानिष्याच्चेति भावः । रूपका-
तिशयोक्तिं ध्वनयितुमाह—कमलेति । तत्रैव आनन एव । न त्विति ।
'पदार्थः पदार्थेन—' इति व्यायादिति भावः । तादृशं येनकेनचिद्रूपेण शब्देना-
भिहितम् । इत्यपि उद्देश्यविधेयभावघटितोऽपि । अविधानादिति । तादृश-
माननमुद्दिश्य मानकियाया एव विधेयत्वादिति भावः । यद्वा सुन्दरत्वादेः कमल-
त्वादिविशिष्टे विशेषणत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । इमास्तु विशेषः—यदतिश-
योक्तावुपमेयधर्मस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वाभाव एव, रूपके त्वनियमः, इतीति
भावः ॥ अत एवाह—मुखचन्द्रस्त्विति । पृथगिति । उद्देश्यविधेयभावेन
बोधे भिन्नविभक्तिजन्योपस्थितेस्तस्मात्त्वात् । तथा च व्यस्ते तथा प्रतीतिः, न
समस्ते इत्यत्राव्याप्तिरिति भावः । ननूपमेयतावच्छेदकरूपेण शब्देनाभिहिते इति
तदर्थेन प्रागुक्तदोषोऽत आह—द्वितीये त्विति । अपह्नुतौ 'नायं सुपांशुः
किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहम्' इत्यत्र । अनिर्दिष्टत्वादेचेति । अत्र निषेधप्र-
तियोगिविधया निर्दिष्टत्वादितं चिन्त्यम् । न च तथा निर्दिष्टत्वेऽपि पुरस्कारा-
भावः, तर्हि त्राक्त्पर्यन्तविवक्षाबोधनार्थमेयानिहुत इति विशेषणसाफल्यदिति

निश्चयगताहार्यत्वविशेषणवैयर्थ्यं च, आन्तिमिति दोषविशेषेण प्रति-
पिध्यमानतया नास्त्युपमेयतावच्छेदकस्पर्शः, इति तावतैव वारणात् ॥

यच्चाप्युक्तम्—‘अव्यङ्ग्यत्वविशेषणाच्चेदमेवालंकारमूलस्य रूपकस्य
लक्षणम्—’ इति । तदपि निरस्तप्रायम् । न हि व्यङ्ग्यत्वालंकारत्वयो-
र्विरोधोऽस्ति, प्रधानव्यङ्ग्यरूपकवारणाय पुनरुपस्कारत्वं विशेषणमुचित-
मित्यसकृदापेक्षनात् । अनलंकारत्वस्य तुल्यतया प्रधानव्यङ्ग्यरूपकस्यैव
प्रधानवाच्यरूपकस्यापि वारणीयतया तद्वारकविशेषणाभावेन तत्राति-
प्रसङ्गाच्च । रूपकलक्षणं तु रसगङ्गाधरादवगन्तव्यम् ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डने रूपकप्रकरणम् ।

अथ परिणामः ।

यच्च वैयधिकरण्येन परिणामे दीक्षितेनोदाहृतम्—

‘तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर-

च्छायाधारककंधराय गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणे ।

बोध्यम् । तावतैव उक्तार्थकनिर्दिष्ट इति विशेषणेनैव । इदं चिन्त्यम्—आहा-
र्यत्वविशेषणस्य निर्दिष्ट इति विशेषणलब्धार्थक्यनतात्पर्यकत्वात् । अतिशयोक्तौ
लक्षणमाहात्म्याज्ज्ञायमानज्ञानस्थानाहार्यस्यैव जायमानत्वेन तावतैव वारणात् ।
शक्यतावच्छेदकलक्ष्यतावच्छेदकयोर्मनमिति त्वक्लिप्तमतान्तरेऽपि मुगपदेवो-
भयोर्मननेन बाधस्यैवानुपस्थितत्वाच्च तदुदेराहार्यत्वम् । किं च चन्द्रवृत्तिगुणवरव-
लक्ष्यतावच्छेदकस्य चन्द्रत्वस्य च मिथोविरोधाभावेन न बाधप्रतिसंधानम् ।
मुगत्वेन मुक्तं लक्ष्यत इति त्वप्रदेयमेव । रूपके तु बाधस्य स्फुटमुपस्थितत्वेन
साक्षात्पञ्चनया वा जायमाना तादृश्यप्रतिपत्तिराहार्यवेति वीक्षिताशय इति रिक्तः ॥
इदमेव प्रागुक्तं रूपकलक्षणमेव । नन्वेवं कथमतिप्रसङ्गनिरासोऽत आह—
प्रधानेति । नन्वेवमपि विनिगमनापिरह्यतयोक्तिरत आह—अनलमिति ।
मन्मते तु तेनैवोभयोर्वारणमिति भावः । इति रूपकप्रकरणम् ॥

अथ परिणामः ॥ तारेति । चन्द्रशेखरादेलर्षः । धाराधरेति । नील-

नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे

नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे नाथाय सेयं नतिः ॥'

यथा वा—

‘द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनां पौनरुक्त्यं विकल्प-

श्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुमुखो वासवस्य द्विरुक्तिः ।

द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमयनकलाकेलिकारस्य कुर्व-

ज्ञानन्दं कोविदानां जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः ॥’

इति ॥ अत्र चिन्त्यते—‘तारानायकशेखराय—’ इति पद्ये तावत्
गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणि भगवति भवे नतिः प्रकान्ता । शृङ्गारिता च
शेखरादीनि भूषणान्यपेक्षते इति नद्या आरोप्यमाणशेखररूपतयैवोपयोगो
न स्वरूपेण । एवं च दृशोऽपि तिलकरूपतयेति रूपक्रमेव शुद्धं
भवितुमर्हति ॥ ननु—‘परिणामे विषयाभिन्नतया विषयिणोऽवस्थानम्’
इति भवतैवोक्तम् । तदत्र नद्यादेर्विषयस्य तृतीययाभेदः प्रतिपाद्यमानो
विषयिणि शेखरादौ भासत इति कथं नाम रूपकं स्यात्—इति चेत्

‘मीनवती नयनाभ्यां करचरणास्यैः प्रफुल्लकमलनती ।

शैयालिनी च केशैः सरसेयं मुन्दरीसरसी ॥’

इत्यत्र व्यधिकरणरूपके मुन्दर्या सरसीतादात्म्यस्य मीनकमलशैवालग-
तैर्नयनकरादिकेशाभेदैर्मनागप्यसमर्थनात् । प्रत्युत—नयनकरादिकेशग-

र्थावायेत्यर्थः । नद्या गङ्गाया । दृशा मालचक्षुषा । नगेन बैलाद्येन ॥ कोवि-
दानां पण्डितानाम् ॥ शुद्धं रूपकमिष्टम् ॥ एवमिति । परे तु—‘मीनवती
नयनाभ्याम्’ इत्यत्र मुन्दर्या सरसीतादात्म्यरूपं रूपकं मुख्यवाक्यार्थः । तत्र
च मीनवरवादिः साधारणो धर्मः । तस्य च मुन्दर्यामभावात्प्राप्तवाग्बुद्धिस्पग-
नाय ‘नयनाभ्यां मीनवती’ इति मुन्दरीविशेषणम् । सरस्या मीनवरवं प्रविष्ट-

तैर्मनकमलशैवालाभेदश्च समर्थनाद्यथा स्वनिष्ठाभेदे प्रतियोगित्वं तृती-
यार्थः, एवं 'नवा शेषरिणे दृशा तिलकिने—' इत्यत्रापीति क विप-
यिणि विषयप्रतियोगिकभेदपर्यवसानम् ॥ यदि पुनरारोप्यमाणे यथा-
कथंचिद्विषयाभेदप्रत्ययमात्रात्परिणामतोच्यते, तदा 'प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तं
हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम्' इति त्वदुदाहृतरूपकस्य परिणामतापत्तेः ।
'प्रेमलतिकाम्' इति समासे प्रेणो विषयस्य लतिकायामारोप्यमाणाया-
मभेदेन विशेषणत्वात् । विस्तृतिश्च रसगङ्गाधरादवसेया । 'द्विर्भावः
पुष्पकेतोः—' इति पद्येऽपि—कोविदानन्दजननजगदुत्कर्षो राज्ञो नृसि-
हस्य कथ्येते । तत्र कोविदानन्दजनकत्वं राज्ञ आरोप्यमाणद्वितीयम-
न्मथादिताद्रूप्येण यथा संभवति, न तथा केवलेन स्वरूपेण । तथा
हि—अहो नयनानामस्मदीयानां साफल्यं यदयमपरो मन्मयोऽस्माभि-
रालोकयत इति मन्यमानानां तेषां नयनानामानन्दस्तावत्पुष्पकेतुनैवोत्पा-
द्यते न राज्ञा । एवम्—अपरोऽयं कल्पतरुः, द्वितीयश्चिन्तामणिः
कर्णश्च, तथा वासवो भूगतोऽयमन्यो दारिद्र्यमस्माकमपहरिष्यति ।

मेव । एवं च मुन्दर्या मीनपरवसंपादनरूपप्रकृतकार्योपयोगिनां मीनानां नयना-
त्मतापर्यवैति तदसौ परिणाम एवेति नयनप्रतियोगिकभेदयन्मीनवतीति बोध
इति दिक् । 'कदाभ्युजं भवतु नो विजयाय मञ्जु' इत्यादौ 'रूपकोपमयोः संदेह
एव' इति प्राहुः ॥ कथ्येते इति । शत्रन्तस्तदन्ताभ्यामिति भावः । तत्र
द्वयोर्मध्ये । 'द्विर्भावः पुष्पकेतोः—' इत्यस्यार्थमाह—द्वितीयमन्मथेति ।
'विपुषः—' इति वाक्यार्थमाह—अपरोऽयं कल्पतरुरिति । एवं च बहुवचनं
कल्पभेदाभिप्रायेण । 'विकल्पयिन्तारस्य' इत्यस्यार्थमाह—द्वितीयश्चिन्ता-
मणिरिति । द्वितीय इत्यस्येऽप्यनुषङ्गो बोध्यः । 'तपनः—' इत्यादेरर्थमाह—
कर्ण इति । भूगत इत्यनेन प्रसिद्धेन्द्राद्यतिरेकः सूचितः । 'द्वैतं देवस्य' इत्या-

हरिः खल्वयं संसारं नः परिहरिष्यतीत्यभिमानाज्जायमानस्तेषामानन्दो-
ऽप्यारोप्यमाणैः कल्पवृक्षादिमिरेवेति न विषयात्मना विषयिण उप-
योगः, अपि तु स्वात्मनैवेति कुत्रास्ति परिणामः । अत एवेदं पद्यं रूप-
कप्रकरणे विमर्शिनीकारादिभिरालंकारिकैरुदाहृतमिति तद्वन्धविरोधश्च ॥

यच्च विद्याधरोक्तं परिणामध्वन्युदाहरणमनूद्य दूषितम् । तथाहि—

“नरसिंह धरानाथ के वयं तव वर्णने ।

अपि राजानमाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥

अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निर्दिष्टे तत्रारोप्यमाणस्य नृपस्याक्रम-
णरूपकार्योपयोगिनः प्रतीतेः परिणामो व्यज्यते— इति ॥ तदयुक्तम् ।
तत्र ह्यारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगः, न चन्द्रात्मना”
इति । तदसत् । अत्र विजृम्भणं नाम न केवलं प्रागल्भ्यमात्रं कवेर-
भिप्रेतम्, येन यशःकर्तृक्राक्रमणे नृपस्य नृपात्मनैव कर्मतारूप उपयोगः
स्यात् । अपि तु निरतिशयनैर्मल्यगुणवत्तायां स्वसमानजातीयद्वितीय-
राहित्यप्रयुक्तः प्रौढिविशेषः । आक्रमणं न्यग्भाव एव । एवं चैवंविधे
विजृम्भणे चन्द्रकर्मकमाक्रमणमुपयुज्यते, न तु नृपकर्मकमिति विषयि-
तया व्यज्यमानस्यापि नृपस्य चन्द्रात्मनैवाक्रमणोपयोग इति रमणीयमेव
विद्याधरेणोक्तं परिणामव्यङ्ग्यतायामुदाहरणम् ॥

यथैमाह—हरिरिति । दूषितमित्यस्य ‘चन्द्रात्मनेति’ इत्यन्तेनान्वयः ।
अत्र प्रागुक्तपदे । गुणवत्तायां तद्रूपसाधारणधर्मे । यद्यं च विजृम्भणाक्रमण-
योदकरूपत्वे च ॥ रमणीयमेवेति । तत्रेदं चिन्त्यम्—“राजशब्दस्यानेका-
र्थत्वात्, विजृम्भणस्य प्रागल्भ्यतदुक्तार्थोभयपरत्वात्, प्रहरणादेव शक्तिशब्दोच-
्यस्याभावात्, तन्मार्ग शक्त्यैव तुल्यतयार्थद्वयोपस्थितौ ‘गर्वदो माधय’ पाठो
इतिवच्चोभय एवायम्, न परिणामः । न वा नृपस्य अन्यमानतेति प्रहसनरसिंह-

यद्यपि परोक्तिं दूषयित्वा स्वयं परिणामव्यङ्ग्यतायामुक्तम्—

“चिराद्विषहसे तापं चित्तं चिन्तां परित्यज ।

नन्वस्ति शीतलं शौरेः पादाब्जनसचन्द्रमाः ॥”

अत्र चिरतापार्तं प्रति हरिषादनसचन्द्रसद्भावप्रदर्शनेन ‘तमेव निपे-
क्ष्य, तन्निपेक्षणादयं तापस्तव शान्तिमेप्स्यति’ इति परिणामो व्यज्यते”
इति ॥ तत्तुच्छमेव । ‘आरोप्यमाणस्य विषयात्मकत्वेन प्रकृतकार्योप-
योगे परिणामः’ इति स्वयमेवोक्तम् । तत्र प्रकृतकार्योपयोगितायां न
परिणामशरीरम्, अपि तु विषयिगतायाः प्रकृतकार्योपयोगिताया अव-
च्छेदकीभूतविषयताद्रूप्यम् । अत एव रूपकप्रकारविशेषत्वमस्यान्यैरा-
लंकारिकैः स्वयं च तत्र तत्राभिहितम् । एवं चात्र नसचन्द्रसद्भावप्रद-
र्शनेन ‘तन्निपेक्षणादयं ते तापः शान्तिमेप्स्यति’ इति प्रकृतोपयोगिताया
व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदवच्छेदकीभूतस्य विषयिणि विषयताद्रूप्यरूपस्य परि-

राजोक्त्यस्य चन्द्रकर्मणाक्रमणेनेवेतरवृषाक्रमणेनापि सूत्रपादत्वम् । न च द्वयोरपि
राजपदार्थयोरितरत्रियान्त्वमेव राजानाविति द्विवचनं स्यादिति वाच्यम्, ‘न ब्राह्मणं
हृन्वात्’ इतिपदुपपत्तेः । समाहारद्वन्द्वविषयेऽप्येकशेषस्य कैश्चिद्व्याकरणैरुपौका-
राद्यः । अस्तु चारोपः, तथापि नृपस्यैवारोप्यमाणत्वम्, चन्द्रस्यैव विषयत्वमित्यत्र
नियामकाभावः । अत्रैव च दीक्षिततात्पर्यम् । अपि च प्रागल्भ्यस्यापि विश्वम्-
ह्वर्यत्वेन प्रकृतकार्योपयोगिना नृपत्वेनापि नृपस्य संभवति । अत एव विद्याधरे-
णापि ‘विषयिणः स्वरूपेण प्रकृतकार्यानुपयोगित्वे तदुपयोगाय विषयिणो विषया-
त्मनोपरिगलपेक्षकामेव परिणामः’ इत्युक्तम् । यदाह—‘तं परिणामं द्विविधं
कथयन्त्यारोप्यमाणविषयतया । परिणमति यत्र मिथ्या प्रकृतकार्योपयोगाय ॥’
इति । ननु ‘तात्पर्यविषयीभूतप्रकृतकार्यानुपयोगिन्वमस्त्येव—’ इति चेत्, तस्यैव
तात्पर्यविषयत्वे मानं विभावय—” इति ॥ परोक्तिः विद्यानापोष्टिम् । स्वयमेव
अम्परीशितेनेव ॥ चिरतापार्तं ‘चित्तम्’ इति शेषः ॥ वैयाकरणमतेनाह—

णामस्य वाक्यवाच्यत्वाच्छक्यसंसर्गत्वाद्वा सर्वथैव न व्यङ्ग्यत्वं वक्तुमु-
चितम् । विद्याधरोक्तोदाहरणे तु नियन्त्रिताया अभिधाया विषयचन्द्रा-
भेदवेदनाक्षमतया शब्दशक्तिमूलानुसरणस्य नास्त्युपयोगः ॥

इति चित्रमीमांसासण्डने परिणामप्रकरणम् ।

अथ ससंदेहः ।

यत्तु—

‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरमूचन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं सविषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥’

अत्र चन्द्रादीनां संदेहधर्मिणामेवानेकत्वम् । प्रकारस्तु वर्णनीयव-
नितास्रष्टृत्वमेकमेवेत्यनेककोटित्वाभावात्—विरोधेन परस्परप्रतिक्षेपक-
तया निबद्धानेककोट्यवगाहित्वरूपस्य संशयलक्षणस्याव्याप्तिमाहुः ॥
तत्र । अत्र हि ‘अस्याः सर्गविधौ यः प्रजापतिरमूत्, स किं नु चन्द्रः,
किं नु मदनः, किं वा नु वसन्तः’ इति संशयः प्रजापतिधर्मिकश्चन्द्र-
त्वादिनानाकोटिक एवेति कुत्राव्याप्तिः । न च—‘अत्र चन्द्रादिधर्मिकः
संशयो युक्तो वक्तुम् । एवं च प्रजापतेः प्रथमोद्देशो न स्यात् । दोष-
दानाय वाक्यान्तरकरूपनेन तथा कव्यभिप्रायवर्णनादौचित्यात् ॥

चाफ्येति । नैयायिकमतेनाह—शक्येति । इति परिणामप्रकरणम् ॥

अस्या इति । विक्रमोर्वशीये ‘उर्वशीवर्णनमिदम् । मासो वसन्तः ।
यनिता स्रष्टृत्वं प्रजापतिशब्दबोध्यम् । अभावादित्यव्याप्ती हेतुः । संशय-
लक्षणमाह—विरोधेनेति । हि यतः । अस्या उर्वश्याः । तदुपपादनं सण्ड-
यति—न चाप्येति । एवं चेति । चो हर्षे । यत एवं सतीत्यर्थः । विधेयस्य

यदपि प्राचां लक्षणम्

‘साम्यादप्रकृतार्थस्य या धीरनवधारणा ।

प्रकृतार्थाश्रया तज्ज्ञैः ससंदेहः स इष्यते ॥’

इति महता प्रबन्धेन त एव दूषितवन्तः ॥ तदपि न । साम्यनिमित्तान्निश्चयसंभावनान्यतरभिन्ना या धीः इति तदर्थकरणे दोषाभावात् । निश्चयत्वं तु संशयाघटितमेव निर्यक्तव्यम् ॥

यदपि च संशयध्वन्युदाहरणप्रसङ्गे—

‘कांचित्काश्चनगौराङ्गी वीक्ष्य साक्षादिव स्वयम् ।

वरदः संशयाचिष्टो वक्षःस्यलमवैक्षत ॥’

इत्यस्तत्कुलदूटस्ववक्षःस्यलाचार्यकृन्तवरदराजवसन्तोत्सवान्तर्गते पथे संशयस्य स्वशब्दोपात्तत्वेऽपि तावन्मात्रस्यानलंकारत्वात्तदलंकारताप्रयोजकस्य ‘वक्षःस्थले स्थितेव लक्ष्मीस्ततोऽवतीर्य किं पुरस्तिष्ठति’ इत्येव संशयाकारस्य ‘वक्षःस्यलमवैक्षत’ इत्यनेन व्यङ्ग्यत्वात्सदेहालंङ्कृतिध्वनिरेवेति ॥ यथा—

‘दर्पणे च परिमोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निपेतुषः ।

वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥’

इत्यत्र ‘कानि कान्यपि’ इति सामान्यतो निर्दिष्टानुभावविशेषमतीत्यर्थं लज्जाशब्दप्रयोगेऽपि तस्याः स्वभावानुभावाम्नां रसानुगुणामिदं व्यक्तिरूपो ध्वनिः—” इत्याहुः ॥ तदेतद्वनितत्व्यैरुपहसनीयम् ।

पायालमिति नियमादिति भावः । त एव अप्यपीक्षिता एव । अनवधारणे स्वस्य तात्पर्यमाह—निश्चयेति ॥ नन्वेवमन्योन्याधयापतिरित्यत आह—निश्चयत्वं त्यजति ॥ कांचिदिति । इदं च परमार्थीशिशूतपुरषवशः स्मृत्यार्थं वृत्तवरदराजवसन्तोत्सवस्यम् । वरदः शार्ङ्गदेवता हिन्दुः । तदिति ।

तथाहि—‘संशयाविष्टः’ इत्यत्र संशयपदेनैकस्मिन्पदार्थे विरुद्धनाना-
पदार्थसंबन्धावगाहिज्ञानं साक्षादेव निवेद्यते । तत्र कोऽसौ विरुद्धो
नानार्थ इति विशेषाकाङ्क्षया वक्षःस्थलवेक्षणेन ‘वक्षःस्थलस्यैव लक्ष्मी-
स्ततोऽवतीर्य किं पुरस्तिष्ठति’ इत्यादिरर्थो व्यञ्जनव्यापारेण बोध्यमानः
शक्त्या संशयशब्दनिवेदितज्ञानविशेषणीभूतेन सामान्यार्थेन साक्रम-
भेदेन पर्यवस्यति । एवं च ‘संशयमात्रस्य शक्त्या बोधनात् ‘वक्षःस्थल-
स्थितैव’ इत्यादिविषयविभागस्यापि विरुद्धनानार्थत्वेन सामान्याकारेणा-
वलीढतया तयैव कवलीकरणाद्वाच्यार्थसंशयपर्यवसायकत्वाच्च न कस्यापि
ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वमुचितम् । सर्वथा वाच्यवृत्त्यनुम्बितस्यैव तथात्वमिति
ध्वनिमार्गप्रदर्शकैः सिद्धान्तितत्वात् । तथा च द्वितीयोद्घोते—

‘शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।

यत्राविष्क्रियते श्लोक्या सान्यैवालङ्कृतिर्ध्वनेः ॥’

इति सूत्रयित्वा

‘संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

ल(ह)सन्नेत्रार्पिताकूलं लीलापन्नं निमीलितम् ॥’

संशयेत्यर्थः । तत्र सामान्यज्ञाने । अवेक्षणेनेति । व्यञ्जनार्थश्रुतिरपीति भावः ।
संशयमात्रस्येति । सर्वस्य संशयस्य । अर्थत्वेन सामेति । एतद्रूपसामा-
न्याकारेणेत्यर्थः । अवलीढेति । बोध्यतयेत्यर्थः । तयैव शक्त्यैव । कथ-
लीति । बोधनादित्यर्थः । नन्वेवमपि विशेषरूपेण व्यङ्ग्यत्वमेवात आह—
वाच्यार्थेति । विशेषसंशयस्येत्यादिः । तदाह—कस्यापीति । विशेषस्या-
पीत्यर्थः । सर्वथा केनापि प्रकारेण । तथात्वं ध्वनित्वम् । संकेतेति । को
वाक्योऽत्रिषालस्यसंकेतमित्यत्र (!) दत्तचित्तमित्यर्थः । हस्तदिति त्रिषाविशेष-

अत्र 'संकेतकालमनसं चिटं ज्ञात्वा लीलापद्मं निमीलितम्' इति वदता कविना लीलापद्मनिमीलनस्य प्रदोषाभिज्यज्ञकत्वं स्वोक्त्यैव निवेदितमिति ध्वनिमार्गादयमपर एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मार्गः । यथा वा—

‘अम्बा शेतेऽत्र वृद्धा परिणतवयसामग्रणीरत्र चात्तो

निःशेषागारकर्मथमशियिलतनुः कुम्भदासी तथात्र ।

अस्मिन्पापाहमेका कतिपयदिवसंप्रोषितप्राणनाथा

पान्थायेत्यं तरुण्या कथितमवसरव्याहृतिव्याजपूर्वम् ॥’

‘अत्र निःशङ्कं रन्तुमायाहि’ इत्यर्थश्चरणत्रयव्यङ्ग्योऽप्यवसरव्याहृतैर्-
व्याप्तत्वं दृष्टता कविना स्फुटं स्वोक्त्या निवेदित इत्ययमपि न ध्वने-
मार्गः” इत्याहुरानन्दवर्धनाचार्याः । एवं चैवंविधेषु विषयेषु व्यङ्ग्यकल्पस्य
व्यङ्ग्यस्य वा मनागुक्तिसंस्पर्शमात्रेण ध्वनित्वं निराकुर्याणाः ‘कांचि-
त्काञ्चनगौराङ्गीम्’ इति पद्ये शब्दामिहितव्यङ्ग्ये ध्वनित्वं कथमिव
स्वीकुर्वीरन् ॥’ एतेन ‘दर्पणे च परिमोगदर्शिनीम्—’ इति प्रागुक्तपद्ये
लज्जाध्वनित्वं यदभ्यधीयत, तदप्यपास्तमिति दिक् ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डने संशयालङ्घिति ।

नम् । इति पश्यतेति । पतन्तवाक्येयिष्ठं पश्यतेत्यर्थः । अन्यथा पतन्त-
वाक्येनैवार्थात्तदभिप्रेत्येवे सिद्धे पतन्तवाक्येनार्थवत्त्वं स्पष्टमेव । तदाह—
स्वोक्त्यैवेति । पतन्तवाक्येनेत्यर्थः । अत्र वृद्धदेवविज्ञेये । एवमप्येऽपि ।
एवमेति पान्थसंशोधनमिति कथि । एषान्निध दासीलम्बः । अतदाहरणार्थं
दासी, न श्रीदादासीति तत्त्वम् । निदोषाभ्यासात् । कतिपयेत्यनेन हतमायन-
नामासः सूचितः । अथगरे सन्त्य दत्तेत्यर्थपूर्वमित्यर्थः । पूर्वदाहरणस्येनाह—
व्यङ्ग्येति । द्वितीयादयेनाह—व्यङ्ग्येति ॥

अथ आन्तिमान् ।

यच्च—

‘कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि ।

‘आरोप्यमाणानुभवो यत्र स आन्तिमान्तः ॥’

इतिलक्षणं तैरुक्तम्, तत्र । ‘कविसंमतसादृश्यप्रयोज्यो विषय आरोप्यमाणो यत्र वाक्यसंदर्भे स आन्तिमान्’ इति आन्तिमतो लक्षणं विहाय रूपकव्यावृत्त्यर्थं ‘पिहितात्मनि’ इत्युच्यते, न चैतद्युक्तम् । न हि रूपकवाक्यं आरोप्यमाणस्यानुभवो वर्ण्यते, किं तु तस्माज्जायते । न च—अत्रानुभवान्तं आन्तेर्लक्षणम्, अग्रिमं च आन्तिमतः । तत्र आन्तिलक्षणे रूपकातिव्याप्तिवारणाय ‘विषये पिहितात्मनि’ इति विशेषणम् इति वाच्यम् । अनुभवत्वघटितस्य आन्तिलक्षणस्यानुभूयमानाभेदात्मके रूपके कथमप्यवृत्तेः ॥ यदि च—रूपकपदं रूपकबुद्धिपरमिति ग्रन्थसामञ्जस्यं विधीयते, तदा विषयतावच्छेदकानवगाहिनि

‘मरकतमणिमेदिनीधरो वा तरुणतरस्तरुरेव वा तमालः ।

रघुपतिमवलोक्य तत्र दूरादपि निकरैरिति संशयः प्रपेदे ॥’

इति संशयेऽतिप्रसङ्गः । ‘कमलमिति चक्षरीकाः, चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुधावन्ति’ इति आन्तिसमुदायात्मके उल्लेखेऽतिव्याप्तेश्च ॥

अथ आन्तिमान् ।

उच्यत इति । अयं भावः—तद्विरोधेनारोप्यमाणानुभवस्य स्वरधिकस्य कविप्रतिभया फलनं विवक्षितम्, तस्यैव विषयविधानसामर्थ्यात्—इति ॥ अग्रिमं चेति । यत्रेत्याद्युक्तमित्यर्थः ॥ तत्रेति । तद्राक्यजानुभवस्य तत्रापि गत्यादिति भावः ॥ मनु नाम(१) संजयेऽतिप्रसङ्गः, विषयस्येति प्रतिपादनादत आह—कमलमिति । अत एव वक्ष्यति—‘आन्त्या संधीनं’ इति । अतिव्याप्तेऽप्येति । उल्लेखप्रान्तिव्यपेक्षया संधीनेत्यं वापद्यभावाद्वाप्यगूर्णत्वयो-

अत्र आन्त्या संकीर्णं उल्लेख इति चेत्, नष्टेतावतोल्लेखांशातिव्याप्तिर्न दोषः । नहि दुग्धभागजलमागानां व्यामिश्रणमस्तीति दुग्धलक्षणं जलांशातिव्याप्तिकं कर्तुं युक्तम् । एकत्वविवक्षायाः स्वयमनुद्वारात् । तथा चासत्कृतलक्षण एव पर्यवसानम् ॥

यैदपि च भिन्नकर्तृकोत्तरोत्तरान्ताबुदाहरणं दत्तम्—

‘शिञ्जानैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकै-

स्तत्रासोल्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदद्याः ।

तल्लोपायालपन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः फारुलोकै-

रित्यं चोलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगादृक्षां नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥’

इति ॥ अत्र विचार्यते—स्तनकलशयुगे हि न तावन्मञ्जरीसादृश्यं फविसमयसिद्धम्, येन तन्मूला चञ्चरीकाणां भ्रान्तिरुपनिषध्येत ।

‘दोषान्तरमूला तु सा नालंकारः’ इत्यनुषदमेवोक्तम् ॥ अपि च—

धर्मिणि फलशरूपकानुवादेन मञ्जरीभ्रान्तिरूपमलंकारान्तरमुपनिषध्यमानमुद्वेजकमेव सादृश्यानाम् । ‘नहि सादृश्यमूलैकालंकारावच्छिन्ने सादृश्यमूलमलंकारान्तरं शोभते । तथा—‘गुप्तकमलं तत्र चन्द्रयत्नतीमः’

रिप । ‘नरैर्यरगिप्रद’ इत्यत्रोद्देश्यस्य ‘वनदृश्य’ इत्यत्र भ्रान्तिरस्य तावदाश्रयादिपि कथितम् । ‘ननेतेति वदन्तेन शोभाः’ इति तदुदाहरणमुक्तिर्युक्ती-
कोद्दिष्टे उपमेयतावच्छेदकनिषेधमात्राधिकरणेनोपाप्याप्तद्वितित्वात्तद्वि-
रुपाप्यभि । एवं तादृशं चारुश्रीने तादृशं चरन्त्यस्य वा दुर्वादेति भिन्ना-
भिदमित्यपरे ॥ तावद्गारी । उपेति । वधेतेत्यर्थः ॥ मनु वदन्त्यं विगार-
नमप्यस्तीति भट्ट—अपि चेति । धर्मिणि स्तनकले । गुप्तकमलमिति

१. वदन्त्यमिति वधेः वदन्त्यं तावद्गारीः विगारनमिति भट्टोक्तम् । २. ‘वदन्त्यं’

तावद्गारी । ३. ‘वदन्त्यं’ वदन्त्यम् ।

इति प्रागेवावेदनात् ॥ प्रत्युत—केलशरूपकेण भञ्जरीसादृश्यतिरस्का-
राच्च । तथा 'तन्नासोल्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः'
इत्यत्र, विधेयाविमर्शाद्विधेयान्तरमाकाङ्क्षितम् । कीरैर्दष्टा इति तु मा-
व्यम् । जाता इत्यध्याहारेऽपि विवक्षितस्याविधेयत्वम्, अविवक्षितं च
विधेयत्वं प्रसज्येत ॥ एवम्—'तल्लोपायालपन्त्यः पिकनिनदधिया
ताडिताः काकलोकैः' इत्यत्र न तावत्पिकनिनदास्ताडनयोग्याः काका-
नाम्, येन तद्विया आलपन्त्यस्तैस्ताड्येरन् । नापि पिकनिनदब्रम आल-
पन्तीषु संभवति, संभवन्वा न सादृश्यमूलः । 'पिकनिकरधिया' इति तु
भाव्यम् ॥ अथ—तदालापेषु पिकनिनदबुद्धेरपि तासु पिकबुद्ध्युत्पादन-
द्वारा संभवत्येव ताडनोपयोग इति प्रयोज्यत्वार्थकतृतीयया पिकनिनद-
धीप्रयोज्यकाकर्तृकताडनकर्मत्वमालपन्तीनां सुप्रतिपादमेव—इति चेत् ।
मैवम् । तथा प्रतीतेरसिद्धेः । 'चौरबुद्ध्या हतः साधुः' इत्यादौ चौर-
बुद्धिहननयोः सामानाधिकरण्येन हेतुहेतुमद्भावगमकत्वव्युत्पत्तेः ॥
एवम्—'दन्तिबुद्ध्या हतः शूरैर्वराहो वनगोचरः ।' इत्यत्रापि विशेष्य-
तया वराहवृत्तेर्दन्तिबुद्धेर्वराहवृत्तिहननहेतुभावावगमः । त्वदुक्तरीत्या
'दन्तबुद्ध्या' इति तु कृते बोधरुद्धर्धनैव ॥ किञ्च—पिकानां कूजितादि-
शब्दैरेव शब्दो वर्ण्यते, न तु निनदादिशब्दैः सिंहदुन्दुम्यादिशब्दप्र-

रूपकम् ॥ अभ्युपेत्याह—प्रत्युतेति । एवमाद्ये दोषमुक्त्वा द्वितीये दोषमाह—
तन्नासोल्लेति । भ्रमरमण्डनकजातयेष्टा इत्यर्थः ॥ विधेयाविमर्शादिति ।
विधेयस्याकपनादित्यर्थः । उद्देश्यकोटिप्रविष्टं सर्वमिति भावः । पाणी उद्दिश्य
भिक्षुश्च कीरकर्तृकदष्टत्वस्य विधेयत्वे । यो दोष इति चिन्तयामिदम् । पियेति ।
इष्टस्यल्लेखः ॥ एतद्वयं समाह—एयमिति । तल्लोपाय कीरद्वीघरणाय ।
तापशरी । दोषमूलः संभ्रमणीत्याह—संभ्रमयन्वेति । शब्दप्रयोगेति ।

योगयोगैः । तथा—प्रथमद्वितीयचरणस्थैः स्तनर्पाण्योर्यथाकथं-
चिद्व्यवहितमपि जातान्वयमपि 'त्वदरिमृगदशाम्' इत्येतत्पृथगन्तमन्वेतुं
शक्नुयात्, न तु तृतीयचरणस्थै 'तल्लोपायालपन्त्यः' इत्यस्मिन्विशेषणे
विशेष्यभावेनेति तासां तादृश्यमेव स्यात् । विभक्तिविपरिणामेऽपि
क्रमभङ्गासंग्रुलत्वाभ्यां स्थितमेवेति पद्यमव्युत्पन्ननिर्मितमेवेदम् ॥ दीक्षि-
तैस्तु भ्रान्त्यलंकारांशमादायोदाहृतमिति न तेषां तथा दोषः ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डने भ्रान्त्यलंकारः ।

अथोल्लेखः ।

यत्तु तैरेवामिहितम्—“एवमपि यदि—

‘कान्त्या चन्द्रं विदुः केचित्सौरमेणाम्बुजं परे ।

वक्रं तत्र वयं भ्रूमस्तपसैक्यं गतं द्वयम् ॥’

इत्यपह्नवोदाहरणविशेषेऽतिव्याप्तिः शङ्क्या ॥ तदानीमनेकधोल्लेखनं
निषेधास्पृष्टत्वेन विशेषणीयम् । तत्राधोल्लेखनद्वयं परमतत्त्वोपन्यास-
सामर्थ्याद्व्यमाननिषेधमिति नातिव्याप्तिः—” इति तत्र, “द्विविधश्चाय-
मुल्लेखः—‘शुद्धोऽलंकारान्तरसकीर्णश्च’ इत्युक्त्वा “श्रीकण्ठजनपद-

शब्दे प्रयोगेऽर्थः । आसत्याकाङ्क्षयोः स्वारसिकयोरभावादाह—यथाकथंचि-
दिति । जातान्वयेति । ‘नाप्यारण्यं शरण्यम्’ इति सनिहितेनेति भावः । न
त्विति । विभिन्नविभक्तित्वात्स्मिन्त्वभेदाभावाच्चेति भावः । ननु विभक्तिविप-
रिणामेनाभेदान्वयः शुभोऽस्त आह—विभक्तीति । प्रक्रमेति । नन्वेवं
दीक्षितैः कथमुदाहृतमत आह—दीक्षितैरिति ॥ एवमपि वैच्यविशेषणदा-
नेऽपि । गम्येति । बहुमीहि ॥ श्रीकण्ठेति । शुद्धसौक्यमुदाहरणं सोपगद-

१. ‘अनिमदलंकारः’ इति मनेष. २. ‘निमित्तमन्तरादेकस्य षण्णो दशनेकषा ।
उल्लेखनमनेकेन समुच्चय प्रचक्षते ॥’ इत्युल्लेखनयोः ‘मनेकषा’ इति विशेष्यदानेऽपि-
त्यर्थः स्यात्.

वर्णने—यस्तपोवनमिति मुनिमिरगृह्यत” इत्यादौ शुद्धः, “यमनगरमिति शत्रुभिः वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, इत्यादौ आन्तिरूपकादिसंकीर्णः” इति स्वयमेवोक्तत्वादिहाप्यपहृत्या संकीर्ण उल्लेख इत्यस्य सुवचत्वात् ॥ यदि चैवंविधापहृतिवारणाय निषेधास्पष्टत्वं विशेषणमुच्यते, तदा,

‘कपाले मार्जारः पय इति करोल्लेहि शशिन-

स्तलच्छिद्रम्रोतान्विसमिति करी संकलयति ।

स्तान्ते तल्पस्या हरति वनिताप्यंशुकमिति

प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥’

इति त्वदुदाहृतश्रान्तावतिव्याप्तिः कथं नाम वार्येत, मार्जाराधनेक-
ग्रहीतृकानेकबोल्लेखनस्य तत्रापि सत्त्वात् । त्वत्त्वमियाहारलिप्सारूप-
निमित्तभेदाच्च । तस्मात्संकीर्णनिवारणाय यत्नोऽनर्थक एवेति ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डन उल्लेखवारणम् ।

अपापहृतिप्रकरणम् ।

यत्तु—अपहृतिघ्ननावुक्तम्—

‘स्वदालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते

विधायैका चक्रं रन्मयति मुपर्णोमुतमपि ।

नमुक्तवान्यदाह हयंवरिते । इत्यादौ ‘यस्तपोवनम्’ इत्यादि गणे । अष्टादश-
ल्लेख्य सर्वत्र संबन्धः । इच्छन्दार्थः श्रीकृष्णजनपद । शुद्ध इति । तत्र कपो-
वनादिभूमिनिष्ठापरिति भावः । यमनगरत्वादीनां साद्रूप्यानुमपगोचरतत्त्वान्वये
आह—भ्रान्तीति । यदि तेषामुपरस्यकृतमाश्रेणान्वयः, यदाह—रूपकेति ।
परंपरिधेति । विरचनेत्यर्थः । त्वदुदेति । त्वया प्रभवं शुद्धत्वमेवोदाहृत्ये-
त्यर्थः । त्वत्त्वमिति विशेषस्यापि वारणावश्यकत्वात्, अन्यथा संकीर्णं तावत्
भावावुदाहृतम् । सद्रूपिणमिषमस्यैवावुदाहर्तुमीचितात् । अन्यथा त्वत्त्वमेवो-
दो न स्यादिति भावः ॥ अनेकधेति । परस्परार्थेत्यर्थः । उपसंहरति—तस्मा-
दिति । स्पष्टलेख्य इति । त्वत्त्वमिति भूतविशेष इत्यर्थः । नायं प्रति त्वत्-
त्वमिति । एषा तन्वी एषी । यत्नं शुद्धं नम् । मुपर्णोमुतं गरम् । अपि

अपि स्विद्यत्पाणिस्त्वरितमपमृज्यैतदपरा -

‘करे पौष्पं चापं भंकरमुपरिष्टाच्च लिखति ॥’

इत्यादावपहुतिव्यनिरुदाहर्तव्यः । अत्र हि चक्रमुपर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः, किंतु पुण्डरीकाक्षः इति कयाचिद्व्यञ्जितम् । अन्यथा तु, तस्याप्येतादृशं न संभवतीत्याशये ‘नायं पुण्डरीकाक्षः, अपि तु मन्मथः’ इति तदुभयमपमृज्य पुष्पसायरुमकरध्वजलेखनेन व्यञ्जितम्” इति । तदेतदापातरमणीयम् । यत्तावदुच्यते—‘चक्रमुपर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः किंतु पुण्डरीकाक्षः—इति कयाचिद्व्यञ्जितम्’ इति । तत्रापहुतेर्द्वा भागौ—उपमेयनिषेधः उपमानारोपश्च इति । तयोस्तावदुपमानारोपभागः ‘पुण्डरीकाक्षोऽयम्’ इत्याकारश्चक्रमुपर्णलेखनेन व्यञ्जितः शक्यः, चक्रमुपर्णयोस्तत्संनन्धित्वात् । नतु—‘नायं साधारणः पुरुषः’ इत्युपमेयनिषेधभागोऽपि, व्यञ्जकस्वारोपमात्रव्यञ्जनेन चरितार्थतया सामर्थ्याभावात् । नाप्यनुभवसिद्धः सः, येन तद्व्यञ्जनायोपायो गवेप्येत । नापि गवेप्यमाणोऽपि तद्व्यञ्जनोपायः शब्दोऽर्थो वा उपलभ्यते, येना-

क्षयः । अथैतथैव पाठः । अथ मार्जनयोग्यत्वाय देवमर्भं विशेषणम्—स्विद्यत्पाणिरिति । अपरा तत्तन्नी । तस्यापि पुण्डरीकशस्यापि । इत्यादायेन तथा छेद्यनेन । इति व्यञ्जितमित्यवयवः । तदुभयं चक्रमुपर्णद्वयम् ॥ तत्रेति । उच्यते इति शेषः । एवमप्येऽपि भागो व्यञ्जितः शक्य इत्युच्यते । व्यञ्जयेति । चक्रमुपर्णलेखनलेखनम् । नतु अर्थं तदनुभवोऽत्र भवति—नापीति उच्यते

नुभवकलहः स्यात् । नच साधारणपुरुषमन्तरेण पुण्डरीकाक्षतादात्म्या-
रोपो दुर्घट इति सोऽपि व्यज्यत इति वाच्यम्, रूपकोच्छेदापत्तेः ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डनेऽपह्नुतिप्रकरणम् ।

इति । प्रकृतपच इति शेषः । दुर्घट इति । तज्ज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वा-
दिति भावः । सोऽपि निषेधभागोऽपि । अन्यथानुपपत्त्येति भावः ॥

इति रसगङ्गाधरमैर्मप्रकाशोद्धृतदिष्पण्यामपह्नुतिप्रकरणम् ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

१. एतद्व्यनेतुं पण्डितराजजगन्नाथस्य विषये यद्वक्तव्यं तत्तत्सर्वं रसगङ्गाधरभूमिकायां
महामहोपाध्यायपण्डितवरदुर्गाप्रसादैर्वर्णितमिति तत्र यथावसेयम्, एतद्व्यादर्शपुस्तकं तु
जयपुरराजगुरुभीलहमीदत्तगुरुधीशुतधीदत्तशर्मभिः काव्यमालार्थं संवत् १७०९
(सिंहशतक १६५२) क्रिस्ति १७ पत्रात्मकं दत्तमिति तेऽवीच भव्यवादाश्चः.

२. एतद्व्यनेतुनां गेदाभट्टस्य विषयेऽपि वक्तव्यं रसगङ्गाधरभूमिकायामेव महान्
होपाध्यायैर्वर्णितमिति तत्र यथावसेयम्, दिष्पण्यादर्शपुस्तकं तु गोवल्लभम्, त्रिंशु मूल-
ग्रन्थोपयोग्योऽस्माभिरेव मैत्रिलवपंथीयुगसुन्दररुमैसाहाय्येनोद्धृत्य संकलितः.